

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

БІБЛІОТЕКА ІНСТИТУТУ ФІЛОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

32-33
2004

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано 1973 року

Випуски 32-33

Редакційна колегія: *А.К.Мойсієнко*, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.); *П.П.Плющ*, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.); *Л.А.Алексієнко*, канд. філол. наук, доц.; *П.І.Білоусенко*, д-р філол. наук, проф.; *Л.П.Гнатюк*, канд. філол. наук, доц.; *А.П.Грищенко*, д-р філол. наук, проф.; *Н.В.Гуйванюк*, д-р філол. наук, проф.; *А.П.Загнітко*, д-р філол. наук, проф.; *М.П.Кочерган*, д-р філол. наук, проф.; *І.В.Козленко*, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); *О.В.Бас-Кононенко*, канд. філол. наук, доц. (відп. за випуск); *Л.І.Мацько*, д-р філол. наук, проф.; *Ю.Л.Мосенкіс*, д-р філол. наук; *О.Д.Пономарів*, д-р філол. наук, проф.; *Є.С.Регушевський*, д-р філол. наук, проф.; *В.Ф.Чемес*, канд. філол. наук, доц.; *В.В.Чумак*, канд. філол. наук, доц.

*Рекомендовано
вченою радою Інституту філології
5 грудня 2004 року)*

Адреса редакційної колегії: 01030, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології, тел. 239 3349.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен власних та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

100-РІЧНОМУ ЮВІЛЕЮ
ІРИНИ ПЕТРІВНИ СУНЦОВОЇ
ПРИСВЯЧУЄМО

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО ПРОФЕСОРА ІРИНИ ІВАНІВНИ ТОЦЬКОЇ

Шановні друзі – учасники Наукових читань, присвячених 100-річчю від дня народження великого мовознавця–фонетиста – Ірини Петрівни Сунцової та 60-річчю заснованої нею Лабораторії експериментальної фонетики!

Важко або й неможливо короткими словами привітання належно оцінити місце Ірини Петрівни в історії українського мовознавства, зокрема в галузі загальної фонетики і фонетик сучасних мов. Я дозволю собі підкреслити кілька найголовніших, на мою думку, моментів.

Загальновідомо, що дітище Ірини Петрівни – Лабораторія експериментальної фонетики Київського університету – безпосередньо продовжувала наукові традиції великого вченого – академіка Л.В. Щерби, ученицею якого вона була. Берегти ці традиції, розвивати й примножувати їх було завданням і смыслом її життя. Ми, старше покоління учнів Ірини Петрівни, допомагали їй у цьому. І мені хотілося б, звертаючись до молоді, особливо підкреслити цей бік діяльності Ірини Петрівни. Пам'ятайте, що це велика честь – належати до фонетичної школи Л.В. Щерби – І.П. Сунцової.

І.П. Сунцова – не тільки науковець великого класу. Вона була взірцем честі, гідності, відповідальності за кожен свій вчинок, за кожне сказане чи написане нею слово. Вона була інтелігентом у найвищому розумінні цього слова.

І.П. Сунцова була майстерним вихователем людини – вченого – інтелігента. Ця риса її діяльності ще має бути осмислена і поцінована належним чином. В Ірини Петрівни була розроблена своя система індивідуальних консультацій. Кожен після зустрічі з нею відчував наукове піднесення, одержував реальну допомогу, рекомендації і поради для своєї праці, потрапляв у поле її постійної опіки. Головне – вона вміла запалити творчий вогонь, наділяла радістю причетності до великої і благородної творчої праці. Я горда з того, що Доля подарувала мені такого Вчителя.

Є що сказати про здобутки великого колективу науковців ЛЕФ. Загалом за час свого існування Лабораторія стала серйозною науковою одиницею, що відіграє важливу роль у науково-педагогічному процесі вивчення звукових систем сучасних мов світу, створення різноманітних теоретичних та практичних курсів і методики їх викладання. Про ці досягнення й розкажуть сьогодні самі їх творці – учасники Наукових читань.

Я ж, як колишня і довічна учениця Ірини Петрівни і колишній – протягом 20 років (1964 – 1984) – керівник ЛЕФ, ще раз вітаю всіх побратимів-

фонетистів, бажаю плідної праці й натхнення для продовження і примноження творчого подвигу нашого спільного вчителя – дорогої і незабутньої Ірини Петрівни Сунцової.

Думаю, що в рік 100-річного ювілею учасники Читань могли б порушити клопотання про присвоєння Лабораторії експериментальної фонетики Київського університету імені її засновника – І. П. Сунцової.

*Лариса Прокопова,
Київський міжнародний університет*

ПАМ'ЯТІ ВЧИТЕЛЯ

З-поміж імен, які високо шануються фонетистами, таких, як акад. Л.В.Щерба, проф. Л.Р.Зіндер, доц. М.і.Матусевич, ст. наук спів. С.С.Висотський, особливе місце належить доц. І.П.Сунцовій, яка працювала у Київському університеті ім. Т.Шевченка з 1944 р. до 1963 р. і створила в ньому Лабораторію експериментальної фонетики.

Творчий шлях І.П.Сунцової складався дуже просто, там було більше тернів, ніж троянд. Вона народилася в 1904 році у Москві. Її батько був оперним співаком, але під час першої світової війни втратив голос і працював бухгалтером. І.П. Сунцова виховувалася в сім'ї діда, вченого-хіміка, чл.-кор. АН СРСР проф. С.М. Реформатського аж до його смерті у 1934 році.

Життя І.П. Сунцової пройшло під тінню чотирьох воєн – японської, першої світової, другої світової і громадянської війни.

Освіту вона здобула у різних навчальних закладах. У 1920 році закінчила Києво-Лук'янівську гімназію. Після закінчення гімназії працювала з дошкільнятами, була бібліотекарем. У 1923-1926 роках навчалась і закінчила літературно-лінгвістичний цикл Київського Інституту Народної освіти. З 1927 року до 1930 року була аспіранткою науково-дослідної кафедри мовознавства Інституту мовознавства АН УРСР під керівництвом проф. М.Я. Калиновича, з 1931 року була асистентом при курсі загального мовознавства проф. М.Я. Калиновича, під керівництвом якого вивчала санскрит, грецьку, латинську мови, а також слов'янознавство під керівництвом проф. М.К. Грунського. Широке коло інтересів та ерудиція М.Я. Калиновича значною мірою сприяли становленню Ірини Петрівни як ученого.

У 1934 році вона за сімейними обставинами переїхала до Ленінграда, працювала там асистентом на кафедрі фонетики в академіка Л.В. Щерби, досліджуючи проблеми загальної й експериментальної фонетики, а також фонетику російської і німецької мов.

Я згадала основні етапи її наукової кар'єри, але поміж цими етапами або й паралельно І.П. Сунцовій доводилося "підробляти на життя", працюючи то

приватним викладачем німецької мови, то бібліотекарем, то читаючи різні курси у різних вузах. На початку війни вона опинилася в Києві й мусила лишитися тут під час німецької окупації зі своїми хворими батьками.

У 1944 році вона починає працювати в Київському університеті. У 1946 році Ірина Петрівна захищає кандидатську дисертацію на тему "Фонетика німецької мови в інститутах і факультетах іноземних мов", написану в класичному дусі ідей Л.В. Щерби, й одержує звання доцента. Вона читає курси загального мовознавства, загальної фонетики, фонетики російської й німецької мов.

Усе своє життя Ірина Петрівна вивчала іноземні мови: вона володіла німецькою, англійською, французькою мовами, вивчала санскрит, грецьку і латинську мови, а також турецьку і польську.

Оглядаючи її наукову діяльність, не можна не дивуватися різноманітності її інтересів. У результаті роботи у семінарі проф. М.Я. Калиновича вона написала статтю "Індологічний аспект у науковій творчості акад. М.Я. Калиновича" (Вісник КДУ, 1994), а також написала працю "Франко і Індія", обсягом 100 сторінок, яка повністю відредагована, але досі ніде не надрукована. До цього ж раннього періоду наукової діяльності І.П. Сунцової слід віднести її рецензію на книгу М. Презента "Происхождение речи и мышления", 1928. (Записки іст.-філ. Відділу УАН, XXI-XXII. 1929).

Приближно в цей період з'являється стаття І.П. Сунцової під назвою "Фонема. Історичний нарис і спроба визначення поняття" (ж. "Мовознавство", 1934 р., вип. 2, Київ). Ірина Петрівна в цій статті намагається встановити взаємозв'язок між звуковими і семантичними явищами. Статтю досі цитують спеціалісти з фонетики.

Працюючи під керівництвом акад. Л.В. Щерби, І.П. Сунцова написала свою кандидатську дисертацію "Фонетика німецької мови в інститутах і факультетах іноземних мов", а також підручник "Вступний курс фонетики німецької мови" російською й українською мовами, який видавався чотири рази (М., 1958, Київ 1951, 1952, 1960), який прислужився студентам багатьох поколінь. Підручник характеризують точність і популярність викладу, унаочнення в ілюстраціях, зроблених в лабораторії експериментальної фонетики в Ленінграді.

На цей період припадає також стаття Ірини Петрівни "Трансформація грамофонного запису у графічну криву як метод дослідження інтонації" (Сборник памяти академика Л.В. Щербы, изд-во Ленинградского университета, 1951). Під впливом акад. Л.В. Щерби, цього видатного лінгвіста, невтомного експериментатора, генератора новаторських ідей у методиці, І.П. Сунцова остаточно сформувалася як учений і педагог. Як видно з огляду, наукова творчість І.П. Сунцової визначається інтересом до проблем загального мовознавства, таких, як зв'язок мови і мислення, мовних контактів і впливу одних мов на інші, взаємодії мов тощо.

Головною заслугою І.П. Сунцової перед українською наукою і Київським університетом є створення у 1944р. Лабораторії експериментальної фонети-

ки, яку вона зробила за зразком лабораторії експериментальної фонетики Пеннінградського університету, виявивши великий організаторський талант.

Лабораторія фонетики була створена як кабінет фонетики. Насамперед Ірина Петрівна придбала старовинний дореволюційний грамофон фірми Пате і платівки з записами уривків з німецької поезії у виконанні майстрів сцени. Потім було придбано найсучасніший (для тих часів) патефон з ручкою, за допомогою якої він заводився. І почалася велика копітка робота з відбору майбутніх кадрів. Ірина Петрівна вибирала найкращих студентів з добрим слухом, представників різних мов – українців (Н.І.Тоцьку), русистів (Л.Г.Скалозуб, П.С.Вовк), германістів (Л.І.Прокопову та О.В.Владову), англістів (Н.М.Євтуховську, Т.С.Мищенко, О.О.Столяренко), романістів (М.Я.Дем'яненко). Ірина Петрівна почала всебічно готувати кадри майбутніх фахівців. Щотижня вона читала лекції і вела семінари з загальної фонетики, фонетики російської і німецької мови. Поряд з теоретичною підготовкою вона навчала різних практичних прийомів постановки вимови. Питання методики викладання фонетики завжди перебували в центрі її уваги.

Незабаром трапилася нагода – до Київського університету приїхали на навчання студенти з різних країн, представники різних національностей – з Китаю, Кореї, В'єтнаму, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Албанії та інших країн.

Російську вимову китайцям і корейцям на першому етапі ставила Л.Г. Скалозуб, українську вимову чехам, японцям, грекам, грузинам та іншим ставила Н.І. Тоцька, англійську – Н.М. Євтуховська і Т.С. Мищенко, німецьку – Л.І. Прокопова і т.д.

Пізніше ця робота була передана на підготовчий факультет та факультет іноземних мов.

Після завершення першого етапу роботи розпочався другий, – центр уваги переноситься на розгортання науково-дослідницької роботи. І.П. Сунцова поставила грандіозні завдання:

1. Дослідити й описати звукову сегментну будову кількох слов'янських та іноземних мов. Це завдання лягло в основу кількох кандидатських дисертацій (з української, російської, корейської, німецької, англійської мов).

2. Для досягнення цієї мети треба було вдосконалити існуючі методи і винайти нові прийоми експериментального дослідження.

3. Впровадити результати експериментальних досліджень у методику постановки вимови різних мов.

З огляду опублікованої літератури (понад 500 позицій) і захищених кандидатських та докторських дисертацій (близько 40) можна зробити висновок, що в Лабораторії були освоєні такі прийоми експериментального дослідження: пряме палатографування (Н.І.Тоцька, Л.І.Прокопова, В.О.Скворцов); рентенографування (Ф.І.Лалідус, М.С. Овощников, Л.І. Прокопова, Л.Г. Скалозуб, І.П. Сунцова); рентгенокінографія (Л.І.Прокопова, А.П. Родзаєвський, Н.І.Тоцька);

гонометрування (Л.Г.Скалозуб, В.К.Лебедев); міографія (Н.І.Тоцька, Л.І.Прокопова, В.І.Табін). Слід відзначити, що більшість цих прийомів були вперше, порівняно з іншими лабораторіями, винайдені і впроваджені в практику.

До Лабораторії експериментальної фонетики приїздили гості з інших країн і міст СРСР з метою провести експерименти або зібрати матеріали для дисертацій. Серед них був Кастро Родригес з Куби (керівник дисертації Л.І.Скалозуб), Коста Санчес Мануель Херардо Еладіо із Куби (консультант Л.І.Лисенко), Димитрос Баколас із Греції (керівник Л.Г.Скалозуб), А.Текорюс із Литви (керівник І.П.Сунцова), Н.Бабице із Молдови (керівник Л.І.Скалозуб), М.В.Гордіна із Ленінграда, І.Сурканова, Санді Балбір із Індії, А.Кузнєцова із Москви, Север'янова із Волгограда, Поліщук із Саратова (консультант Н.І.Тоцька), Н. Бекназарова (керівник Н.І.Тоцька), М.Тамбієва із Карачаєвська (керівник Л.І.Прокопова), Сахі Джакипов (керівник Л.І.Прокопова), С.Кім із Москви (консультант Л.І.Прокопова). Усього було захищено близько 40 докторських і кандидатських дисертацій.

Усі ці успіхи були б неможливі без мудрого керівництва І.П.Сунцової. Вона надихала своїх учнів на розробку нових експериментальних прийомів, на розв'язання конкретних лінгвістичних проблем. Її надзвичайна вимогливість при проведенні експериментів, при доборі відповідного мовного матеріалу, прагнення до чистоти експерименту за неодмінної умови спиратися тільки на факти мови, бажання передбачити очікувані результати – кредо її наукової діяльності. Захопленості молодих експериментаторів вона протиставляла гнerezість критичного розуму.

Пригадую, що вона навіть забороняла проведення деяких експериментів, які не зовсім вдало були підготовані. Пригадався також випадок, коли Ірина Петрівна написала негативну рецензію на мій рукопис і мені довелося його переробляти.

І.П.Сунцовій була притаманна відданість науці, велика вимогливість до себе і своїх учнів, бажання допомогти їм знайти істину.

Низько вклоняюся світлій пам'яті мого Вчителя.

*Юрій Мосенкіс,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ІРИНА ПЕТРІВНА СУНЦОВА: ЛЮДИНА В ІСТОРІЇ НАУКИ

Мені дуже пощастило, коли в березні 1993 року завдяки проф. С.В.Семчинському відбулося моє знайомство з його науковою керівницею – І.П.Сунцовою. Наше спілкування тривало два з половиною роки й було досить інтенсивним: кілька разів на тиждень телефоном і кілька разів на місяць особисто.

І.П.Сунцова частенько висловлювала під запис свої думки з різних питань історії й теорії мовознавства. "З молодих років мене цікавила тема про ритм прози, саме прози, а не вірша. Тургенєв не випадково назвав свої твори "Віршами в прозі". Можливо, цю тему можна поширити на слов'янські мови, але, скоріше за все, що ні. Мені здавалося, що це не відчутне людиною, але наявне в її мовленнєвій діяльності прагнення до ритму. Ритм пронизує всю діяльність людини, усі її дії так або інакше співвідносяться з ритмом". Дослідниця мала численні чернеткові записи до теми про мовленнєвий ритм (за її визначенням, "фрагментарні роздуми як підсумок міркувань над цією темою"). І.П.Сунцова серед планів, які не були здійснені, називала працю про прозовий ритм, яка мала включати теорію питання і розділ "Про ритм російської прози в його співвідношенні зі співом". Підкреслювала вплив на свої уявлення вражень від співу батька, талановитого оперного співака (головні його партії, як згадувала Ірина Петрівна, – баритональні: Онегін, Демон, купець Калашников, Тореадор, Фігаро). Дослідниця й сама закінчила дворічний курс київського приватного музичного училища по класу фортепіано.

"Мені здається, що на мій інтерес до фонетики (та її виділення із загального мовознавства) справили вплив два чинники: по-перше, враження раннього дитинства, коли я засинала і прокидалася під спів батька (мати грала на роялі й була чудовим акомпаніатором), і, по-друге, під впливом спілкування з дідом, хіміком – представником точних наук, – прагнення у своїй спеціальності знайти галузь найбільш точну". Іншого разу Ірина Петрівна зазначила: до фонетики вона прийшла, зокрема, через те, що її цікавив зв'язок мислення й артикулювання (артикуляції). Вона збирала матеріали до "давньої й задушевної теми" про співвідношення мовлення й мислення.

І.П.Сунцова говорила, що їй дуже хотілося написати статтю "Стоматологія і мовлення". Виявляла цікавість до навчання дітей дошкільного віку, на початку 1920-х навіть склала іспит на право працювати з дітьми-дошкільнятами. "Я вважаю, що для моєї наукової творчості характерне велике різноманіття тематики – від індології до стоматологічної ортопедії", – говорила І.П.Сунцова.

Величезну увагу приділяла дослідниця спадковості мовознавчих традицій і вихованню молодих науковців. Вона особливо наголошувала на чотирьох передумовах, які її вчитель акад. М.Я.Калинович вважав необхідними для аспіранта, молодого вченого, який хоче спеціалізуватись у галузі мовознавства. По-перше, гарне знання політичної карти світу. По-друге, знання хоча б основ історії: давньої, середньовічної та нової. По-третє, основи філософського знання. По-четверте, основи психології людини. М.Я.Калинович, як підкреслювала І.П.Сунцова, вважав ці чотири галузі знання такими, що нібито йдуть увесь час поряд із мовознавством. І він сам завжди працював у цьому плані. Крім того, він завжди вивчав яку-небудь мову. "Це дуже важлива річ для мовознавця: весь час перебувати у стані вивчення якої-небудь мови", – підсумовувала Ірина Петрівна.

Подночас дослідниця вказувала на позицію іншого свого вчителя, акад. ІІІ.Щерби, який вважав гарну підготовку в галузі методики викладання конкретної мови неможливою без ґрунтового знання загального мовознавства.

У статті, опублікованій в університетській газеті до 60-літнього ювілею М.Я.Калиновича (1948 р.), І.П.Сунцова писала, що її вчитель "завжди скромний, вимогливий до себе і чіткий у своїй науковій і педагогічній роботі". Скажимо з повним правом можна віднести й до самої Ірини Петрівни.

Дослідниця говорила, що всю свою роботу в галузі загального мовознавства (крім проблем мови і письма та історії мовознавства) вона сприймала крізь призму теми "мова і мислення". Серед головних тем, над якими вона працювала, було названо основні поняття в науці про мову – "фонема", "слово", "речення", поняття закону в науці про мову. "Особлива увага до словосполучення "звуківий закон": адже це не просто закон..." – відзначала І.П.Сунцова. Її цікавила й тема "Мова як відображення мислення". Була в центрі уваги також історія лінгвістики. Одного разу Ірина Петрівна перелічила тих мовознавців, наукову діяльність яких вона вивчала "особливо багато" (зберігаємо порядок переліку): М.Я.Калинович, Л.В.Щерба, Л.Р.Зіндер, Д.М.Кудрявський, М.Я.Март, Г.Габеленц, Ф. де Соссюр. "Якщо який-небудь автор-мовознавець викликає заперечення, незгоду, чужий за своїми висновками, за характером, за стилем свого наукового мислення – щоб це обґрунтувати, треба такого автора тим більше знати".

З величезним пієтетом Ірина Петрівна ставилася до української мови, приділяючи увагу передусім її фонетичній специфіці. Вона підкреслювала "коLOSSальні відмінності у звуковому ладі та орфографії російської й української мов", що, за її словами, особливо очевидно в написанні назв. "Люблю українські слова: вибагливий, прискіпливий і виснажливий", – сказала якось Ірина Петрівна.

Ірина Петрівна мешкала одна, не маючи родичів, – але скільки учнів і друзів вважали її близькою, рідною людиною! Ірина Петрівна завжди знала, над якими проблемами працює кожен співробітник Лабораторії експериментальної фонетики, які питання розглядаються на черговому засіданні колись очолюваної нею кафедри загального мовознавства, що відбувається в пєтербурзькому колі лінгвістів, які новини культури повідомили по радіо, яка мовознавча література надійшла до книгарень Києва... Список наукових праць І.П.Сунцової, підготований нею особисто, завершується словами: "Відредагувала не менше ста праць, написаних при Лабораторії експериментальної фонетики КДУ викладачами, аспірантами і лаборантами Київського університету". Скільки важать ці слова і яка величезна робота за ними!

І.П.Сунцова підсумовувала свою наукову творчість (саме таке словосполучення вона часто вживала щодо вчених) словами: "Зроблено небагато, але зроблено ґрунтовно. Це стиль мого дідуся та моїх учителів". А про своє життя Ірина Петрівна висловилася так: "Дуже багато людей пережили більше за мене – але і я теж багато".

*Оксана Бас-Кононенко,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ЛАБОРАТОРІЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ФОНЕТИКИ: ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Лабораторія експериментальної фонетики Київського національного університету імені Тараса Шевченка відзначає цього року свій 60-літній ювілей. Створена вона була восени 1944 р. спочатку як кабінет фонетики, який у 1959 р. було реорганізовано в лабораторію фонетики. Засновником і керівником лабораторії була доцент кафедри загального мовознавства І.П.Сунцова – видатний фонетист-мовознавець, талановита учениця і послідовниця академіків М.Я. Калиновича та Л.В. Щерби.

В автобіографії, що збереглася в архіві університету, Ірина Петрівна писала: "З 1935-го до літа 1941 року працювала старшим лаборантом і згодом асистентом кафедри і Лабораторії фонетики у професора (пізніше академіка) Л.В.Щерби. Крім різноманітної щоденної роботи в Лабораторії фонетики, проводила там щорічно такі семінари й курси: загальна фонетика... експериментальна фонетика, фонетика німецької мови... Під керівництвом проф. Л.В.Щерби написала, крім кількох менших робіт, дві мої найбільші праці: підручник "Вступний курс фонетики німецької мови" і дослідження "Трансформація грамофонного запису в графічну криву як метод дослідження інтонації".¹

У науковому і творчому доробку І.П.Сунцової близько 60-ти опублікованих праць з різних галузей мовознавства, літературознавства; залишилися й неопубліковані – зокрема "Іван Франко та Індія" (2,5 друк.арк.), велика праця у співавторстві з проф. В.Я.Починком "Сергій Миколайович Реформатський. Життя. Наукова і педагогічна діяльність. Спогади" (12 друк.арк.).

Робота під керівництвом Л.В.Щерби мала величезне значення для формування лінгвістичного світогляду І.П.Сунцової як вченого і визначила основні принципи роботи заснованої нею Лабораторії експериментальної фонетики, а саме: ретельне дослідження живого мовленнєвого матеріалу; використання з цією метою вже існуючих експериментально-фонетичних прийомів; пошук і створення нових прийомів.

Такий підхід сприяв розвитку теорії і її застосуванню при викладанні багатьох мов, при цьому увага до вироблення навичок практичного володіння мовою залишалася незмінною. Було створено вступні фонетичні курси, побудова яких, як і вся методика викладання, спиралася на загальнолінгвістичну теорію. Ці головні принципи послідовно витримувалися і з часом стали традиційними в подальшій роботі ЛЕФ.

Упродовж 1964 – 84 рр. науковим керівником ЛЕФ була Н.І.Тоцька – спочатку доцент, потім професор кафедри української мови, всесвітньо відомий мовознавець, фахівець у галузі теоретичної й експериментальної фонетики.

II Грунтовні дослідження системи вокалізму сучасної української мови ("Голосні фонемі української літературної мови", 1973), підручник "Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія" (1981 р.) давно вже стали фонетичною класикою у навчанні студентів-філологів-україністів не лише у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, а й у вищих навчальних закладах усієї України.

Протягом цього періоду роботи в лабораторії продовжує активно розвиватися загальнолінгвістичний підхід до вивчення звукової будови мов: здійснюються порівняльні дослідження звукових систем різних мов, поглиблене вивчення звукової будови української мови, фонетичних особливостей українського діалектного мовлення.² Експериментальні дослідження проводяться з використанням прийомів палатографування, рентгенографування, кінорентгенографування, осцилографування, фотозйомки.

У цей же час "... закладається підґрунтя нового опису артикуляторики: до статичного підходу додається динамічний. Продовжується робота над ознаками артикуляторної напруженості, яка, будучи явищем динамічної природи, позначає разом з тим статичний аспект існування системи/структури".³

На основі експериментальних даних науковий актив лабораторії працює над зіставленням звукових систем таких мов: *німецької, англійської, французької, з українською, російською* (І.П.Сунцова, Е.І.Лисенко, Л.І.Прокопова, Т.С.Мищенко), *української, російської* (Н.І.Тоцька, Л.Г.Скалозуб, Н.І.Яковенко), *індонезійської, російської* (П.С.Вовк), *фарсі, пушту, російської* (Р.І.Генкіна (Ремізівська)), *суахілі, російської* (Л.С.Головяхина), *дарі, російської* (С.І.Помозова), *іспанської на Кубі, російської* (Л.Г.Скалозуб, Н.Б.Коробейникова), *каракалпацької, російської* (Р.С.Бекназарова), *новогрецької, російської* (Д.Д.Баколас), *корейської, російської* (Л.Г.Скалозуб), *китайської, української* (Т.С.Мищенко), *говорок української та російської мов* (Н.І.Тоцька, Л.І.Прокопова, Л.Ф.Ціпцюра).⁴ Всебічний артикуляційний аналіз приголосних української мови за даними палатограм, кінорентгенограм та осцилограм проведено Л.І. Прокоповою (розділ "Приголосні звуки" в академічному виданні "Сучасна українська літературна мова", 1969). Дослідниця вивчає також структуру складу, його фонетичну природу, просодіку на основі спектрального аналізу ("Структура складу", 1973, рос. мовою).

Протягом 1964-84 рр. на основі експериментальних досліджень, здійснених в лабораторії, було створено низку вступних фонетичних курсів, а саме: підручник німецької мови Е.І.Лисенко (1980); вступний курс фонетики російської мови для студентів-індонезійців П.С.Вовк (1965); вступний фонетико-графічний (корективний) курс французької мови М.Я.Дем'яненко (1966) та ін.⁵

Науковим керівником ЛЕФ протягом 1984-92 рр., а потім її науковим консультантом стала проф. Л.Г.Скалозуб – мовознавець зі світовим ім'ям, видатний учений у галузі загального мовознавства (зокрема загальної фонетики, психолінгвістики, історії мовознавства), експериментальної фонетики (артику-

ляційного аспекту), фонетики російської мови. Найвагомішими її працями є монографії: "Палатограммы и рентгенограммы согласных современного русского литературного языка" (1963); "Динамика звукообразования (по данным кинорентгенографирования)" (1979). "Сопоставительное описание согласных современного корейского и русского языков" (1957). Ця праця здобула високу оцінку корейських учених, зокрема у відгуку директора Інституту мовознавства АН КНДР Лі Гик Ро сказано, що це дослідження "має велике значення для розвитку теорії фонетики корейської мови в майбутньому".⁶

Л.Г.Скалозуб разом з к.техн.н. В.К.Лебедевим стала автором нового унікального експериментального прийому – тензометрування, який поєднав у собі можливість динамічного палатографування, осцилографування і фіксації тиску язика на піднебіння в процесі артикуляції. Тензометричні записи російського мовлення, зроблені Л.Г.Скалозуб, українського мовлення (О.В.Бас-Кононенко) є справжньою цінністю лабораторії.

"Методика кинорентгенографічного аналізу, яку впровадила Л.Г.Скалозуб, допомогла виявити в артикуляторіці мовлення схемно-топологічний характер рухів артикуляторів як матеріальної основи для виокремлення фонем у складах і словах, а також для ототожнення артикуляції алофонів однієї фонемі".⁷

У період двох останніх десятиліть робота лабораторії була спрямована в основному на вивчення динаміки усного мовлення. Артикуляторний динамічний процес на матеріалах кинорентгенографування став предметом дослідження Л.М.Хоменко (1983), О.Е.Павловської (1989), І.А.Старикової (1989). Тензометричний матеріал російського мовлення вперше використав у своєму дисертаційному дослідженні Д.О.Теряев (1990). Морфологічним явищем у корені слова присвячена робота А.М.Безпаленка (1984).

Серед теоретичних загальних положень найважливішими для роботи ЛЕФ у цей період стали поняття структурності / системності мови і мовленнєвої діяльності в цілому. Принцип цілісності структури / системи мови як одного з аспектів її існування виявився центральним, провідним для дослідження мовленнєвої діяльності як одного з аспектів існування мови (за Щербою).

Дослідження артикуляційного аспекту мовленнєвої діяльності проводилися в ЛЕФ для опису не лише живого мовлення в його усній формі, а й для систематизації узагальненого представлення структури / системи саме мовлення як того єдиного, за Щербою, даного в досвіді мовного феномена. Саме тому артикуляційний аспект вивчення мовлення став центральним і визначальним у роботі лабораторії упродовж усього часу її існування.

Як показали проведені дослідження, у мовленні також існує певна структура / система, в якій за консонантною і вокалічною активністю постійно взаємодіють як найменші компоненти ПГ в межах складу, так і більші – фонетичні слова, компонентами яких виступають уже склади, що постійно взаємодіють між собою, утворюючи фонетичну цілісність словоформ і їх поєднань в синтагмах. Описи складів засвідчили, що типи зв'язків між компонентами повторюються у різних

дикторів (однотипні відтворення артикуляторних ознак, зв'язків, відношень), зацїяки чому стало можливим говорити про типологію складів.

Такого типу узагальнення й висновки стосуються багатьох досліджуваних мов: *російської й української* (Л.Скалозуб, Н.Тоцька, Д.Теряєв, О.Бас-Кононенко, Т.Бобкова), *румунської й молдавської* (Н.Бабири), *німецької* (П.Прокопова, Е.Лисенко), *гінді* (В.Калініна). Але ця типологія, будучи динамічною, рухливою, зберігає відносно незмінним основний структурний елемент, в якому виявляються якісні ознаки найменших цілісних структур – складів. Модальні ж ознаки, відтворюючись також як типи, однак перебувають у залежності від природи якісних. Тобто відношення в межах цих структур формуються за модальними ознаками, природа яких є похідною.

Цілісність структурності / системності в мовленні, а також вказана типологія є динамічними корелятами відповідних статичних мовних понять, зокрема таких, як класифікації фонем, морфем як найменших цілісних семантичних одиниць, відношень між кореневими і службовими морфемами тощо.

Протягом останніх 5 років захистили кандидатські дисертації в галузі експериментальної фонетики О.В.Бас-Кононенко (1999), Т.В.Бобкова (2002), В.В.Берковець (2004), рекомендовано до захисту дисертаційне дослідження В.В.Дудник – нинішнього завідувача лабораторії.

У 2001 р. вийшов друком збірник наукових праць "Загальна та експериментальна фонетика" за ред. Л.Г.Скалозуб, у якому підведено підсумки роботи ЛЕФ протягом 55 років існування. У 2003 р. колективом авторів видано навчальний посібник для студентів-філологів "Сучасна українська мова. Фонетика" (Н.П.Плющ, О.В.Бас-Кононенко, З.В.Дудник, О.М.Зубань), у якому наиважливіші положення теоретичної й експериментальної фонетики поєднано з практичними вправами і блоком тестових завдань.

У жовтні 2003 року лабораторія отримала статус міжкафедральної і з цього часу її науковим керівником є доцент кафедри сучасної української мови Бас-Кононенко О.В.

Перспективи роботи ЛЕФ перебувають у безпосередньому зв'язку з новими завданнями, які сьогодні постають перед фонетикою в цілому й експериментальною фонетикою зокрема. Автоматизована обробка експериментальних даних, автоматична сегментація, розпізнавання, синтез мовних образів – т.зв. "образний комп'ютер", мовно-фонетична експертиза у судочинстві – це далеко не повний перелік того, що спонукає до активізації наукових, дослідницьких, творчих зусиль.

Об'єднання факультетів в Інституті філології вимагає актуалізації проблем, пов'язаних саме з мовленнєвою діяльністю як невід'ємною живою сутністю мови. Тому лабораторія закликає до співпраці усіх фонетистів Інституту філології, інших вищих навчальних закладів України, студентів, аспірантів – усіх, хто в науці обрав для себе чи ще тільки обирає непростий шлях фо-

нетики. Запрошуємо до нашої школи-активу для об'єднання зусиль у спільній справі, для збереження славних традицій і для нових плідних починань.

¹Копія автобіографії І.П.Сунцової зберігається в ЛЕФ; ²Загальна та експериментальна фонетика: 36. наук. праць і матеріалів. – К., 2001 – С. 18-19; ³Там само -- С. 20; ⁴Там само – С. 18-19; ⁵Там само – С. 20; ⁶Відгук зберігається в архіві проф. Л.Г.Скалозуб; ⁷З енциклопедії "Київський університет", яка готується до друку: стаття про Л.Г.Скалозуб

*Іван Ющук,
Київський міжнародний університет*

ФОНЕТИЧНІ ЗАКОНИ Й ОРФОЕПІЯ

Орфоепія – це правила вимовляння звуків у мовленнєвому потоці, при таманні тій чи іншій мові. Орфоепічні норми зумовлюються передусім фонетичними законами мови і залежать від них. Орфоепія – невід'ємна складова мовної культури.

Робіт з орфоепії української мови маємо небагато: це розділ "Орфоепічні норми та їх значення" в академічному виданні "Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика" (1969), словник-довідник "Українська літературна вимова і наголос" (1973) І.Вихованця та ін., праці М.Жовтобрюха та Н.Тоцької, невеликі розділи в підручниках української мови і найвідоміші "Орфоепічний словник" (1984) М.Погрібного та "Складні випадки наголошування" (1995) С.Головащука. У 1992 р. М.Погрібний підготував навчальний посібник "Українська літературна вимова" з набором платівок та аудіокасет. У 2003 р. вийшла академічна праця колективу авторів (М.М.Пещак, В.М.Русанівський, Н.М.Сологуб, В.В.Чумак, Г.М.Ярун) "Орфоепічний словник української мови" у двох томах, де протранскрибовано близько 140 тис. слів, не рахуючи словоформ. Проте, на жаль, у цьому словнику не подано правил орфоепії сучасної української літературної мови, як це було зроблено, скажімо, в "Орфоепічному словнику" М.Погрібного, і, крім того, допущено ряд неточностей у транскрибуванні.

Орфоепічні норми літературної української мови склалися протягом ХІХ ст. на основі середньонадніпряньського говору. Говорячи про сучасну орфоепію, насамперед потрібно мати на увазі те, що вимова звуків поволі, але неухильно змінюється в напрямі дедалі більшого ототожнення їх із буквами. Це зумовлено тим, що сучасні мовці зберігають у пам'яті слова й уявляють їх не стільки у звуковій, скільки в графічній оболонці: до цього спричинюється насамперед школа, загальноосвітня й вища, де треба більше читати й писати, ніж говорити. Добре це чи погано? Такі зміни не шкодять мові доти, допоки не утруднюють спілкування й не руйнують естетики мовлення. Тому, очевидно,

не завжди їх треба й відкидати. Адже так долається антагонізм між орфографією й орфоєпєю.

Разом з тим діють закономірності, споконвіку закладені в мові, які протистоять орфографії (хоча, треба відзначити, правопис нашої мови досить добре пристосований і до усного мовлення). Саме ці розбіжності між вимовою звуків та позначенням їх на письмі й становлять основний предмет орфоєпії як науки.

Вимова голосних залежить передусім від їхньої позиції в слові та їхніх артикуляційних характеристик і незначною мірою від сусідства з тими чи іншими приголосними звуками.

Голосні в українській мові розрізняються завдяки зміні позицій напруженої задньої або передньої частини язика. При найвищому піднятті задньої частини (и округленні губ) звучить **у**, при середньому її піднятті (й округленні губ) – **о**, при найнижчому положенні язика – **а**. При найвищому піднятті передньої частини язика виникає голосний **і**, при середньому – **и**, при найнижчому положенні передньої частини язика твориться **е**.

Під наголосом, а також на початку слова **і** в абсолютному його кінці всі голосні в українській мові вимовляються виразно – під наголосом: *се́ла* [се́ла], *си́ла* [си́ла], *голу́б* [голу́б]; на початку слова: *екра́н* [екра́н], *обі́д* [обі́д], *обру́ч* [обру́ч], *убру́с* [убру́с]; в абсолютному кінці слова: *косо́* [косо́], *косо́е* [косо́е], *ві́рті* [ві́рті], *ві́рте* [ві́рте].

В інших позиціях чітко звучать лише голосні **у**, **а** та **і**. Ненаголошені ж голосні **о**, **и**, **е** не на початку слова і не в абсолютному його кінці можуть набувати невластивих їм ознак. Їхня, так би мовити, "нестабільність" зумовлена, очевидно, тим, що голосні **о** та **и** творяться в просторі між іншими голосними (**о** між **у** та **а**, **и** між **і** та **е**), а голосний **е** твориться впритул біля **и**: у передній частині ротової порожнини менше простору для рухів язика, ніж у задній, тому щонайменше відхилення його від визначеного положення вносить пришук іншого голосного.

У мовленні найчастіше сплутуються ненаголошені **е** та **и**, тобто **е** наближається до **и**, а **и** – до **е**: *се́ло* [се^ело], *си́лач* [си^илач], причому **е** більшою мірою уподібнюється до **и**, ніж **и** до **е**. Але це відбувається не в усіх без винятку випадках і не завжди однаково. Коли вимовляємо в помірному темпі, наприклад, слово *величезний*, усі голосні **е** та **и** чується в ньому цілком виразно: перший звук **е** підсилюється побічним наголосом; наступний звук **и** утримується під впливом наголошеного **и** у твірній основі *вели́к(ий)*, а звук **и** в закінченні не втрачає своєї якості завдяки наступному **й**. У швидшому темпі змінюються два перші голосні: [ви^ели^ичезний], причому голосний **е** в першому складі під впливом голосного **и** в наступному складі сильно наближається до **и**, майже ототожнюючись із ним.

Ненаголошений **и** перед **й** не втрачає своєї якості: маємо *ки́йок* [ки́йок], *добри́й* [добри́й], а не [ки^ейок] чи [добри^ий]. Ненаголошений **е** перед складом з наголошеними голосними високого піднесення **и**, **і**, **у** переходить майже в

и *беру* [би^иру], *бери* [би^ири], *беріть* [би^ир'іт'] – язик, готуючись до вимовляння цих звукув, починає мимохіть з випередженням підніматися вгору ще під час артикуляції попереднього е.

Ненаголошений голосний *о* в позиції перед складом з наголошеним *у*, зрідка з наголошеним *і* (обидва голосні високого підняття), наближається до *у*, тобто язик піднімається трохи вище, ніж звичайно: *голубка* [го^улубка], *тобі* [то^убі]. Але в префіксах голосний *о* навіть у цій позиції вимовляється цілком виразно. *політ* [пол'іт], *простуда* [простуда]. Взагалі ж, як свідчить мовна практика, перехід *о* в *о^у* зокрема перед складом з *і* – явище необов'язкове.

Українська мова уникає зяяння, тобто збігу двох голосних: маємо *павук* з давнього "паук", *ідея* [ідея] з грецького "ідея". Збіг голосних допускається лише на межі префікса і кореня: *заочний*, *виорати*. Тому й буквосполучення *ау*, у супереч написанню, читається як сполучення голосного з приголосним [ау]: *аудиторія* [ауди^етор'ія], *лауреат* [лауре^ат], *фауна* [фа^ауна]. Проте не в усіх іншомовних словах вдається усунути це зяяння, цьому заважає подальше нагромадження приголосних, як у словах *раунд* [ра^аунд], *траурний* [тра^аурний].

В іншомовних словах між будь-яким голосним та *і*, між голосними *і* та *е*, у кількох словах між голосними *і* та *а* для усунення зяяння вставляється приголосний *й*, що відображено й на письмі: *руїна* [руйіна], *егоїзм* [егойізм], *клієнт* [кл'ійєнт], *пістет* [п'ійє^тет], *парафіянин* [параф'ійані^н]. Щодо збігу голосних *іа*, то під впливом орфографії у більшості випадків це зяяння закріпилося й у вимові: *матеріал* (хоч *матерія*), *геніальний* (хоч *геній*), а природно мало б звучати: [мате^рійал] або [мате^рійал], [ге^нійалний]. Вставний звук *й* для роз'єднання голосних з'являється, проте, лише там, де є голосний *і* – між іншими голосними зяяння залишається: *поет*, *океан*, *тротуар*.

Вимова приголосних залежить від звукового оточення і зумовлюється їхніми артикуляційними характеристиками.

Приголосні розрізняються за участю голосу в їхньому творенні (сонорні, дзвінкі і глухі), за місцем перепони (губні, зубні, піднебінні і задньоротові), за способом подолання перепони (зімкнені, щілинні і зімкнено-щілинні), за палаталізацією (тверді і м'які), за наявністю характерних шумів (шиплячі і свистячі). Ці ознаки – одні більшою мірою, інші меншою – й відіграють вирішальну роль у пристосуванні приголосних один до одного в мовному потоці.

Приголосні перед голосними й сонорними завжди звучать виразно, не змінюючи своїх ознак: *просьба* [пр^оз'ба], але перед голосним: *просити* [пр^осити]; *легко* [л^ехко], але перед голосним: *легенько* [л^ег^нен'ко], так само перед сонорним: *вогник* [в^огнік].

Сонорні, дзвінкі і глухі. Сонорні приголосні *м*, *в*, *н*, *л*, *р*, *й* (і парні їм м'які та пом'якшені) у будь-якій позиції своєї якості не втрачають. Тільки сонорний *у* перед приголосним та в кінці слова після голосного переходить у нескладовий *у*: *вдома* [уд^ома], *лавка* [ла^увка], *рукає* [рука^у]. Проте в кінці

слова після приголосного він певною мірою оглушується: *бите* [битв], *мальє* [м.л'і'в], *товариствє* [товариств]. Сонорний л історично в деяких випадках змінився на *ў*, і це відображено на письмі: *була*, але *буѵ*; *половина*, але *пѵв*.

Дзвінки приголосні *б*, *д*, *дз*, *з*, *дж*, *ж*, *г*, *г* (і парні їм м'які та пом'якшені) неж, як правило, не міняють своєї якості, тобто залишаються дзвінкими в будь-якій позиції: *відхід* [в'ідх'ід], *обсяг* [обс'аг]. Але приголосний *г* у словах і формах слів *пегкий*, *вогкий*, *нігті*, *кігті*, *дьогтю*, *дігтяр* та похідних від них звучить як глухий *х*: [ле'хкий], [вохкий] і под. Також приголосний *з* у префіксах *без-*, *роз-*, *через-* може втрачати, але не обов'язково (залежно від темпу мовлення), свою дзвінкість: *безпека* [бе'зпéка] і [бе'спека], *розсуд* [россуд] і [росуд]. Слова ж *розсада*, *розсіл* звичайно вимовляються без подовження *с*: [росада], [рос'іл]. Оглушується *д* внаслідок своєї позиції в таких словах, як *жердка* [жертка], *шотландка* [шотлантка].

Глухі приголосні, зокрема *т*, *с*, *ч*, *к*, перед дзвінками (інші глухі *п*, *ф*, *ц*, *ш*, *х* у такій позиції не трапляються) набувають дзвінкості. Таких незапозичених слів є небагато: *боротьба* [бород'ба], *молотьба* [молод'ба], *просьба* [прроз'ба], *лічба* [л'ідж ба], *Великдень* [ве'лигден'н], *посвякдєнний* [поўс'агден'ий], *шістдесят* [шізде'с'ат], *отже* [одже], *якби* [йагбі], *аякже* [аіагже], *осьде* [оз'де]. Є також кілька іншомовних слів, у яких написання не відповідає з вимовою: *вокзал* [вог'зал], *екзамен* [еґ'замен], *рюкзак* [р'уґзак], *шекдот* [ане'ґдот], *футбол* [фудбóл], *айсберг* [айзбе'рг] та ін.

Шиплячі, свистячі й зубні д, т. Якщо опиняються поряд один з одним зубні *д*, *т*, свистячі *с*, *ц*, *з*, *дз* та шиплячі *ш*, *ч*, *ж*, *дж*, то між ними відбувається регресивна асиміляція (зворотне уподібнення).

Зубні *д*, *т* і свистячі перед шиплячими уподібнюються до шиплячих. Зубні *д* і *т* змінюються на *дж*, *ч*: *відчай* [в'ідж чай], *льотчик* [л'оч:и'к], *тітчин* [т'іч:ин], *рідше* [р'ідж ше], *коротший* [корóчий], *віджати* [в'ідж жати], *підцепта* [п'ідж шчéпа]. Свистячі змінюються на парні їм шиплячі *с-ш*, *ц-ч*, *з-ж* (і це в багатьох випадках відбито в правописі): *віск* – *вощина* [вошчина], *козацький* – *козаччина* [козач:и'на], *принісши* [при'н'іш:и], *розчин* [рójччи'н].

Зубні *д*, *т* та шиплячі перед свистячими переходять у свистячі. Ці зміни відбуваються аналогічно до вище описаних з тією лише різницею, що на письмі вони не позначаються. Найчастіше таке уподібнення відбувається в різних відмінкових формах іменників перед свистячим *ц'*: *сусідці* [сусідз'ц'і], *тітці* [т'іц'і], *дошці* [дóс'ц'і], *книжці* [кніз'ц'і], *дочці* [доц'і], а також на межі префікса й кореня: *надставка* [надз стаўка], *відзнака* [відз знака]. У дієсловах зміни відбуваються перед постфіксом *-ся*: *вчиться* [ўчиц'а], *вчишся* [ўчис'а], *поводься*

[пово́ дз 'с'а], *зважа́* [зв'а́з'с'а]. Зубні **д, т** з наступним свистячим **с** зливаються в один звук: *людство́* [лу́ дз'тво], *братство́* [бра́цтво]. Буквосполучення **дц** у числівниках типу *одинадцять, двадцять* унаслідок регресивної асиміляції за дзвінкістю-глухістю вимовляється як подовжений **ц'**: [оди́нац'ат'], [двац'ат'] або й без подовження: [оди́нац'ат'], [двац'ат'].

М'які і пом'якшені приголосні. В українській мові м'якими в будь-якій позиції можуть бути тільки зубні приголосні **д, т, з, дз, с, ц, л, н**: *сі́ль* [с'іл'], *ті́нь* [т'ін'], *дя́дько* [д'ад'ко]. Приголосний **р** м'яким буває лише перед голо-сними: *ря́д* [р'ад], *ца́р'юк* [цар'ок], *ца́ря* [цар'а]; перед приголосними та в кінці слова він звучить твердо: *ца́рка* [царка], *ца́р* [цар].

Інші приголосні пом'якшуються лише перед **і, а** подовжені шиплячі – ще й перед **а, у**: (*у*) *ві́чі* [в'іч'і], *збі́жжя* [зб'іж'а], *рі́ччю* [р'іч'у]. Подовжені шиплячі перед **а, у** можуть у вимові й не пом'якшуватися: [зб'іж'а], [р'іч'у]. Пом'якшуються також губні приголосні у словах типу *свято́* (губний після кореневого приголосного) – [с'в'ато], проте частіше тут чується твердий губний з призвуком **й**: [с'в'а́то]. У слові *мавля́чий*, де приголосні **й і п** (сонорний і глухий), що стоять поряд, належать до різних складів, чується повний звук **й**: [маўп'йачий].

Суперечить фонетичним законам української мови пом'якшення губних і задньоротових перед **у** та **а** в запозичених словах типу *бюро, кювета, пюре, гяур*. Мови, у яких губні й задньоротові постійно тверді, по-різному засвоїли такі слова. В англійській мові тут з'явився звук **й**: [bju'rou], [p'jurei], [kju:'vet]; у чеській це передано через **і**: *byro, pure, kivetá*. В українській мові ці слова природно мали б звучати принаймні як [бйуро], [пйуре], [кйувета], [гйаур] – саме так вони переважно й вимовляються. У недавніх запозиченнях цю особливість української мови враховано, і в словах, наприклад, *комп'ютер, ф'ючерс, б'юік, дистрибу́тор* звук **й** позначається вже апострофом.

Зубні **д, т, з, дз, с, ц, л, н** перед м'якими зубними стають теж м'якими: *сні́г* [с'ніг], *кузня́* [күз'на], *сьогодні́* [с'оґод'ні], *злість* [з'ліс'т']. Проте якщо попередній зубний належить до префікса, асиміляція за м'якістю не відбувається: *безді́тний* [бе'здітний], *злі́т* [зліт'], *відлі́к* [відлік']. Але якщо кінцевий приголосний звук префікса і початковий приголосний кореня однакові за місцем і способом творення, то вони уподібнюються за м'якістю: *віддя́чити* [від'ачи'ти], *відня́ти* [від'на'ти], *відтя́ти* [від'т'ати], *безсі́мейний* [бе'з'сімейний].

Зубні свистячі **з, дз, с, ц** стають м'якими також перед пом'якшеними губними **м', в', п', б'**: *цвях́* [ц'в'ах], *смі́х* [с'м'іх], *спі́в* [сп'іу], *дзв'яка́ти* [дз'в'акати]. Асиміляція свистячих за м'якістю не відбувається тільки тоді, коли губний приголосний пом'якшується голосним **і**, який чергується з **о**, або якщо свистячий належить до префікса: *сві́й* [св'і́й] (*свого*), *дзві́н* [дз'в'ін] (*дзвона*), *зві́с-*

тка [зв'істка] (*вість*). Таким чином, по-різному звучать, хоч і пишуться однаково, слова *звір* (тварина) [з'в'ір] і *звір* (яр, у родовому відмінку: *звору*) [зв'ір].

Збіги приголосних. Якщо виникає важкий для вимови збіг трьох і більше приголосних (а нагромаджуються найчастіше зубні), мова, як правило, кидає один з них: *перстень* – *персня*, *проїзд* – *проїзний*. Таке спрощення в групах приголосних звичайно позначається на письмі, тому розбіжностей між мовною й написанням тут немає. Але не завжди.

У прикметниках, утворених від іншомовних слів, у написанні зберігаються йби приголосних *стн*, *стськ*, *нтськ*, *нтств*. У групі приголосних *стн*, на відміну від незапозичених слів, звук *т* не випадає не тільки на письмі, а й у вимові: *баластний* [бала́стний], *компостний* [ко́мпостний]; лише в слові *контрастний* [контра́стний], вже адаптованому українською мовою, звук *т* не вимовляється. Що ж до інших важких звукосполучень, то звуки *т*, *ст* у них хоч на письмі й позначаються, проте не промовляються: *туристський* [тури́ський], *агентство* [аге́нство]. Звук *д* у збігові приголосних *ндськ* не випадає, а зливається з наступним свистячим: *голландський* [гола́н дз'кий]. Є також розбіжності між написанням і звучанням відносних прикметників, утворених від власних назв, зокрема таких, як *баскський*, *казахський*, *перемішський*, в яких у групах приголосних промовляються не всі звуки: [бас'кий], [каза́с'кий], [переме́'с'кий].

Випадає (не вимовляється) середній звук *т* у збігові приголосних *стц* і *стч* (при цьому свистячий *с*, опинившись перед шиплячим, переходить у шиплячий): *новітці* [не'в'іс'ці], *новітчин* [не'в'ішчи'н].

У числівниках *шістнадцять*, *шістдесят*, *шістсот* звук *т* випадає, хоч це й не позначається на письмі: [ш'існа́ц'ат'], [ш'ізде'с'ат'], [ш'іс'от].

Звичайно подвоєння букв на письмі вказує на подовжену вимову приголосних звуків: *безземелля* [бе'з'е'мел'а], *незбагненний* [не'збагне́ний], *козаччина* [козач'и'на].

Проте не завжди подвоєння букв означає подовження звуків. Це зокрема стосується вимови іншомовних слів, таких, як *тонна*, *брутто*, *нетто*, *біплъ*, *марокканець*, *шеллінгіанство*, *буддист*, *Брюссель*. Подвоєння букв відбиває лише певні особливості іншомовної графіки, а не справжнє подовження звуків. Як виняток, не вимовляється подвоєння букв *чч* в незапозиченому слові *Вінниччина*, де це подвоєння позначає тільки певне фонетичне явище.

Наголос в українській мові вільний і рухомий, тобто може падати на будь-який склад і пересуватися при змінюванні слова. На відміну від звукового оформлення слів у наголошуванні важко простежити якусь певну закономірність, яка охоплювала б усі випадки. Наголоси в словах і словформах мають переважно індивідуальний характер.

У багатоскладових словах, крім основного, є ще й слабкіші побічні наголоси. Вони розташовуються через один або два склади від основного: *роз-*

каза́ти, розпо́відаємо, намальова́ний, вра́нішній, ву́лицею, перепідо́готовка (напівжирним шрифтом виділено ті голосні, на які в слові падає побічний наголос). Саме побічні наголоси надають українському мовленню характерної для нього співучості.

Вільний рухомий основний наголос разом із побічними дає змогу так розташовувати слова в мовленнєвому потоці, щоб вони звучали в певному ритмі, який би відповідно передавав і настрої мовця. У народних піснях наголоси можуть не збігатися із загальноприйнятими.

Склад будується так, щоб забезпечити плавне наростання і спадання інтенсивності звучання й періодичне чергування м'язового напруження мовних органів. Тому в складоподілі слів простежуються певні закономірності.

Приголосний, який стоїть безпосередньо перед голосним й у вимові зливається з ним, належить до того самого складу, що й голосний: *го-во-ри-ти, до-ро-га*. Але кінцевий приголосний префікса або першої частини складного слова перед наступним голосним відходить до попереднього складу: *безіменний, пед-інститут, пів-острів*.

Якщо між голосними є два або більше приголосних, то, як правило:

а) сонорний, що стоїть перед приголосним, відходить до попереднього складу: *сон-це, гор-дість, зав-зятий, най-мен-ше*;

б) дзвінкий, що стоїть перед глухим, теж відходить до попереднього складу: *стеж-ка, каз-ка, біг-цем, мог-ти, виї-шов*;

в) в інших випадках приголосні переважно відходять до наступного складу: *се-стра, бра-тство, по-смі-шка*.

Такий складоподіл, крім того, що полегшує вимову слів, сприяє збереженню дзвінкості приголосних.

Питомі українські слова, як правило, повністю підпорядковані фонетичним законам нашої мови. Запозичення ж часто порушують звукову гармонію мови, важкі для вимови, а отже, й сприйняття, як, наприклад, слова *ар'єр-гард, аеропорт, дистриб'ютор*.

Дотримання орфоепічних норм, використання передусім питомої української лексики робить нашу мову милозвучною й легкою для вимови та сприйняття.

*Наталія Бардіна,
Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова*

ЛІНГВІСТИЧНА ФОНОСКОПІЯ ЯК НОВИЙ НАПРЯМОК ПРИКЛАДНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Автор цієї статті є, з одного боку, продовжувачем традицій славетної Лабораторії експериментальної фонетики Новоросійського (Одеського) універ-

ситету, яка була однією з найперших фонетичних лабораторій світу, з'явившись на початку ХХ століття майже водночас з лабораторіями Парижа, Каліфорнії, Санкт-Петербурга. З іншого боку, вже декілька років я працюю лінгвістичним-експертом ОНДІСЕ, що дало можливість відчутти взаємозв'язок між різними аспектами дослідження усного мовлення, окреслити деякі проблеми, знайти недоліки і перспективи сучасних фонетичних досліджень.

Головна причина виникнення наукових проблем полягає в тому, що всі науковці, як і всі пересічні люди, – діти свого часу. Ми завжди дивимось на світ крізь окуляри своєї освіти та ментальності, цікавимося тим, до чого нас підштовхує суспільство. Але усвідомлення цього прийшло до нас нещодавно, і пов'язане воно з поширенням загальнонаукової парадигми методологізму, яка орієнтує дослідника на наявність суб'єктивного елементу в науковій картині світу, концентрує увагу на розробках нових методів досягнення ефективного знання.

Сучасна епістемологія зорієнтована не стільки на окреслений предмет вивчення, як це було раніше, скільки на синтетичні проблеми різноманітного вивчення людини у Всесвіті, які можна розв'язати лише в міждисциплінарному науковому просторі. З іншого боку, сучасна загальнонаукова парадигма постмодернізму не вимагає від науковця дотримання традицій, не обмежує його у виборі методологічного інструментарію. Навпаки, формування синтетичних проблем зумовлює появу нових напрямків дослідження, передбачає використання відповідних синтетичних методів.

Тому дискусії стосовно образу мови, лінгвістичності або нелінгвістичності матеріалу, змісту розділів мовознавства (зокрема, прикладної лінгвістики) тощо сприймають зараз як науковий анахронізм.

Поняття "мова" яке ще десь тридцять років тому вбачалося нам ясним та зрозумілим, зараз досягло рівня майже філософської категорії – поняття максимально широкого, фундаментального, котре не тільки важко, але й небезпечно визначати. Відповідно й мовознавство стає однією з найголовніших наук в антропоцентричному просторі: якщо сьогоденний образ мови – це, за М.Гайдеггером, дім буття й оселя людської сутності¹, то саме від рівня лінгвістичних розробок залежить, кінець-кінцем, гармонія людини із самою собою та навколишнім світом.

Необхідним підґрунтям для досягнення цієї гармонії має бути експансія лінгвістики у сферу філософії, соціології, нейрофізіології, психології, кібернетики, теорії комунікації тощо з відповідним використанням методів інших наук для моделювання мовних явищ.

Середньою ланкою між фундаментальним мовознавством, іншими науками та суспільством взагалі стає при цьому прикладна лінгвістика. У нашому столітті її цілком послідовно почали визначати як наукову дисципліну, що вивчає і розробляє засоби оптимізації функціонування мови.² Таким чином,

потреби суспільства в поєднанні з рівнем розвитку наукового пізнання визначають мету та зміст прикладних лінгвістичних досліджень.

Орієнтація України на розбудову правового демократичного суспільства, високі досягнення вітчизняної системи фонетичних наук (тут ми маємо на увазі, перш за все, експериментальну сегментну та суперсегментну фонетику, діалектологічні, нейрофізіологічні та психолінгвістичні дослідження усного мовлення, комп'ютерний аналіз та синтез мовлення, квантитативну обробку мовленнєвого сигналу тощо) зумовили формування нового напрямку прикладної лінгвістики – лінгвістичної фоноскопії.

Предмет лінгвістичної фоноскопії можна визначити як дослідження відзеркалення мовної особистості в усному мовленні й розробку методів ідентифікування, кваліфікування та діагностування людини на основі її фонації (звукової об'єктивації).

Витоки лінгвістичної фоноскопії знаходимо як у власне лінгвістичних, так і в інженерно-акустичних дослідженнях. Серед перших вважаємо за необхідне назвати вивчення різного роду фонетичних особливостей мовлення людини – діалектних, соціальних, вікових, етнокультурних, стилістично зумовлених. Але ж наукова рефлексія фонетистів під впливом структурної парадигми дослідження мови орієнтувала на пріоритетне вивчення протиставлень звукотипів, функціональних звукових класів або абстрактних звукових інваріантів у мовній системі. Саме фонологію вважали, а й інколи й досі вважають³ власне лінгвістичним аспектом фонетики. На акустичну, артикуляційну, психологічну фонетику дивились як на цікаві, але допоміжні, периферійні царини, головними володарями яких є фізики, нейрофізіологи, психологи.

Звичайно, саме тому, коли криміналісти у 60-их роках ХХ століття зіштовхнулися з проблемою фоноскопичних досліджень, вони звернулися за допомогою не до мовознавців, знання яких використовували при проведенні судових авторознавчих експертиз, а до інженерів-акустиків.

Перші фоноскопичні експертизи були ідентифікаційними і спиралися на порівняння досліджуваної та зразкової фонограм за допомогою методу "візуальної мови": динамічного спектрального аналізу з тривимірним зображенням змін амплітуди і частоти у часі.⁴ При цьому не враховувалося, що спектрограми містять у собі не лише індивідуальні, але й універсальні, групові ознаки мовлення, що на якість запису впливає безліч чинників і перешкод.

Усвідомивши, що спектрограми не можуть бути використані як "відбитки пальців", фоноскописти зосередили увагу на комп'ютерних технологіях аналізу мовленнєвого сигналу, пошуках унікального співвіднесення частот у вимові, перш за все голосних. Треба відзначити, що в цьому напрямку зроблено багато цікавого.⁵

Але ж різні умови запису зразків голосу та спірних фонограм знижують відсоток ймовірності ідентифікації, а проведення кваліфікаційних і діагностичних експертиз, потреба у яких з'явилася в останній чверті минулого століття

важко було неможливим без урахування змісту повідомлення і контексту комунікації. Таким чином, вже у 80-х роках дійшли висновку, що без розуміння сутності мови, лінгвістичних прогнозів та інтерпретації криміналістична фонетикофонічна експертиза не зможе досягти бажаного ефекту. Саме на цей етап до завдання визначити тотожність мовців додалися проблеми з'ясування психофізіологічних, соціальних, когнітивних особливостей анонімного мовця, визначення його стану під час фонозапису. Почалися бурхливі експериментально-фонетичні дослідження впливу чинників, що формують сегментну та суперсегментну характеристики мовленнєвого потоку. Конкретних методик мовцям прибуло, але бракувало комплексної методології, яка мала б необхідну з'ясувальну силу.

Наступний етап становлення фоноскопії пов'язують із розробкою експертної системи "Діалект", сучасним варіантом якої є "Phonexi".⁶ Це був результат багаторічної роботи відомих вчених і фахівців із багатьох міст колишнього СРСР: багаторівнева програма аналізу усного мовлення, котра передбачала поєднання слухового, лінгвістичного та інструментального (акустичного) аспектів. Кожен з аспектів містив у собі алгоритм сприйняття, порівняння та опису ознак, що характеризують мовлення. Саме на цю експертну систему орієнтують сьгоднішніх лінгвістів-криміналістів країн СНД, у тому числі й українських (у нашій державі лише два роки тому спеціальність лінгвіста-експерта зробили законною, правовою).⁷

Але ж, на мою думку, параметри, які були закладені до цієї системи, вже не відповідають сучасному рівню знань про мову, мовлення і мовця.

По-перше, план проведення сегментного аналізу, хоча і передбачає врахування багатьох ознак, але ж на практиці дуже часто не дає можливості ідентифікувати особистість, тому що, наприклад, мешканці одного міста, однакою віку, однакою статі, з вищою освітою можуть мати ідентичні відхилення в усному спонтанному мовленні (вимовляти білабіальне [w], фрикативне [r], мати високий тональний рівень заядерних складів тощо).

По-друге, вживання деяких звуків, інтонаційних моделей може бути напимисним, натренованим, або стилістично зумовленим (так, трапляються випадки, наприклад, вимови фрикативного [r] в неофіційних ситуаціях, а імпульсивного [r] – в офіційних). Відхилення від норм певної мови можуть бути викликані не інтерференцією (впливом рідної мови на чужу), а інтеркаляцією (впливом чужої на рідну), що дуже поширене саме на території України.

По-третє, лінгвістичний блок аналізу, за традицією, був зорієнтований на рівневу модель мови та апріорність норм мовлення. Відповідно до цього мовленнєві коливання (хезитації) треба було кваліфікувати як помилки, слова-паразити, синтагматичне членування взагалі не брали до уваги, або проводили, спираючись на норми членування писемного тексту та синтаксичні конструкції, не враховуючи при цьому найновіших досліджень американських

психолінгвістів, згідно з якими саме інтонаційні єдності віддзеркалюють особливості мислення людини в даний момент.⁸

В останні роки все яснішою стає проблема проведення синтетичних, багатоаспектних експертиз. Л.В.Златоустова, наприклад, запропонувала для отримання лінгвосоціопсихологічного портрету особистості системно досліджувати універсальні, групові (етнокультурні, конкретномовні, соціальні) та індивідуальні риси мовлення людини в різних ситуаціях, із різними установками комунікації. Найбільш інформативними при цьому вважають суперсегментні одиниці та засоби.⁹

Нам вбачається, що найбільш ефективними є експертизи, які спираються на комплексний аналіз мовленнєвої поведінки людини: виявлення особливостей не лише фонетичного, але й семантичного, когнітивного, синтаксичного ритму, фокусування свідомості на певних категоріях, що віддзеркалюється у змінах тону, інтенсивності, темпу, тембру, синтагматичному членуванні, наявності хезитацій.¹⁰

Таким чином, саме фоноскопія, на мою думку, має шанси стати найінтеративнішим напрямом сучасної прикладної лінгвістики.

¹Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Проблема человека в западной ФИЛОСОФИИ. – М., 1988. – С. 354; ²Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М., 2000. – С.8; ³Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С.103; ⁴Дьяченко О.Ф. Системи ідентифікації особи за ознаками усного мовлення // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики 36. науково-практ матеріалів. – Х., 2001. – С.205; ⁵Див., наприклад, Дрюченко А.Я. Стратегия интеррационно-селективного выделения информационных признаков в процедурах идентификации человека по параметрам речи // Теория та практика судової експертизи і криміналістики. – Вип.3. – Х., 2003; ⁶Программное обеспечение для криминалистической идентификации говорящего по фонограммам устной речи // Рекламный проспект. – М., 2000; ⁷Наказ Міністерства юстиції України від 17.01.02 р. № 4/5 "Про внесення змін до наказу Міністра юстиції України від 15.07.97 р. № 285/7-А "Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів"; ⁸Chafe W. Discourse, consciousness, and time. – Chicago&London, 1994; ⁹Златоустова Л.В. Универсальное, групповое и индивидуальное в речи (лингвокриминалистический аспект) // Русский язык: исторические судьбы и современность: Международный конгресс исследователей русского языка: Труды и материалы. – М., 2001. – С.405 – 406; ¹⁰Бардина Н.В. Системный антропоцентрический подход к проведению лингвистических экспертиз // Теория та практика судової експертизи і криміналістики. – Вип.2. – Х., 2002.

Поліна Вовк,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ФОНЕМА ЯК ОДИНИЦЯ МОВИ

Поняття "фонема" є і парадигматичним, і синтагматичним.

Мета цієї статті – наголосити на важливості синтагматичного аспекту поняття "фонема". І синтагматику, і парадигматику фонем виокремимо мовними

явищами, які виявляються у процесі й характері функціонування мовних одиниць у мовленні.

Звернімося до першоджерела. Ян Бодуен де Куртене у праці 1881 року "Деякі розділи "Порівняльної граматики" слов'янських мов" пропонує прийняти "подвійний поділ людського мовлення: 1) з антропофонічного погляду цілісне почуте мовлення поділяється на антропофонічні фрази, фрази на антропофонічні слова, слова на антропофонічні склади, склади на звуки; 2) з погляду фонетично-морфологічного (семасіологічного та синтаксичного?): цілісне зв'язне мовлення поділяється на речення або фрази змістові, речення на слова, які мають зміст, слова на морфологічні склади, або морфеми, морфеми на фонеми."¹

Ці абзаци часто цитують у фонологічних працях, щоб підкреслити відмінність понять "звук" і "фонема". Є й інший підхід до аналізу цитованих рядків: обидва поняття (і звук, і фонема) випливають саме із синтагматичного поділу мовленнєвого потоку (як антропофонічного, так і змістового). У 1881 році Я. Бодуен де Куртене визначав фонему як кінцевий продукт поділу значеннєвого синтагматичного ряду. Але нам не слід забувати, що фонема є одиницею звукової форми мови, пов'язаною із значенням лише опосередковано: "З погляду мовного мислення і наукового мовознавчого мислення, що ґрунтується на мовному, фонемі і взагалі всі вимовно-слухові елементи самі собою не мають значення. Вони стають мовними цінностями і можуть бути розглянуті лінгвістично тільки тоді, коли входять до складу всебічно живих мовних елементів, якими є морфеми, асоційовані як з морфологічними, так і з семасіологічними уявленнями"² (1914р.).

Іншим витоком розуміння фонемі є творчість Ф. де Соссюра, його погляд на синтагматику й парадигматику.

Ф. де Соссюр у "Курсі загальної лінгвістики"³ розглядає "Відношення синтагматичні та асоціативні" (Частина 2, розділ V). Він наголошує на тому, що синтагматичні відношення є властивістю мови, а не лише мовлення: "До мови, а не до мовлення слід віднести і всі типи синтагм, побудованих за певними правилами."⁴ Під синтагматичними відношеннями він розуміє такі, що зумовлені лінійним характером мови і послідовністю, неконтемпоральністю її одиниць. В асоціативному ряді Ф. де Соссюр підкреслює дві особливості: невизначеність порядку і невизначеність кількості, але в парадигмі словозміни, де кількість форм визначена, залишається лише перша особливість. Отже, до асоціативних він залучає і парадигматичні відношення.

На науковому ґрунті поглядів Я. Бодуена де Куртене сформувалися три основні фонологічні школи ХХ століття: Щербівська, Московська і Празька.

Велику увагу синтагматиці приділяє Л.В. Щерба і Щербівська фонологічна школа. Це впливає передусім із щербівської концепції мови: мовленнєва діяльність створює мовний матеріал, з якого формується мова як система.⁵

За Л.Р. Зіндером, парадигматичний аспект фонемі як одиниці мови впливає із синтагматичного, зумовлений ним: "Відокремленню звукової сторони /мови/ сприяє та обставина, що певний звук (точніше, *фонема*) не обмежений у вжитку лише якимсь одним словом. Фонемі даного слова вживаються і в багатьох інших словах. Десятки тисяч слів, що утворюють словниковий склад... мови, становлять собою у звуковому аспекті... комбінації усього лише кількох десятків фонем. Завдяки цьому вони (фонемі) абстрагуються... від конкретних слів..."⁶.

Фактично, фонемна парадигматика виводиться Л.Р.Зіндером із фонемної синтагматики, аналіз фонемного складу слів здійснюється Щербівською школою не "лексематично", а "словоформно".

Позиція *Московської фонологічної школи*, до якої належать М.Ф. Яковлев, П.С. Кузнецов, В.М. Сидоров, О.О. Реформатський, М.В. Панов та інші відомі вчені, ґрунтовно викладена у нарисі О.О. Реформатського "З історії вітчизняної фонології" (1970) і хрестоматії до цього нарису.⁷ Наріжним каменем МФШ є морфематизм Я. Бодуена де Куртене, сформульований проте іноді не зовсім точно: "Звукова якість, що диференціює морфемі мови, називається фонемою" (Р.І. Аванесов, В. М. Сидоров, 1930)⁸. Звукова якість чи звукова одиниця? О.О. Реформатський, схвалюючи "морфематизм" цього визначення, не звернув увагу на нерозрізнення в ньому фонемі та її ознак.

Найменшою знаковою одиницею, ланкою поділу синтагматичного ряду, що передусе фонемі, є морфема. Але Я. Бодуен де Куртене згадує в цьому значеннєвому ряду й більші одиниці: слово, фразу. Отже, синтагматична функція фонемі не обмежується морфемою. Для розпізнавання фонемі має значення і зміст цілого слова, і зміст речення, і контекст в цілому – і це двобічний зв'язок: фонема бере участь у створенні звукової форми слова – зміст слова у контексті впливає на сприймання фонемі слухачем.

Друга найважливіша риса МФШ – учення про сигніфікативно й перцептивно сильні та слабкі позиції фонем (О.О. Реформатський). Наприклад, кінцевослівна позиція є сигніфікативно слабкою для глухості та дзвінкості приголосних російської мови, позиції голосних щодо сусідніх м'яких приголосних є перцептивно слабкими. Це надзвичайно цінне надбання МФШ. Але висновок з існування слабких позицій московські та щербівські фонологи роблять принципово різний. Московська школа вважає сигніфікативно слабку позицію позицією нейтралізації фонем, а Щербівська – позицією чергування фонем.

МФШ розрізняє також морфологічно різні позиції в однакових фонетичних умовах (рос. "купаться" [ц'а], "пятясь" [т'с'а]; в інфінітиві тенденція до фузії, в імперативі – до аглютинації).

Увага до морфонології є позитивною рисою Московської фонологічної школи.

Класик фонології М.С. Трубецької подає глибокий парадигматичний аналіз різних типів фонологічних опозицій мов світу. Найґрунтовніше розроблено третій та четвертий розділи "Основ фонології"⁹: "Логічна класифікація змісторозрізнявальних опозицій" і "Фонологічна систематика змісторозрізнявальних звукових протиставлень".

За М.С. Трубецьким, "фонему можна визначити, лише ґрунтуючись на її мовній функції. Будь-яка мова має змісторозрізнявальні опозиції; фонема є членом такої опозиції, не розкладним на дрібніші змісторозрізнявальні фонологічні одиниці."¹⁰ Вважаємо це визначення лінгвістично точним, хоч і не вичерпним. Але на початку першого розділу цієї праці читаємо інше визначення: "... фонема – це сукупність фонологічно істотних ознак, властивих даному звуковому утворенню"¹¹, та ще й з посиланням на аналогічне визначення Р. Якобсона. У наведених визначеннях наявне протиріччя, якщо обмежувати фонологічно істотні, тобто релевантні ознаки суто диференційними, як це пізніше і зробив Р. Якобсон, запропонувавши систему з 12 диференційних ознак як універсальну сітку координат для мов світу. Але М.С. Трубецької не зводив релевантні ознаки фонем до суто диференційних і розумів значення системи фонем даної мови в цілому для фонемного вмісту, фонемного обсягу кожної одиниці системи, про що свідчить розділ цієї ж праці класика фонології "Помилки в оцінці фонем чужої мови": "Звуки чужої мови отримують у нас неправильну фонологічну інтерпретацію, бо проходять крізь "фонологічне решето" нашої рідної мови."¹²

Вважаємо, що для кожної одиниці фонемної мови є визначальними і змісторозрізнявальні опозиції, у яких вона бере участь (парадигматичний аспект поняття фонем), і кількість та якість позицій, що їх фонема має у мові (синтагматичний аспект поняття фонем).

У визначеннях парадигматики й синтагматики в найуживаніших у середовищі лінгвістів нашої країни енциклопедичних лінгвістичних словниках. ("Російська мова" (1979)¹³, "Українська мова" (2000)¹⁴ не завжди подано чітке розуміння мовного характеру синтагматичних закономірностей. В енциклопедії "Російська мова" звертає на себе увагу протиставлення мовленнєвого ланцюжка (речевої цепи) та "мовних елементів" (языковых элементов), що є неточним термінологічно, коли йдеться про синтагматику й парадигматику, бо і синтагматичні, і парадигматичні відношення існують між *одиницями мови* і *реалізуються* у мовленні.

В енциклопедії "Українська мова" також є неточність: "Якщо парадигматичні відношення базуються на спільних ознаках, за якими мовні одиниці об'єднуються у групи, класи, то синтагматичні наявні тільки в мовленні – це відношення співіснування і послідовності."¹⁵

По-перше, будь-який аспект аналізу мови передбачає певну спільність мовних одиниць, тому протиставляти парадигматику синтагматичі за спільністю / неспільністю ознак не можна. По-друге, якщо синтагматика вивчає са-

ме закономірності сполучуваності мовних одиниць, то вона вивчає закони мови, як і парадигматика. Теза, що синтагматичні відношення наявні тільки в мовленні, не може бути підтримана. *Обидва типи відношень притаманні одиницям мови і функціонують у мовленні.*

Мовний характер закономірностей звукової будови осі системи й осі тексту добре розумів такий представник Московської фонологічної школи, як М.В. Панов. Про це свідчить перше речення "Російської фонетики" (1967): "Фонетика вивчає закони, які керують сполученням і чергуванням звукових одиниць мови"¹⁶ І далі: "Всі одиниці й закономірності, описані ... у цій книзі, є мовними."¹⁷ У першій частині книги М.В. Панов описує закони сполучення звукових мовних одиниць ("синтагмофонологію"), у другій частині – закони чергування звукових мовних одиниць ("парадигмофонологію").

Проте М.В. Панов не розглядає функціонування єдиної системи фонем у парадигматиці й синтагматиці, а встановлює окремий набір звукових мовних одиниць для кожної осі. У його книзі постульовані два паралельні ряди фонем: синтагмофонемі й парадигмофонемі... Не можемо з цим погодитися.

Система мови живе лише тоді, коли функціонує на осі тексту. Парадигматика діалектично пов'язана з синтагматикою, це два аспекти єдиної мови, а не дві мови з двома системами фонем та інших мовних одиниць. Проте кожна вісь мовної системи має свої особливості.

На відміну від фонологічної парадигматики, фонологічна синтагматика є багаторівневою. Я. Бодуен де Куртене визначає фонему у складі знакових одиниць: морфеми, слова, речення (1881).

Для ідентифікації функції фонемі корисними сигналами є не лише її парадигматичні ознаки: диференційні, інтегральні, групові, загальні та окремі, – а й ознаки позиційні, а також морфонологічні, послідовність морфем, слів, структура речення, ймовірність прояву даної функції у даній позиції.

Згадаймо відому штучну фразу Л.В.Щерби (російською мовою): "Глокая куздра штеко будланула бокра и кудрячит бокрѣнка." Навіть школярі стовідсотково дешифрують її і сприймають як напад хижої тварини на меншу тварину – самця з маляма. Перші два слова вважають групою прикметник + іменник (дика кішка, люта пантера тощо). Фразу легко перекладають українською: "Глока куздра штеко будланула бокра і кудрячить бокря (бокреня)". А чому дешифрують саме так? Адже російською мовою всі квазі-флексії, крім дієслівної, презентує фонема /a/! Можна і так прочитати штучне речення: "Играя вышла Нино, чмокнула отца и тормозит ребенка".

Тоді переклад зовсім змінюється: "Граючи, вийшла Ніно..." Чому ж такі всі невідготовлені мовці сприймають "глоку куздру" як хижу тварину? Бо синтаксично група прикметник + іменник на початку речення є найімовірнішою для позначення суб'єкта дії (квазіречення сприймається як просте розповідне, двоскладне, повне, поширене; суб'єкт дії – глока кудра, предикати – будланула і кудрячить). Імовірність синтаксичної інтерпретації квазіслів як чле-

нів речення впливає на сприйняття функції позиційно центральної, найбагатішої функціональної фонемі /a/. Тому варто визначати фонему як мовну одиницю не лише у складі морфеми, а й у складі словоформи, словосполучення, речення, тексту, дискурсу, всієї системи текстів живої мови в цілому. Доцільно враховувати і парадигматичний аспект функціонування фонемі – одиниці фонологічної системи флективної або аглютинативної мови, і синтагматичний аспект її активності у мовному матеріалі.

Мова має дві осі: парадигматичну і синтагматичну. На фонологічному рівні існують два центри: парадигматичний центр фонологічної системи та синтагматичний центр. Парадигматичний центр утворюють фонемі, що мають максимум протиставлень за диференційними ознаками; до синтагматичного центру входять фонемі, які мають найширшу сполучуваність, максимум мовних позицій.

У трьох слов'янських мовах (українській, російській, польській), як і в багатьох інших мовах світу, розташування фонем щодо центрів системи може бути контрастним: парадигматично центральні фонемі є синтагматично периферійними, і навпаки. Наприклад, голосні є фонемами синтагматичного центру і парадигматично периферії, а м'які приголосні, які разом з відповідними твердими утворюють парадигматичні центри трьох близькоспоріднених слов'янських мов, бо протиставлення за твердістю-м'якістю є кардинальною типологічною рисою згаданих мов, мають обмежену кількість позицій і тому належать до синтагматичної периферії.¹⁸

Синтагматичний аспект поняття "фонема"

- є мовним, реалізованим у мовленні;
- є первинним щодо парадигматичного аспекту і генетично, і функціонально: функція створення звукової форми морфем і слів (значенневих одиниць синтагматичної низки) передує функції морфемо- і словорозрізнення;
- є полірівневим; одиниці менші входять до складу більших і вищих одиниць; фонемі створюють звукову форму всіх синтагматичних одиниць від морфеми до всієї сукупності текстів живої мови;
- більшою мірою, ніж парадигматичний, визначений кількісно: для синтагматичного фонологічного аналізу має значення і кількість позицій фонемі у морфемах і словах, ймовірність появи даної фонемі у даному семантичному словосполученні в даному місці мовленнєвого потоку;
- за деякими параметрами синтагматичний аспект обернено пропорційний щодо парадигматичного: парадигматично активна фонема може бути синтагматично мало активною, і навпаки.

Сформулюємо коротке визначення поняття "фонема".

Фонема є абстрактною одиницею плану вираження флективної або аглютинативної мови, яка функціонує на парадигматичній та синтагматичній осях її фонологічної системи і бере участь у створенні, розпізнаванні, розрізненні й розмежуванні звукової форми знакових одиниць усіх рівнів. Тим самим –

через звукову форму знака як цілого – фонема опосередковано пов'язана зі змістом (лінгвістичний аспект поняття "фонема"). У процесі породження звукового мовлення фонема втілюється в алофоні "як загальне в окремому" (вираз І.П. Сунцової) і зазнає не менше трьох перетворень: лінгвістична – психічна – фізіологічна – фізична форми; у процесі сприйняття вона зазнає перетворення від фізичної ланки до лінгвістичної форми. Фонема є психічно цілісною і неподільною одиницею.

¹Бодуэн де Куртэнз І.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.1-2. АН СССР. Отделение литературы и языка. – М., 1963, Т.1 – С. 121. ²Там само. – Т.2, С. 276; ³Фердинан де Сосюр. Курс загальної лінгвістики. – Київ, 1998; ⁴Там само. – С. 158. (Лекції прочитано протягом 1906-1911 років). ⁵Див. Щерба Л.В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. – В кн. Л.В. Щерба. "Языковая система и речевая деятельность" – Л., 1974. – С. 24-26. ⁶Л.Р. Зиндер. Общая фонетика. – М., 1979. – С. 6; ⁷Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. Очерк. Хрестоматия. АН СССР. Институт языкознания. – М., 1970; ⁸Там само. – С. 150; ⁹Трубецкой С. Основы фонологии. – М., 1960 ¹⁰Там само. – С. 69. ¹¹Там само. – С. 45. ¹²Там само. – С. 59; ¹³Русский язык. Энциклопедия / Институт русского языка АН СССР. – М., 1979 – С. 288; ¹⁴Українська мова. Енциклопедія / НАНУ – К., 2000. – С. 545; ¹⁵Там само; ¹⁶Лингвистический энциклопедический словарь. – М. – С. 447; ¹⁷Панов М.В. Русская фонетика. – М., 1967. – С. 3. ¹⁸Там само. – С. 14; ¹⁹Вовк П.С. Теорія центрів і периферії фонологічної та акцентологічної систем. – К., 1997.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ФОНЕТИКИ ТА ФОНЕТИКИ ОКРЕМИХ МОВ

*Лариса Скалозуб,
д-р філол. наук, проф.,
Світлана Яцюк,
Національний лінгвістичний університет*

Л.В.ЩЕРБА ТА І.П. СУНЦОВА ПРО МОВУ І МОВЛЕННЯ. ДО ПИТАННЯ ПРО ЄДНІСТЬ ЗАГАЛЬНОГО І ОКРЕМОГО В ЦІЛІСНИХ СЕГМЕНТАХ МОВЛЕННЯ

У творчому доробку академіка Л.В.Щерби визначне місце посідають експериментальні дослідження живого мовлення. Деякі з них, а саме "Русские гласные в качественном и количественном отношении" (1912)¹ і "Восточно-лужицкое наречие" (1915)², були і залишаються для фонетистів, що працюють у галузі загальної та експериментальної фонетики, тим матеріалом, який служить, по-перше, для розуміння всіх складових звукової системи/структури як мовлення, так і мови; по-друге, для наукового дослідження живого (усного) мовлення. Л.В.Щерба виходить з того, що мовна система і мовний матеріал – це лише різні аспекти мовленнєвої діяльності, що єдина дається у до-

сліді³. За Л.В.Щербою "...мовні зміни виявляються у мовленнєвій діяльності", а "...мовленнєва діяльність, що одночасно є і мовним матеріалом, несе в собі і зміни мовної системи"⁴.

Цілком правомірно викликає інтерес дослідження живої мовної системи східнолужицького говору, який на початку минулого сторіччя функціонував як засіб комунікації в межах значної території навколо міста Мужакова. Це дослідження тривало сім років і проводилося з використанням декількох експериментальних прийомів (кімографування, палатографування), а головне – відбувалося при безпосередньому спілкуванні вченого з носіями діалекту.

Однією з причин вибору "Східнолужицького наріччя" для вивчення таких понять, як фонема, система/структура звукової будови мови, системність сегментних і несегментних явищ було те, що всі явища, починаючи від звуків мовлення і закінчуючи синтагмами і фразами, розглядаються Л.В.Щербою в тих трьох аспектах, що покладені в основу його загальнолінгвістичної концепції, і синхронно в трьох аспектах існування всіх складових звукової системи/структури: артикуляційному, акустичному і мовному (фонологічному).

Вивчення сегментних і несегментних явищ розпочинається в аспекті їх породження, де переважає артикуляційний підхід. У результаті породження вони втілюються в акустичні фізичні явища, що мають певні акустичні характеристики. І це "*фонетичне*" (сегментні і несегментні явища) в описі, поданому в книзі, *одержує мовні характеристики*, які виявляються завдяки функціонуванню у живому мовленні і є спільними для всіх членів даного мовного колективу, тому що однаково *усвідомлюються* як старшим, так і молодшим поколінням завдяки регулярним асоціаціям звучання з певною семантикою і *сприймаються* однотипно всіма мовцями для розуміння слів у різних їх формах.

Всі описи, зроблені Л.В. Щербою у монографії "Східнолужицьке наріччя", вирізняє спільна риса, яка є обов'язковою як для мовлення, так і для мови, – системність.

Якщо у мові фонетична система/структура описується передусім як *усталена*, і її динамічність обмежується тільки описами іноді з посиланнями на артикуляторуку, іноді на акустику звукових змін типу асиміляції, дисиміляції і т.зв. живих чергувань, то в описах *мовлення* мужаковської говірки *система* справді функціонує, *жива*, ще не усталена, в якій можна зустріти процеси переходу живих чергувань в історичні, використання сегментних явищ для творення несегментних і процес усвідомлення.

У зв'язку з ювілейними читаннями, присвяченими 100-річчю з дня народження І.П. Сунцової, учениці академіка Л.В. Щерби, актуальним залишається розуміння фундаментального поняття фонетичної системи мови і мовлення – фонему.

У статті І.П. Сунцової "Фонема"⁵ це поняття розглядається щодо історії самого терміна, і для кожного з мовознавців цікаво знати, коли і яким чином різні вчені трактували фонему.

Критично аналізуючи весь викладений матеріал про історію розробки фонемі, І.П. Сунцова підкреслює як незаперечні такі її риси: " 1) вона репрезентує певну кількість акустично і фізіологічно близьких між собою мовних звуків, 2) вона може спричинитися до зміни значення слова, 3) вона може зруйнувати слово"⁶.

За І.П. Сунцовою, усі ці риси повинні бути у визначенні фонемі.

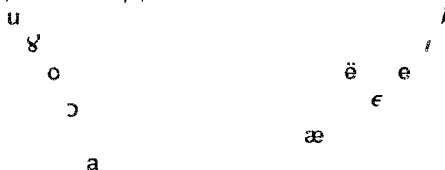
У теоретичній спадщині І.П. Сунцової вагомою була ідея визначення фонемі як єдності загального (типового) і окремого (того, що існує у вимові індивіда).

У цій ідеї актуалізується найголовніша закономірність мови, яка характеризує всі мовні явища, а саме – єдність мови і мовлення. Цю діалектику можна проілюструвати прикладами із дослідження Л.В. Щерби, що представляють фонологію живого мовлення носіїв діалекту.

Серед механізмів, які використовуються для визначення фонемності сегментів мови і для встановлення фонемного складу літературної унормованої мови (квазіомоніми, використання окремих складів, сполучників, прийменників як носіїв граматичної і лексичної семантики та ін.) найбільший інтерес становлять чергування⁷.

У монографії "Східнолужицьке наріччя" Л.В. Щерба аналізує чергування голосних як живі асоціації, що виникають однаковим способом у мовців даного соціуму в певних позиціях (переважно в кореневих і суфіксальних морфемах) відносно початку – кінця слова, а також з урахуванням попереднього і наступного складу фонетичного слова, або попереднього чи наступного приголосного. Регулярно при цьому повторюються не тільки склади, а й певні словоформи. Принцип усвідомлення/неусвідомлення чергування мовцями, за Щербою, лежить в основі визначення статусу чергувань: фонемних, усвідомлених, – чи алофонемних, фонетичних, часто неусталених, що мають варіанти звучання.

Зазначимо, що класифікації голосних і приголосних фонем, як теоретичні узагальнення, автор винайшов шляхом дослідження складів і слів живого мовлення носіїв діалекту. Вокалізм тут багатий і досить диференційований за такими ознаками, як ряд (передній / задній) та ступінь підняття язика. Див. таблицю, яку наводить Л.В. Щерба⁸:

Від фонетичних характеристик голосних (далі – Г) залежить характер чергувань, їх дистрибуція відносно попередніх приголосних (далі: П) та по-

чаткових П наступного складу. Чергуючись у різних формах слова і в різних словах, Г чітко протиставляється за місцем у складі. Наприклад, æ утворює тільки тверді склади і ніколи не стоїть після м'яких і напівм'яких П: *tupæ*, *lværdæ*, а ɛ – ніколи не стоїть після твердих П: *šešɛ* (третє), *bogɛ* (нещасне).⁹

Існує певна дистрибуція складів як цілісностей, і вона зумовлена артикуляторними чинниками, які лежать в основі творення Г. Важливу роль відіграє ступінь розрізнення Г за підняттям язика, особливо в межах переднього ряду. Так, чергування *ill* *l* – мало яскраве, і часто не сприймається як чергування, оскільки ці звуки фонетично близькі: *zub-ik* (зубок) *pož-ik* (ножик).¹⁰ Чергування *ille* за Л.В. Щербою – живі, звичні, але вживаються в одній і тій самій позиції, як алофони. Так, можна чути *šeja* і *šija* (шия), *šeć* і *šić* (шити)¹¹. Звертає на себе увагу чергування звуків *ille*, які більшою мірою, ніж попередні Г, контрастують між собою за ступенем відкритості/закритості. Так, звук *l* вживається в кореневих морфемах тільки в першому складі під музикальним наголосом, а якщо в словосформі цей Г змінює позицію і знаходиться у другому складі, то вимовляється ɛ, утворюючи тісну пару. Чергування *ille* усвідомлюється як чергування фонем: *šćina* (стіна), але *došćeně* (в стіну).¹² Це чергування ілюструє типологію як складів, так і чергування Г в їх межах, а також типологію дистрибуції складів у межах слів. Ми можемо так стверджувати, оскільки у вживанні і чергуванні Г заднього ряду і Г переднього ряду спостерігаються схожі дистрибутивні закономірності. Л.В. Щерба констатує: "... подібно до того, як ɛ пов'язане з *l*, так ɔ виявляється пов'язаним з *y*"¹³. Так, *y* вживається тільки в першому складі з музикальним наголошенням, а в іншому складі чергується з ɔ: *vuda* (вода) – *navɔdu* (на воду), *pust* (пошта) – *parɔst* (на пошту)¹⁴.

Чергування *y/ɔ*, так само як і чергування *ille* добре усвідомлюються старшим і молодшим поколінням і набувають статусу фонологічного чергування. Що стосується чергування ɔ *ll*o, члени якого менш контрастні між собою, то тут також зустрічаємо хитання і відсутність єдиної норми (як і при вживанні *e/ll*, про що згадувалось вище). Так можна чути *voškɔl* і *voškoɔl* (навколо), *parɔl* і *paroɔl* (навпів).

Досліджуючи чергування, Л.В. Щерба звертає увагу на фонологічну тенденцію до уодноманітнення кореневої морфемі. Найбільшою мірою це стосується фонемі æ, що є найвідкритішою серед Г переднього ряду.

Викладений тут аналіз невеликого фрагмента опису і лінгвістичної інтерпретації живого мовлення, дослідженого Л. В. Щербою, показує, що в діалекті функціонують поряд алофонемні і фонемні чергування, які відбуваються закономірно, симетрично в межах Г переднього і заднього ряду, як організованої системи/структури.

У монографії Л.В. Щерби всі явища, що складають звукову систему мовлення, описуються в процесі живого функціонування, причому на тій його стадії, де мовленнєві і мовні явища співіснують. Можна спостерігати, як мовленнєві стають мовними, тобто окреме стає загальним і усвідомлюється.

У статті І.П. Сунцової "Фонема" йдеться передусім про мовний аспект існування сегментних одиниць, що складають усталену систему/структуру. Ствердження діалектичної єдності окремого і загального при аналізі сегментних звукових явищ розвивається далі І.П. Сунцовою у відповідності до потреб загальної фонетики як науки.

- ¹Щерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. – Л., 1983;
²Щерба Л.В. Восточнолужицкое наречие. – Петроград, 1915 – С. 1-75; ³Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании// Языковая система и речевая деятельность. – М., Л., 1974. – С. 26; ⁴Щерба Л.В. Знач. праця – М., Л., 1974. – С. 28-29; ⁵Сунцова І. Фонема (історичний нарис і спроба визначення поняття)// Мовознавство. – 1934., №2. – С. 113-127; ⁶Там само – С. 120; ⁷Маслов Ю.С. О типологии чередований// Звуковой строй языка. – М., 1979. – С. 195- 202; ⁸Щерба Л.В. Восточнолужицкое наречие. – Петроград, 1915. – С. 11; ⁹Там само – С. 65; ¹⁰Там само – С. 62; ¹¹Там само – С. 66; ¹²Там само – С. 63; ¹³Там само – С. 68; ¹⁴Там само – С. 69.

*Алла Багмут,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

УКРАЇНЬСЬКА ІНТОНОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Перш ніж безпосередньо перейти до висвітлення обраної теми, хочу сказати кілька слів про Ірину Петрівну Сунцову.

Моє знайомство з Іриною Петрівною припадає на 1952-53 рр., коли я, після закінчення російсько-слов'янського відділення, вступила до аспірантури кафедри слов'янської філології Київського університету імені Тараса Шевченка. Ірина Петрівна читала нам курс загальної фонетики. Для мене вона стала не лише одним з глибоко ерудованих та високоінтелегентних викладачів університету, а й старшою колегою. Справа в тому, що під час евакуації я мала змогу брати приватні уроки німецької мови в Ольги Миколаївни Ніконової, авторки "Фонетики німецької мови" та німецько-російського словника, яка до війни працювала в Ленінградському університеті, була співробітницею у Льва Володимировича Щерби. Ірина Петрівна свого часу була знайома з Ольгою Миколаївною, їх об'єднувала спільна дослідницька робота, вони обидві були відомими фахівцями у галузі фонетики німецької мови, тому Ірині Петрівні приємно було почути щось про свою давню колегу. Спільною для них була й особлива "ленінградська" інтелегентність, яка поєднувала в собі високу вимогливість до всіх сторін життя та до характеру спілкування, і одночасно їй була притаманна увага до своїх колег та учнів.

На той час мої наукові інтереси не торкалися фонетичної галузі – вони лежали в колі порівняльно-історичної граматики слов'янських мов, історії фонетики в Україні та Росії. Під керівництвом академіка Л.А.Булаховського працювала над дисертацією з історії дослідження чеської та словацької мов в Україні та Росії. Незважаючи на це, наше спілкування з Іриною Петрівною не припинялося, базуючись на щирій взаємній симпатії та моральній підтримці. І коли я пізніше їздила до Ленінграда і відвідала О.М.Ніконову в ком.прово, я переказала їй вітання від Ірини Петрівни, що дуже порадувало мою колишню вчительку.

Ірина Петрівна нерідко інформувала мене про нову наукову літературу, про приїзди до Києва Льва Рафаїловича Зіндера, у якого тут жили родичі. Зі Іриною Петрівною вони до останніх років товаришували, й Ірина Петрівна повідомляла нам про його лекції в Київському інституті іноземних мов, які давали нам, молодим вченим, багато нової інформації. Наші зв'язки з Іриною Петрівною стали тіснішими, коли я почала працювати над експериментальним дослідженням слов'янської інтонації у Відділі експериментальної фонетики Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні. Ірина Петрівна, займаючись сегментною фонетикою, цікавилася й результатами дослідження суперсегментного рівня мови. Вона досить часто телефонувала мені, розпитуючи про роботу та про успіхи моєї доньки. Згодом я дарувала їй свої публікації, розповідала про наукові новини. Таке спілкування було для нас і приємним, і корисним. Трохи пізніше Ірина Петрівна змушена була вже більше піклуватися про різні свої побутові справи, – їй потрібна була допомога у хатньому господарстві, вона шукала жінку, яка могла б їй допомагати. Побутові труднощі та матеріальні нестатки значно ускладнювали життя немолодोї вже й самотньої людини. Ірині Петрівні було дуже радісно, коли всеукраїнський журнал "Мовознавство" опублікував мою статтю до її 70-річчя ("Ірині Петрівні Сунцовій – 70 років" // Мовознавство, № 2, 1974). Після цієї публікації до мене писали, цікавилися долею Ірини Петрівни і втішалися, що вона продовжує творче життя. На честь І.П.Сунцової, вже до її 90-річчя, було опубліковано ще одну статтю – "І.П.Сунцовій – 90 років" (Л.Г.Скалозуб, Л.М.Хоменко, А.Й.Багмут) // Мовознавство, № 2-3, 1994.

Останніми роками Ірина Петрівна багато працювала над книжкою про свого дядька, відомого хіміка, професора Київського університету С.О.Реформатського, яким вона дуже пишалася і якого любила. Діяльність цього вченого, як відомо, прислужилася й світовій славістиці – він провів дослідження хімічного складу чорнила Київських листків, що підтвердило автентичність цієї давньої глаголичної пам'ятки, писаної на пергаменті.

Слогади про Ірину Петрівну Сунцову, людину високодуховну, щире та дуже доброзичливу, й зараз зігрівають мою душу. Відзначення 100-річного ювілею, організоване Інститутом філології, дозволяє сподіватися, що життя і діяльність цієї жінки, її образ не будуть забуті.

А тепер переходжу до висвітлення теми.

Суперсегментний рівень української мови став предметом дослідження з 60-х років ХХ ст., коли з'явилася можливість інструментально, за допомогою електронно-акустичних засобів аналізувати мовний звуковий сигнал у його послідовності. На сучасному етапі аудитивне й інструментальне дослідження інтонації в теоретичному аспекті наштовхується на ряд проблем, від вирішення яких багато в чому залежить тлумачення конкретних експериментально одержаних фактів та статистичних викладок. Це такі проблеми, як: а) визначення місця й ролі інтонації в мовній системі; б) встановлення значення акустичних складників інтонації при фонологічному аналізі мови та їхньої ієрархії; в) проблема металінгвістичного представлення фактів аналізу, обрання того чи іншого способу опису одержаного матеріалу з погляду точності та наочності; г) питання суспільного призначення інтонології в загальному науково-пізнанні мови, в педагогічній практиці, у розвитку культури мови.

Наукові дослідження в галузі експериментальної фонетики завжди потребували матеріальної підтримки, яка неможлива без визнання суспільством значущості науки взагалі і філологічної зокрема. Високоякісне, на сучасному рівні технічне обладнання лабораторій дозволить одержувати такі характеристики звукової будови мови, які досі не були відомі і про які мовець (хоч він вважає, що знає про мову все) не має навіть і гадки. Такі відомості потрібні, бо звукове мовлення, набуваючи дедалі більшого поширення в засобах комунікації, посідає тепер важливе місце у суспільному спілкуванні.

Теоретичне й практичне значення інтонації як виразового елемента і як структурного компонента звукової мови є дуже важливим. Інтонацію визначають як "фразову фонетику", як "синтаксичну фонетику", як суперсегментний рівень мови; менш поширеним є її визначення як ритмомелодики та просодії.

Звернімо увагу на те, що інтонація мови, як правило, не представлена в шкільних та вузівських посібниках і підручниках з мови. Виняток становить англійська мова, при вивченні якої інтонаційному вираженню в структурному чи комунікативному планах приділено значну увагу. Щодо слов'янських мов, то навіть академічні граматики тривалий час не давали інтонаційних характеристик. Так, академічна граMATика української мови у 4 томах не містить навіть згадки про інтонацію. Щасливим винятком є академічна граMATика російської мови (Русская грамматика, Т. 2. Синтаксис. – М., 1982), де послідовно визначено інтонацію різних типів речення за системою інтонаційних контурів О.А.Бризунової. У чеській академічній граMATиці у томі "Фонетика" інтонація знайшла місце при описі звукової реалізації зв'язного мовлення: у розділі "Речення і реченнєва інтонація" подано характеристику динамічних і мелодичних засобів, темпу, засобів паузації та фразового членування. В описі мелодичних засобів виділено інтонацію нейтральних завершених речень, з окремим підрозділом щодо розповідних, наказових та питальних речень, інтонацію незавершених висловлювань, а також мелодіку емоційно

забарвленого речення (Mluvnické češtiny. 1. Fonetika, fonologie, morfonologie a morfejnika, tvoření slov. – Praha, Academia, 1986. – S.69-91).

Як бачимо, чеські автори відносять інтонацію до фонетики мови, тоді як російські – до синтаксису. На нашу думку, найбільш доцільно розглядати інтонацію в окремому розділі, після синтаксису, оскільки вона становить окремий мовний рівень, тісно пов'язаний з синтаксичною будовою мови, з комунікативним спрямуванням, із семантичним та емоційним наповненням тексту. Її зв'язок із синтаксисом є безперечним, проте інтонаційні засоби реалізації конкретних синтаксичних структур мають чимало спільних ознак, вони є більш загальними і тому не вимагають їхнього опису при кожній структурі, на яку звертає увагу синтаксис.

Отже, проблема місця й ролі інтонації в мовній системі має різний підхід, навіть нерідко вона взагалі ігнорується як мовний фактор. Сучасні українські наукові публікації все ж не оминають питань інтонації, хоча нерідко містять лише побіжне зауваження про наявність певного інтонаційного оформлення, без будь-якого його визначення. Ю.О.Карпенко вводить інтонацію до своєї монографії, цілком обгрунтовано вважаючи за потрібне дати студентам-філологам основи знань про інтонацію. Відсутність спеціальної ґрунтовної праці з інтонології чи інтонаційного синтаксису в україністиці становить, безперечно, значну ваду в аспекті загального розуміння мовних виявів.

Інша проблема стосується безпосереднього характеру аналізу інтонаційних даних, встановлюваних комп'ютерними програмами та іншими інструментальними засобами для акустичної характеристики мовленнєвого потоку. Показники акустичної будови мовного сигналу несуть значно ширшу інформацію про специфіку звучання, ніж це потрібно для філологічного аналізу. Необхідно враховувати мовний аспект речення. Однак, зрозуміло, не можна обмежуватися лише слуховими характеристиками, хоча вони можуть давати цінний матеріал для аналізу і є, як правило, вихідними даними для подальшого інструментального аналізу. Акустичні показники проходять певний відбір, їхня значущість для інтонології значною мірою залежить від фразових позицій мовного матеріалу. І якщо для таких наукових напрямів, як синтез мови чи автоматичне розпізнавання слухового образу, коло необхідних акустичних параметрів є ширшим, то для встановлення комунікативної специфіки та інтонаційної структури певного речення достатніми виявляються лише деякі з них. Те саме стосується й логіко-семантичного плану та емоційного наповнення речення. Для інтонології більш важливими є узагальнення цих даних та їхня філологічна інтерпретація. Зважаючи на дуже значну звукову варіативність мовлення, апіорі встановлюються межі визначення акустичних показників (з урахуванням перцептивних даних) для позначення одиниць інтонаційного контуру речення чи його складників. Так, проводячи лінійний аналіз речення за характеристиками складів, ми нібито переходимо на сегментний рівень; однак комплекс складів дозволяє говорити вже про речення.

Якщо наголос для фонетики становить таку ознаку, яка дозволяє чітко вирізнити фонемний склад мови та акустичні характеристики звуків (переважно голосних), то для інтонології наголос має дещо інше значення: він входить до системи маркованості / немаркованості, оскільки поряд з лексичним наголосом вирізняємо фразовий наголос як структурний елемент цілісного висловлювання, логічний і контрастивний наголоси як засіб логіко-семантичного виділення та емоційний (експресивний) наголос як компонент звукової структури емоційно насиченого речення. Квантитативні ознаки мовлення в інтонології теж мають інше значення, ніж при сегментному аналізі (чи для фонології в її традиційному розумінні) – тривалість звучання складу (складів), уповільнення чи пришвидшення темпу мовлення стає функціональною ознакою, набуваючи комунікативної та семантичної вагомості. Так, структурно специфікою українського розповідного речення є уповільнення звучання кінця речення – збільшення тривалості його останнього наголошеного та післянаголошених складів; семантико-емоційне значення має подовження наголошеного складу (*До-о-бре!*) тощо. Як відомо, відокремлені конструкції в українській і російській мовах вимовляються з помітним пришвидшенням темпу [11; 17], що належить до фактора розрізнення мовцем важливого/неважливого у повідомленні.

Інтонаційна структура українського речення вивчена достатньо повно, щоб стати основою для визначення загальних і специфічних характеристик висловлювання [1-15]. Проте на черзі постає питання про практичне представлення набутих результатів, про металінгвістичний код інтонології. Ті прийоми, що дозволяють побачити інтонацію, уявити її собі, прочитавши текст, є ще неповними й схематичними. І хоч відомо, що розпочато працю над складанням інтонаційної транскрипції, це питання залишається досі відкритим. Ті способи представлення інтонаційних показників, які використовувалися в науковій літературі, потребують корекції і певного спрощення. Однак і практично застосовувані в навчанні інтонаційні контури (ІК-1, ІК-2 і под.) не дозволяють розглядати інтонологію як серйозну науку.

І, нарешті, проблема суспільного призначення інтонології, її ролі як філологічної дисципліни та значення для культури мови. Дбаючи про правильність мови, про відповідність фонетичного звучання української мови її природі, про культуру мови в цілому, ми маємо говорити й про її виразність, про ті вимоги, які стоять перед різними стилями усного мовлення. Зв'язок між мовцем і слухачем не є простим: тут виникають моменти оцінності (аксіологічні критерії), тут виявляється й репрезентативна функція мови, коли за характером мови слухач дістає відомості (і досить докладні) про того, хто говорить. Мова радіо, телебачення, театру потребує не лише навчання їй, а й певної допомоги. Неориторика, що має переважно практичне спрямування, певною мірою дозволяє заповнити цю прогалину. Однак слід чекати більш широкого впровадження набутих інтонологією результатів у суспільне корис-

тування. Сучасні комп'ютерні програми дають широкі можливості щодо дослідження акустичної структури мови, інтонаційних особливостей української літературної та розмовної мови, встановлення характеристик діалектного мовлення тощо. Українська інтонологія має значні здобутки у вивченні української, російської, інших слов'янських мов, у дослідженні певних аспектів англійської мови. Усе це дозволяє визнати за українською інтонологією одне з провідних місць у світовій лінгвістиці.

¹ Питання експериментальної фонетики. – К., 1963; ² *Борисюк І.В., Волик А.І., Дворжецька М.П., Дубовський Ю.О.* Питання інтонації. – К., 1967; ³ Інтонація мовлення. – К., 1968; ⁴ Інтонація. – К., 1978; ⁵ Інтонаційна організація мовлення. – К., 1972; ⁶ Інтонація як мовний засіб вираження думки. – К., 1975; ⁷ Типологія інтонації мовлення. – К., 1977; ⁸ *Багмут А.Й.* Інтонаційна будова простого розповідного речення в слов'янських мовах. – К., 1970; ⁹ *Олійник Г.П.* Інтонація питання вибору в сучасній українській літературній мові. – К., 1974; ¹⁰ *Борисюк І.В.* Інтонація українського питального речення. – К., 1975; ¹¹ *Плющ Н.П.* Інтонація вставності в українській мові. – К., 1976; ¹² *Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П.* Інтонація як засіб мовної комунікації. – К., 1980; ¹³ *Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П.* Інтонація спонтанного мовлення. – К., 1985; ¹⁴ *Борисюк І.В.* Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення. – К., 1990; ¹⁵ *Багмут А.Й., Бровченко Т.О., Борисюк І.В., Олійник Г.П.* Інтонаційна виразність звукового мовлення засобів масової інформації. – К., 1994; ¹⁶ *Карпенко Ю.О.* Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. – Одеса, 1996; ¹⁷ *Кротевич Е.В.* Интонационный рисунок предложения с обособленными синтагмами // Вопросы славянского языкознания. Кн. 1-Львів, 1948. – С. 91-104.

*Елеонора Лисенко,
Академія адвокатури України*

"ВСТУПНИЙ КУРС ФОНЕТИКИ" ЯК ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Одним із найскладніших у методичному відношенні є початковий етап вивчення іноземної мови – навчання вимови, яке полягає у виробленні слухо-вимовних навичок та вмінь. Цей етап відомий у методиці як вступний курс фонетики і є особливо відповідальним як для викладача, так і для студента. Завдання цього періоду – постановка правильної літературної вимови даної мови. Той, хто вивчає іноземну мову, повинен з перших кроків навчання оволодіти тим звуковим та ритміко-інтонаційним матеріалом, яким він буде постійно користуватися у подальшій роботі.

Якщо синтаксис, морфологію, лексику можна вивчати, постійно збільшуючи кількість нових слів та зворотів, то фонетичний матеріал повинен надійти у розпорядження того, хто вивчає мову, майже у повному обсязі. І якщо він не буде в цілому засвоєний на самому початку вивчення мови, то помилки у вимові, які будуть постійно повторюватися, вкореняться, і в майбутньому потрібно буде докласти багато часу і зусиль, щоб їх виправити. Відомо, що навчити легше, ніж перевчити.

На жаль, у вузівській практиці викладання іноземних мов постійно стикаємося з цією проблемою – переучування, коригування вимови студентів, які пройшли вже одного разу курс навчання у середній школі і не отримали – через традиційну відсутність уваги до звукової сторони мови у шкільних підручниках – необхідних вимовних навичок.

Між тим, вступний курс фонетики у всіх його варіантах у європейській методиці викладання іноземних мов визначився уже понад 100 років тому – після "реформи" викладання живих мов, яка, як відомо, збіглася з появою у 1882 р. брошури відомого німецького фонетиста В.Фієтора під назвою "Quousque tandem? Der Sprachunterricht muss umkehren."

Основоположниками вступного курсу, які науково довели справедливість методичних вимог щодо необхідності починати вивчення мови зі звукового матеріалу, були видатні фонетисти минулого В.Фієтор, Світ¹, Єсперсен² і пізніше Пальмер³.

У радянській методиці перші практичні і теоретичні курси фонетики західних мов були розроблені під керівництвом акад. Л.В.Щерби. У 1937 р. вийшло перше видання його "Фонетики французького языка". Як результат – почалася фонетизація всього викладання іноземних мов – в усякому разі, у вузах, на мовних відділеннях.

Учениця і послідовниця Л.В.Щерби І.П.Сунцова, усвідомлюючи величезне значення постановочного фонетичного етапу у викладанні іноземної мови, віддала багато років свого життя створенню та впровадженню у навчальний процес "Вступного курсу фонетики німецької мови" для студентів – майбутніх спеціалістів з німецької мови.

Перше видання – "Короткий нарис фонетики німецької мови" – вийшло у 1950 р. У наступні 10 років вийшли ще 4 доповнені та вдосконалені видання, які мали вже назву "Вступний курс фонетики німецької мови" – вони з'явилися у 1951, 1952 рр. (Київ), 1958р. (Москва) та 1960р. – знову в Києві.

За ініціативою і під керівництвом І.П.Сунцової в лабораторії експериментальної фонетики Київського університету на початку 60-х років провадилася дослідницька і навчальна робота, яка дозволила здійснити одне з важливих методичних завдань: створити ряд навчальних посібників – вступних фонетичних (графічних) курсів для студентів неспеціальних факультетів, які, маючи обмежену кількість годин для вивчення іноземних мов, зобов'язані вміти вести розмову, робити повідомлення і розуміти на слух мовлення іноземною мовою.

У 1963 та 1964 рр. виходять два видання "Вступного фонетико-графічного курсу німецької мови" (для неспеціальних вузів і факультетів), написані за дорученням та під керівництвом І.П.Сунцової автором цієї статті; у 1971 р. з'являється "Вступний курс фонетики французької мови" (для неспеціальних вузів та факультетів), написаний М.Я. Дем'яненко; у 1975 р. побачило світ третє, доповнене та перероблене, видання названого вище "Вступного курсу фонетики німецької мови" Е.І. Лисенко, а у 2000 р. – чет-

верте його видання, у якому здійснено правку транскрипції у відповідності з новими правилами, зафіксованими у "Великому словнику німецької вимови"⁴.

При підготовці третього видання було використано результати нашого експериментально-фонетичного дослідження голосних та приголосних німецької мови, а саме – у книзі наведено профілі артикуляції всіх німецьких звуків за матеріалами кінорентгенівських зйомок, які проводилися наприкінці 60-х років під керівництвом І.П.Сунцової у Київському інституті рентгенології і оброблялися у стінах лабораторії експериментальної фонетики КДУ. Наведені у посібнику профілі відтворюють основні фази типових відтінків німецьких звуків.

Хочу принагідно відзначити, що профілі артикуляції німецьких звуків, наведені у нашому посібнику, не мають аналогів, оскільки подібних кінорентгенографічних досліджень німецького звукового складу з виходом у практичну фонетику не проводилося ні в Німеччині, ні в інших фонетичних лабораторіях колишнього Союзу.

Отже, починаючи з 1963 р., на всіх неспеціальних факультетах Київського університету ім. Тараса Шевченка було впроваджено "Вступний курс фонетики німецької мови", який триває один місяць навчання (близько 18-20 годин) і з того часу ось уже 40 років займає гідне місце у навчальних програмах неспеціальних факультетів університету. Останні видання використовуються і на мовних кафедрах університету та інших вузів.

Вступний фонетичний курс дозволив нам значно поліпшити німецьку вимову випускників університету; крім того, виявилася ще одна позитивна якість такого початку викладання іноземної мови: його новизна для вчорашніх школярів, а це означає підвищений інтерес до мови, починаючи з перших занять.

Побудова Вступного фонетичного курсу і послідовність уведення звукового матеріалу в ньому обумовлені рядом методичних прийомів.

Перш за все, навчальний посібник зобов'язаний виконувати найважливішу методичну вимогу – навчити аудиторію свідомо вимовляти і чути звуки своєї рідної мови, щоб усвідомити різницю між звуками рідної мови та іноземної. Рідна мова слугує базою для засвоєння фонетичних явищ іноземної мови, яка вивчається. Часто це відбувається неусвідомлено.

З методичного погляду важливим є сам факт зіставлення і прогнозування на його основі фонетичної помилки, а також коригування цієї помилки.

Навчання вимови неможливе шляхом простого наслідування, воно вимагає свідомого засвоєння нових артикуляцій, ритмічного та інтонаційного оформлення слова, фрази через порівняння з аналогічними явищами рідної мови. Відоме висловлювання акад. Л.В.Щерби: "Слухаючи іноземну мову, зазвичай сприймаємо її звуки як найбільш близькі свої.. – такий основний закон механізму нашої мови"⁵.

Одночасно з цим положенням у центрі уваги при роботі над постановкою вимови повинне бути й усвідомлення того, що основну трудність становлять

звуки, котрі мають подібне звучання у рідній мові. Звуки, більш далекі за артикуляціями від артикуляції рідної мови, як правило, ставити легше.

Навчання вимови, а, відповідно, постановку і корекцію звуків необхідно розглядати з точки зору мовленнєвої комунікації. Це, у свою чергу, вимагає розвитку не лише вимовних, але й слухових навичок. Для цього є необхідним комбіноване тренування слуху і мовних органів.

При постановці артикуляції велику роль відіграє вибір позиції. "Поставити незнайомий звук у фразі та навіть у слові, – писав Л.В.Щерба, – абсолютно неможливо... бо контроль слуху і м'язового відчуття при цьому подрібнюється і не може бути зосереджений на потрібних моментах"⁶. Закріплення ж знайденої артикуляції відбувається у словах і у фразі. Щерба стверджував, що викладач "якомога швидше повинен переходити від окремого звука до простих фраз, об'єднуючи викладання вимови з накопиченням фразеології"⁷.

У кінцевому підсумку вибір позиції визначається особливостями артикуляції конкретного звука.

Одним з основних методичних принципів побудови вступного курсу є принцип "від легкого до важкого". Спочатку вводяться звуки, більш легкі для постановки їх українцям, поступово вимовні труднощі зростають.

Головна трудність, наприклад, німецької вимови для нашої аудиторії полягає у засвоєнні німецьких голосних, тісно пов'язаних з німецьким фонетичним складоподілом. Тому голосним у постановковому курсі відводиться центральне місце.

Для довгих німецьких голосних можлива ізольована вимова. Така артикуляція виступає начебто у "чистому вигляді". Ці звуки можна "тягнути", що створює сприятливі умови для фіксації укладу мовних органів і контролю якості виникаючого акустичного ефекту. Для голосних ізольована вимова є не тільки власне фонетичною позицією. Ізольовано вимовлений голосний може бути словом, назвою літери, вигуком.

Виконане нами експериментально-фонетичне дослідження показало, що найбільш наближеною до ізольованої є вимова німецьких голосних між губними приголосними. Тому короткі німецькі голосні, які не можна тренувати ізольовано, рекомендується вимовляти під час тренування у позиції перед губними приголосними. Наскільки це можливо, повинен витримуватися принцип системності введення звуків – за активним мовним органом: для голосних – ряд, підняття, нелабіалізація-лабіалізація, для приголосних – артикуляції губні, передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові т.ін.

У зв'язку зі специфікою вимови німецьких дзвінких приголосних звуків постановка їх виділена в середині такої системи. Особливо важкі для вимовляння звуки винесені за рамки системи: це такі німецькі приголосні як *c*, *n*, *l*.

Надзвичайно важливим принципом вступного курсу є принцип від знайомого – до незнайомого. Вправи кожного заняття нашого посібника містять

слова з уже поставленими звуками і звуками, які вводяться на даному занятті. Жодного невивченого звука у вправах немає.

Фонетичний матеріал вступного курсу вводиться на основі лексики і тому тісно з нею пов'язаний. Добір лексики не повинен бути випадковим. Для того, щоб вступний фонетичний курс був органічно пов'язаний з наступною роботою над текстами, вся його лексика повинна бути з ними співвіднесена. Робота над постановкою вимови передбачає повне озвучування всіх фонетичних вправ.

Закінчується Вступний фонетичний курс знайомством з таблицями "Від звука до букви" і "Від букви до звука", розучуванням напам'ять контрольних текстів (вірші і проза).

¹Sweet H. The Praktikal Study of Language. – London, 1899; ²Jespersen O How to Teach a Foreign Language, London. – 1908; ³Palmer H. Concerning Pronunciation, 1928; ⁴Großes Wörterbuch der deutschen Aussprache, 1982; ⁵Щерба Л.В. Вступна стаття до книги. І.П.Сунцова. Вступний курс фонетики німецької мови, вид.2, – К., 1960. – С. 7. ⁶Щерба Л.В. Фонетика французького язика, – М., 1957, – С. 4; ⁷Там само.

*Тамара Міщенко,
Національний університет "Києво-Могилянська академія"*

ФРАЗОВИЙ НАГОЛОС В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У пропонованій статті викладено результати експериментального дослідження акцентологічних акустичних характеристик голосних [а], [і], [у] у простому розповідному три- і п'ятислівному реченні української мови.

Голосні в наголошених складах виділяються посиленням акустичних параметрів, які змінюються у процесі мовлення залежно від фонетичного та акцентного контексту. Ці параметри голосних у різних мовах мають свої особливості. В українській мові наголос є динамічним, наголошений голосний має більшу тривалість, ніж ненаголошений (у дослідженні Т.О.Бровченко таким корелятом є сумарна енергія тривалості та інтенсивності)¹.

Темпоральні характеристики значно збільшуються в кінцевій частині речення і дещо скорочуються в середній. Співвідношення наголошених і ненаголошених голосних теж змінюються упродовж речення: у початковій позиції голосний під наголосом довший від ненаголошеного, але ця різниця зменшується під кінець речення; нерідко ненаголошений голосний другого складу виявляється довшим від наголошеного першого складу. Тривалість переднаголошеного скорочується з кожною позицією, а післянаголошеного, навпаки, зростає. Спостерігається "розтягування" слова, тобто збільшення тривалості всього слова в кінці речення.

Співвідношення темпоральних характеристик голосних в ізольованому слові близьке до показників кінцевого слова.

Відносні характеристики голосних пов'язані з їхньою якістю: тривалість [a] завжди більша, ніж [i] та [y].

У п'ятислівному реченні темпоральні показники дещо коротші, ніж відповідні їм у трислівному.

Інтенсивність має чітку тенденцію зменшуватися під кінець висловлювання, на що вказується в дослідженнях багатьох європейських мов. Вона більше зумовлена тембральним класом голосного (у відкритих голосних вона більша, ніж у закритих) та його позицією в слові і реченні, ніж наголосом. Тому в українському реченні інтенсивність наголошених і ненаголошених голосних однакової якості і в тій самій позиції досить близька і може бути тотальною. Можливо, це зумовлюється незначною редукцією голосних в українській мові.

Наголос також збільшує амплітуду, проте меншою мірою, ніж позиція; амплітуда наголошених голосних зменшується у кінці висловлювання менше, ніж ненаголошених.

Про співвідношення силових характеристик у слові можна судити лише за однакової якості голосних: власна інтенсивність настільки відрізняється в голосних різних тембральних класів, що нехтування цією умовою не дає об'єктивних результатів.

Отже, співвідношення інтенсивності голосних у слові залежить від його акцентної структури, якості голосних і позиції слова в реченні.

Порівняння силових параметрів у реченнях різної довжини показало деяке збільшення їх у початковій та середній позиції і помітне зменшення в кінцевій позиції.

Висотний компонент голосних визначається в основному мелодією речення: у розповідному реченні він знижується від початку до кінця. Проте розподіл частотних характеристик голосних у слові може не відповідати загальному напрямку мелодії. Так, висота голосного у другому складі слова на початку і в середині речення порівняно з першим голосним початкової позиції, як правило, вища в наголошених голосних і майже в половині випадків ненаголошених. Отже, співвідношення частотних характеристик голосних у слові залежить від його акцентної структури: у словах з другим наголошеним складом голосний має вищий тон.

Частотний інтервал голосних у першій половині речення менший, ніж у другій половині. Голосні початкової і середньої позиції лежать у зоні частот, вищих за середню індивідуальну частоту.

Рух основного тону в наголошених голосних, як правило, висхідний на початку і в середині речення, а в ненаголошених переважно спадний; у кінцевій позиції спадний рух переважає в усіх голосних. Частота основного тону (ЧОТ) відрізняється в голосних різного тембрального класу – вона низька в [a], вища в [i] і ще вища в [y]. У кінцевій позиції ця різниця мінімальна. Частотні характеристики ізольованого слова наближаються до показників кінцевого слова.

Фізичні характеристики голосного (наголошеного й ненаголошеного, в ізольованому слові і в реченні) перебувають у тісній взаємодії: виявляється взаємокомпенсація інтенсивності й тривалості, взаємний зв'язок інтенсивності й частоти.

Акустичні характеристики голосних слова у реченні та співвідношення наголосених і ненаголосених голосних значно відрізняються від відповідних показників слів ізольованих. Тому слід диференціювати наголос, що організовує слово, вимовлене ізольовано, і наголос слова в реченні, тобто фразовий наголос.

Повнозначне слово в кінцевій позиції речення прийнято вважати носієм фразового наголосу. Але, як показало проведене дослідження, акустичного посилення цього слова не відбувається. Максимальна тривалість наголосених голосних у кінцевій позиції українського речення навряд чи може вважатися фактором виділеності, оскільки ненаголосені голосні в цій позиції можуть бути довгими від ненаголосених, хоч слухачами сприймаються як ненаголосені.

Отже, кінцевий наголос у реченні сприймається як логічний предикат не завдяки акустичному посиленню, а, можливо, завдяки пониженню тону (про що згадується в літературі), або впливові інших факторів – лінгвістичних і психологічних: локалізації логічного предиката у мові,² або передпаузної позиції,³ мовного досвіду слухача та ін.

Ці акустичні особливості суперсегментних явищ української мови яскравіше постали при аналізі відповідних акустичних параметрів голосних у реченнях англійської мови, які було поставлено в суворо однакові фонетичні умови.

¹У дослідженні Т.О. Бровченко "Словесний наголос в українській мові" (К., 1969) таким корелятом є сумарна енергія тривалості та інтенсивності; ²Мельничук А.С. Развитие структуры славянского предложения. Автореф. дис... докт. филол. наук. – К., 1964; ³Каспарова М.Г. О механизме речевой паузы. – Известия АПН РСФСР. – Вып. 129. – 1963.

*Надія Плющ,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОЕПІЇ У ФОНЕТИЧНОМУ ДОРОБКУ ІВАНА ЗІЛИНСЬКОГО

Сучасна лінгвоукраїністика повертає до наукового обігу багато імен і праць, які були тривалий час виключені з нього. Це стосується й наукового доробку Івана Зілинського, 125-річчя від дня народження якого виповнюється 22 травня 2004 року. Прикро, що фундаментальна його монографія "Opis fonetyczny języka ukraińskiego"¹, над якою він працював понад 20 років і яка побачила світ у Кракові 1932 року польською мовою, а 1979 року була видана англійською мовою (з польського перекладу) Гарвардським університетом

у США, ще досі не видана українською мовою, тобто мовою оригіналу. Щоправда, можливо, саме тому ця праця І.Зілінського, як і інші його праці, вийшли на світовий простір і заслужили міжнародне визнання, про що свідчить той факт, що до наукового збірника², присвяченого пам'яті Івана Зілінського (1879 – 1952), подали свої праці, крім 26 українських учених, 28 учених інших країн (Польщі, Німеччини, Болгарії, Чехії, Франції, Словаччини, Голландії, Румунії та ін.). Цей збірник був підготовлений до друку 1939 року, але з причин, зумовлених воєнним лихоліттям, побачив світ уже реконструйованим через півстоліття. Збірник, як пише у передмові до нього Юрій Шевельов, не тільки вшановує І.Зілінського, а й дає широку і досить об'єктивну картину стану українського мовознавства й літературознавства в Галичині перед початком Другої світової війни.

Ім'я Зілінського, хоч і належало до замовчуваних у Радянській Україні, проте без його наукових досліджень у галузі діалектології й фонетики українське мовознавство все ж не могло обійтися. Так, академічне видання СУЛМ ("Фонетика")³ включає в науковий контекст його наукові спостереження, викладені у згадуваній вище монографії "Opis fonetyczny...". Як дуже важливу працю в ділянці української описової фонетики називає цю монографію І.Зілінського у навчальному посібнику "Історія українського мовознавства"⁴ С.П.Бевзенко, який написав і статтю про І.Зілінського до енциклопедії "Українська мова"⁵. Названо 15 праць І.Зілінського і в "Покажчику з української мови" Л.Червінської та А.Дикоого (Харків, 1930).

Науковий шлях Івана Зілінського, про що ми довідуємося з передмови Миколи Мушинки до "Збірника пам'яті Івана Зілінського", розпочався у Відні під значним впливом Ватрослава Ягича. Саме за дорученням В.Ягича І.Зілінський написав першу свою семінарську працю "Загальний стан української діалектології". За сприяння В.Ягича дістав І.Зілінський і можливість брати участь у наукових діалектологічних експедиціях по Галичині, Буковині й Закарпаттю. В.Ягич же запропонував кандидатуру І.Зілінського О.Шахматову для проведення на території Східної України польових діалектологічних досліджень з метою написання нариса української діалектології для "Енциклопедии славянской филологии". Кандидатура І.Зілінського була одногосно ухвалена на засіданні Відділу російської мови та словесності Імператорської російської академії наук у Петербурзі. Упродовж трьох місяців 1911 року І.Зілінський досліджував мову 60 населених пунктів у 10-ти губерніях Східної України (про що пише І.Зілінський у статті "Проба упорядкування українських говорів" ЗНТШ, 117 – 118, Львів, 1913, с. 371 – 372, прим. 5). При цьому І.Зілінський (як він сам наголошує у праці "Opis fonetyczny...", с. VIII), не обмежувався дослідженням лише мови сіль-

² М.Мушинка зібрав і опрацював багато архівних матеріалів про життєвий і науковий шлях І.Зілінського, на основі яких написав кілька праць про нього.

ського населення, але вивчав мову й української інтелігенції, "записуючи окремі явища з уст таких визначних діячів, як М.Лисенко, Олена Пчілка, К.Михальчук, О.Кривинюк (сестра Л.Українки), І.Стешенко, С.Єфремов, Д.Дорошенко, М.Вороний, С.Черкасенко, І.Біляшівський, Д.Щербаківський, В.Ярошенко, К.Мощенко, П.Мартинович, М.Левицький, артистів українських театрів тощо". Тобто, І.Зілінський вийшов у своїх дослідженнях далеко за межі діалектології, описавши живу українську мову в усьому її розмаїтті.

Зібрані під час експедиції по Східній Україні матеріали лягли в основу таких його праць, як "Проба упорядкування українських говорів" (1914) та "Короткий огляд фонетики українських говорів" (1914). На цих же матеріалах І.Зілінський описав явище *sandgi* – зміни звуків, що виникають на стикові слів або морфем – в українській мові ("Так зване *sandhi* в українській мові", Краків, 1928).

Оглядаючи науковий доробок І.Зілінського, не можна не відзначити, що фонетика була постійним предметом його наукових зацікавлень. Та власне він і сам говорив, що метою його життя було "дослідити можливо докладно цілу живу українську мову, її розв'язати тенденції та фонологічну систему" ("Збірник пам'яті Івана Зілінського", с. 39).

А початком цих зацікавлень, очевидно, слід вважати 1905 рік, коли 26-річний студент Віденського університету І.Зілінський познайомився з відомим норвезьким мовознавцем Олафом Броком і пройшов з ним індивідуальний курс експериментальної фонетики. Вимову І. Зілінського й зібрані ним матеріали Олаф Брок поклав в основу розділу про фонетику української мови своєї праці "Очерк физиологии славянской речи" (1910). Висновки Олафа Брока про фонетичну систему української мови, зокрема про систему українського вокалізму, як ми знаємо, й досі є актуальними.

Звання доктора філології І.Зілінському було надане 1907 року саме за працю з фонетики української мови, уривок з якої був опублікований 1908 р. під назвою "Дещо з фонетики українських говорів".

Найвизначніша його праця "Opis fonetyczny języka ukraińskiego", як ми вже вище згадували, вийшла друком польською мовою в авторському перекладі з української лише 1932 року в Кракові. До її опублікування загальноукраїнські орфоепічні норми ще не були систематизовані: на різних українських землях (на Східній Україні, в Галичині, на Закарпатті) існувала різна вимова. Тому перед І.Зілінським постало складне завдання – яка вимова має бути покладена в основу описової фонетики. Почасти це питання вже було вирішене в праці Олафа Брока. Відтак І.Зілінський пішов тим самим шляхом, поклавши в основу своєї фонетики власну літературну вимову з урахуванням своїх спостережень над широким мовним простором України та фахової літератури (див. "Opis fonetyczny...", с. 1 – 2).

Питання української орфоепії найбільш повно сформульовані і великою мірою розв'язані саме в цій праці. Спеціальному описові української вимов-

ної норми планував І.Зілінський присвятити окрему працю "Орфоєпія української мови", як також і окремі праці про диспалаталізацію консонантів перед *i, e*; про вимову палаталізованих '*а, 'е*'; про фонетику українського культурного діалекту (тобто про фонетику мови освіченої верстви); про фонологічну систему української мови тощо.

Розглянемо докладніше міркування І.Зілінського щодо вимови т. зв. *палаталізованих* зубних сучасної української літературної мови [д], [т], [н], [з], [с], [л] перед [i]. Аргументи І.Зілінського настільки об'єктивні й переконливі, що ними можна пояснити сьогодні, чому рекомендована О.Синявським непалаталізована вимова зубних перед [i] з [о] та [ыh] і "компромісна" орфоєпічна норма щодо них, яку пропонував М.Наконечний, не зробили впливу на орфоєпію. Ще до О.Синявського і М.Наконечного на розрізнення ступеня палаталізації [i] (залежно від походження) вказував В. Науменко в праці "Обзор фонетических особенностей малорусской речи" (1889 р.). Найм'якшим, за В.Науменком, є *i з h*, менш м'яким *i з e*, а найтвердіші – *i з o*.

З артикуляційного боку український [i] описав І.Зілінський як вузький голосний переднього ряду, з високим і напруженим положенням язика. Таким виступає голосний [i] як у вимові освічених верств українців, так і в більшості народних говорів, незалежно від того, чи є він рефлексом праслов'янського **h*, чи з **е, *о* в нових закритих складах у наголошеній і ненаголошеній позиції. "Передусім могу ствердити ще раз, що поширена досі серед багатьох мовознавців думка, ніби і з **о*, яке не пом'якшує попереднього приголосного, мусить мати ширшу артикуляцію, ніж у випадках, коли приголосний перед ними зберігає свою м'якість, є помилкова. Насправді ж, як у літературній вимові, так і переважно в т. зв. "ікаючих" говорах еволюція первісних **h, *е, *о* привела до цілком тотожного звука *i*" ("Opis fonetyczny...", с. 11 – 12).

Обмеження непалаталізованої артикуляції зубних [д], [т], [н], [з], [с], [л] перед [i] і поступове розширення їх палаталізованої вимови навіть на території західних областей України, де в літературному мовленні традиційними є непалаталізовані зубні [д], [т], [н], [з], [с], [л] перед [i] з **о, *ыh*, спостеріг М.А.Жовтобрюх⁶ у мовній практиці молоді, яка одержала освіту в середніх і вищих навчальних закладах.

У сучасній практиці українського літературного мовлення доволі поширеною є непалаталізована вимова зубних перед губними, за якими йде [i] різного походження: [дв'і́р] (двору); [сві́ті] (світу).

Тенденція асимілятивної диспалаталізації в сучасній літературній мові є дуже помітною і є наслідком впливу орфографії. На фонологічну систему це не впливає.

Характерною для сучасної мовленнєвої практики є описана І.Зілінським зміна вимови [о] залежно від наголосу, спостережувана ним у "старанній освіченій вимові" як відтінок, зближений з категорією голосних [о], [°у], лише

під впливом сусідніх губних приголосних, або під впливом [y], [i] в наступному складі. Значно більшу різницю у вимові наголошеного й ненаголошеного [o] фіксував О.Синявський.

І Зілинському належить спостереження про випадки звуження [e] до ступеня [i]: "У говорах західних і східних, як і в обох типах мови літературної, артикуляція ненаголошеного е в оточенні палатальних підноситься часто до і: *ma'imo, ma'is'*".

На думку І.Зілинського про те, що "у вимові молодшої генерації існує тенденція до знеголошення дзвінких приголосних в другій частині їхньої артикуляції, як напр., [д], [з], [ж], [б] у словах: *дід'т*, *зараз'с*, *хіба ж'ш*, *важ'ш*ко, *гряд'т*ка, *над'т*о, *паруб'к*и" (див. "Opis fonetyczny...", с. 119), покликається Л.І.Прокопова (див. "СУЛІМ. Фонетика", с. 210), стверджуючи наявність асиміляції приголосних за глухістю, яка залежить від позиції приголосного, темпу мовлення і може бути різною у різних носіїв мовлення. Найсильнішою асиміляція виступає, на думку Л.Прокопової, на межі префікса і кореня, найменшою – на кінці слів. Помітною, за Л.Прокоповою, є різниця в оглушенні приголосних різних артикуляційних груп: зімкнені менше оглушуються, ніж щільні.

На жаль, ні І.Зілинський, ні Л.Прокопова не пояснюють ні причин знеголошення дзвінких приголосних, ні ступеня поширеності такого явища. Тому питання про вимовну норму дзвінких приголосних у кінці слів чи під впливом сусідніх глухих приголосних і сьогодні залишається відкритим.

Погоджуючись із характеристикою українського [a], яку дав у своїй згадуваній уже праці Олаф Брок, І.Зілинський доповнює цю характеристику. Так, І.Зілинський схильний вважати, що в Східній Україні поряд із низькою артикуляцією [a] існує артикуляція, "яку можна було б схарактеризувати як голошний низький, підвищений, заднього ряду" ("Opis fonetyczny...", с. 31). Що ж до "зближення [a] з [o] можна говорити лише в позиції перед [y] (*mau*) на кінці слова, де внаслідок дуже незначного заокруглення губ можна помітити дещо обнижений його власний тон. Проте цей дуже тонкий відтінок може вловити тільки дуже натреноване вухо" ("Opis fonetyczny...", с. 30).

Питання української орфоєпії, висвітлені в монографії І.Зілинського "Opis fonetyczny języka ukraińskiego" та низці інших його праць, є дуже актуальними й сьогодні і потребують уважнішого вивчення.

¹I. Ziłyński. Opis fonetyczny języka ukraińskiego. Polska Akademia Umiejętności. Prace komisji językowej, № 19, Kraków, 1932; ²Збірник пам'яті Івана Зілинського (1879–1952). Нью-Йорк, 1994; ³Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. – К., 1969; ⁴Беззенко С.П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. – К., 1991, с. 96; ⁵Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 188–189; ⁶Жовтобрюх М.А. Приголосні в українському усному літературному мовленні // Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. – К., 1965.

*Людмила Хоменко,
Інститут журналістики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СКЛАДУ ТА ВИМОВА

Розуміння єдності мовної системи/структури логічно приводить до пошуків спільного на різних мовних рівнях. Ідея і теорія ізоморфності мовних підсистем належить польському лінгвістові Є.Куриловичу, які є наслідком саме його розуміння "цілісної концепції єдності (системності) природної мови"¹. Як випадок цієї загальної єдності Є.Курилович розглядає ізоморфізм структури і функції складу та речення (висловлення). У межах обох структур – фонетичної та синтаксичної – вчений виділяв конститутивний і комплементарний члени, відповідно голосний – присудок, приголосний – підмет². Є. Курилович застерігав, що спільним між мовними рівнями є не зміст, а функції і відношення, власне, те, що є суттю структури. Отже, йдеться не про паралелізм існування одиниць мовних підсистем, а про подібність їхніх структур (відношень): "...Звукові й семантичні системи мають у сфері структури (підкреслено мною. – Л.Х.) низку спільних властивостей або навіть ідентичних рис," – зазначає Є.Курилович³. Це, на його думку, дає підстави визнати існування законів, справедливих не для якої-небудь однієї системи, "...а взагалі для систем, що відповідають певним загальним умовам"⁴.

Отже, встановлення типів, їх класифікація можлива лише на пізнанні відношень у певних структурах. Відношення повторюються на кожному мовному рівні й утворюють таким чином мовну єдність, цілісність. У цьому виявляється зв'язок мови й мовлення: через відношення, що існують у мовленні, – до мовних узагальнень, типів.

Приймаючи ізоморфізм мовних підсистем у викладеному вище аспекті, маємо підстави описувати відношення між їхніми елементами в однакових поняттях.

Склад – це мінімальна система/структура, яка виражається в категоріях відношень. Якщо склад представлений лише голосним, то це структура, побудована на проявах консонантної та вокалічної активності⁵. Відношення компонентів у межах складу зумовлені різними функціями голосного і приголосного (приголосних), способи творення складу залежать від їхніх якісних і модальних ознак. Зазначені відношення можна співвіднести з моделями синтаксичних відношень сурядності та підрядності. Так само, як і синтаксичні моделі, склади мають домінуючу величину, що забезпечує єдність відношень, і саме ця домінуюча величина здійснює конструктивну, об'єднувальну функцію. У складі такою домінуючою є голосний. Об'єднувальна функція реалізується по-різному, тому існує велика кількість способів складотворення, що утворюють певні типи. Як у синтаксисі, у складі має здійснюватися певне

"повідомлення" – реалізація якості. Носієм її є приголосний (пор. предикативну модель у синтаксисі, де обов'язковою є об'єктуалізація повідомлення і плюс конструкція цього повідомлення).

Говорити про складотвір як тип відношень якісних і модальних ознак елементів складу можна лише в динамічному аспекті. Виходимо з того, що модель передбачає якомога повніше відтворення "тих явищ прототипу, які важливі для певного дослідження, залишаючи осторонь і таким чином спрощуючи прототип у якихось інших його властивостях".⁶

Типова комп'ютерна програма для дослідження мовного акустичного сигналу⁷ дає можливість проаналізувати осцилограму, спектрограму, сонограму, тон, а також розвиток інтенсивності на певному звуковому відтинку. Саме останню характеристику взято за основу в дослідженні динаміки складотвору, її розвитку. На кривій інтенсивності виділяються імпульси, до структури яких входить підняття, вершина і спад. Ізольовано вимовлений та відкритий склади в ширшому звуковому контексті, як свідчать спостереження, відповідають таким імпульсам. Найчастіше певна конфігурація імпульсів (складів) повторюється й у фразовому контексті. Показовими для дослідження є співвіднесеність тривалості підняття, спаду, вершини, характер розвитку цих фаз, тривалість усього імпульсу, його амплітуда, яка пов'язана з відношенням складу до наголошування. Важливими є також кількість енергетичних максимумів (піків), їх локалізація. Зв'язки і відношення між цими показниками й утворюють специфіку складу, його тип, підпорядкованість процесу складотворення консонантному чи вокалічному компонентів складу.

Отже, до складу можливий підхід, подібний до того, який використовують для визначення специфіки всіх мовних одиниць, що є "морфологічними", тобто складаються із частин, компонентів. Сутність відношень/зв'язків у складі логічно визначати, виходячи з тих зв'язків/відношень, що існують між компонентами словоформ, між синтагмами у фразі, тобто з таких зв'язків/відношень, які функціонують як певні типи⁸.

Здійснення класифікації типів складів в українській мові допоможе пояснити певні явища у сфері вимови, дозволить коректно подати правила орфоєпії, що якомога повніше відповідали б природі української мови.

Однією з найяскравіших властивостей української мови є збереження твердовимовності зубних приголосних /t/, /d/, /n/, /l/, /c/, /z/ перед /i/ з давніх /o/ та /yгь/, яка сьогодні зігнорована в українській орфоєпії, тобто нормативною визнано м'яку вимову зазначених приголосних як у випадку *сік /c'ik/* (минулий час дієслова *сікти*), так і *сік /c'ik/* (*соку*), тоді як у другому випадку можлива тверда (дещо пом'якшена) вимова /c/ (/c'ik/ або /c'ik/). Між тим, ця риса виокремлює українську мову серед інших слов'янських. Наші спостереження переконують, що тверді передньоязикові приголосні перед /i/ з давніх /o/ та /yгь/ надзвичайно поширені в сучасній українській літературній вимові природніх носіїв української мови, причому така вимова не є спорадичною:

існує регулярність, системність уживання твердих/м'яких передньоязикових приголосних перед /i/ різного походження.

Структурно різними є склади, вокалічними компонентами яких є /i/ ← /e/, /ы/ та /i/ ← /o/, /ьrʲ/. Як приклад моделей складів – слів із компонентами передньоязиковий приголосний + і ← о, передньоязиковий приголосний + і ← е розглянуто тік (току – і ← о) (надалі тік-1) та тік (текти – і ← е) (надалі тік-2) у вимовлянні інформанта, в мовленні якого розрізняються передньоязикові перед /i/ різного походження. Склади-слова вимовлено у фразах *пішов на тік і тік струмок*. У фразі *пішов на тік* зафіксовано авторську паузу після *на*: *пішов на / тік*, і таким чином обидва сегменти – тік-1 і тік-2 – можемо розглядати як початкові.

Як зазначалося вище, за основу аналізу взято енергетичний імпульс (імпульс інтенсивності, енергетична дуга) (див. графік 5).⁸ Форма імпульсу-1 (тік-1) належить до дзвоноподібних, імпульс-2 (тік-2) має форму трапеції. Тік-1 дає енергетичний імпульс тривалістю 340 мс, тік-2 – 195 мс. Кінець імпульсу вважаємо його повне затухання. Малюнок осцилограми свідчить (див. наявність специфічної "щітки"), що т-1 має незначне пом'якшення, яке позначаємо /t/. Тривалість /t/ становить 50 мс. Тривалість м'якого /t/ із тік-2 – 70 мс. В імпульсах насамперед привертають увагу їхні вершини: коротка (10 мс) у першому (тік-1) і тривала (40 мс), зі своєю структурою (на ній чітко виділяється розвиток енергії, її максимум і зменшення). Останнє є ознакою провідного впливу на структурування складу тік-2 основної фази його вокалічного елементу. Показовим є те, що /i/-1 з тік-1 у цілому триваліший, ніж /i/-2: відповідно 120 і 100 мс, але більша тривалість /i/-1 зумовлена перехідними фазами, які на графіку представлені як фронт підняття і спаду енергії. Ці фази включають у себе і вокалічні, й консонантні ознаки. Отже, вокалічний елемент тік-1 ніби "розмитий" у структурі імпульсу, підпорядкований консонантній активності.

Спільним у розвиткові складотвору тік-1 і тік-2 є стрімке наростання фази підняття (в обох випадках тривалість цієї фази становить 30 мс) й утворення максимуму вершини. Але в першому імпульсі, як уже зазначалося, вершина дорівнює максимумі, у другому максимум зафіксовано через 5 мс з моменту початку вершини імпульсу, а затім іде поступове, дуже незначне зменшення інтенсивності.

У першому імпульсі (тік-1) фронт падіння тривалий – 100 мс; тут чітко виділяються дві фази: упродовж 60 мс спад повільний, пологий, що є ознакою дії вокалічної активності, після цього спостерігаємо різке (40 мс) падіння до нульового показника – ще в голосному починається перехід до кінцевого приголосного /к/. Власне приголосний триває 160 мс і артикулюється як проривний (див. з'яву мініімпульсу після нуля на енергетичній кривій, що відповідає вибуховій фазі приголосного /к/).

Фронт падіння енергії на другому імпульсі (тік-2) триває 55 мс, він стрімкий і різкий. Отже, приголосний у цьому випадку проникає глибоко в голосний і структурує завершення імпульсу вокалічна активність, приголосний

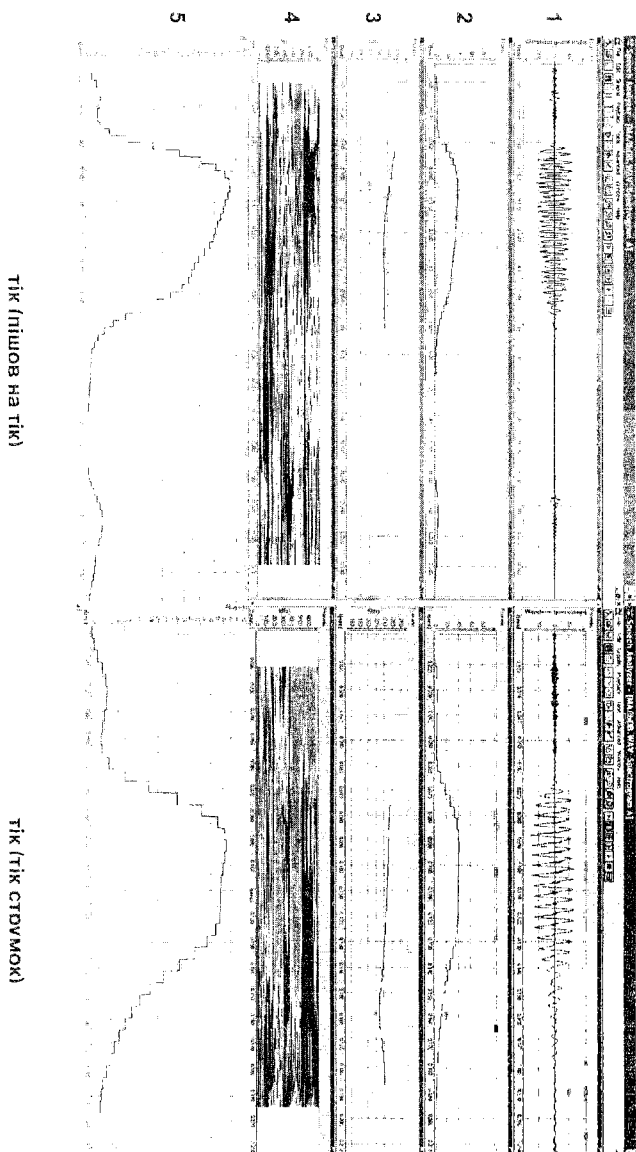
підпорядкований їй. Тому, очевидно, кінцевий /k/2 артикулюється як щільний приголосний. Правда, слід зважити також на те, що наступне слово – *струмок*, "щільний" початок якого може впливати на спосіб завершення /k/, хоча темп мовлення в аналізованому варіанті повільний.

Отже, в обох складах – *тік-1* і *тік-2* – процес складотворення є підстави розглядати як відношення підрядності. У першому складі голосний, виконуючи головну роль у структуруванні складу, сам "розчиняється" в приголосних компонентах складу. У порівнянні зі складом *тік-2* компоненти складу *тік-1* більшою мірою взаємозалежні, тобто фіксуємо більший прояв коартикуляції. У складі *тік-2* голосний має тривалішу основну фазу (вершина імпульсу), глибокіше протиставлені консонантна та вокалічна активності в процесі складотворення.

Аналізовані слова-склади розрізняються як цілісності. Можна припустити, що саме як цілісні артикуляції сполуки **твердий (пом'якшений) передньоязиковий + і** ← **О чи ы/ѣ та м'який передньоязиковий + і** ← **ѣ чи Е** існують в артикуляційній базі носіїв української мови, у мовленні яких ці приголосні розрізняються. Слід зауважити, що структура імпульсів, а, отже, процес складотворення залежить також від характеристики приголосних, особливо від того, шумні вони чи сонорні, дзвінки чи глухі, тобто необхідно говорити про модифікацію складів усередині груп **твердий (пом'якшений) передньоязиковий + і** ← **О чи ы/ѣ та м'який передньоязиковий + і** ← **ѣ чи Е**.

Експериментальні матеріали зобов'язують обережно підходити до визначення якості /l/ різного походження, і тому в статті вживано переважно словосполучення "голосний = вокалічний компонент складу" без його якісної конкретизації. В описаному випадку вони суттєво відрізняються як на сприйняття, так і на предствалених графіках. Голосний компонент із *тік струмок* було визначено аудиторіями як /l/, "*гострий*" /l/, /l^h/; з *пішов на тік* – як /l^h/, /l^h/, /l^h/l^h/. На сонограмах цих голосних чітко видно, що /l/ з *тік струмок* перебуває в області високих частот, тоді як голосний із *пішов на тік* – в області низьких частот, що наближає його до /l^h/ (див. графік 4). Варто підкреслити, що це не /l^h/, а обнижений /l/. Узагалі, це питання – якісна характеристика /l/ різного походження – потребує ретельнішого дослідження.

¹Бацевич Ф.С. Єдність мовної системи в концепції Є.Куриловича // Мовознавство. – 1996. – №1, – С.3; ²Курилович Е. Лингвистика и теория знака // Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С.16; ³Там само. – С.11; ⁴Там само. – С.11; ⁵Скалозуб Л., Бас-Кононенко О., Хоменко Л. Типологія відношень у структурах складів українського мовлення // Наукова спадщина проф.С.В.Семчинського і сучасна філологія. Збірник наукових праць. – Ч. 2. – К., 2001; ⁶Поталова Р.К. Слоговая фонетика германских языков. – М.,1986. – С.10; ⁷Wincencil Speech Analyzer. Технічне забезпечення, а також консультації з проведення аналізу акустичного сигналу надавав провідний інженер ЛЕФ Інституту української мови НАНУ М.К.Губарев. ⁸Про доцільність такого підходу свідчать експериментально-фонетичні дослідження Д.Теряєва (на матеріалі російської мови) та О.Бас-Кононенко (на матеріалі української мови). Див. також: Р.К.Поталова. Слоговая фонетика германских языков. – М.,1986.

*Людмила Українець,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ДЗВІНКІСТЬ ПРИГОЛОСНИХ ЯК ЗАСІБ МИЛОЗВУЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

З-поміж усіх засобів створення евфонії української літературної мови особливе місце посідає формування таких звукових моделей лексичних одиниць, у яких дзвінкі елементи становлять основу або принаймні переважають серед їхніх приголосних компонентів. Така структурна організація лексем забезпечує "насиченість мови дзвінкими приголосними"¹. Відомо, однак, що на рівні звукового оформлення слів окремі категорії приголосних у тих чи інших комбінаторно-позиційних умовах можуть втрачати дзвінкість, а це, безперечно, впливає на естетичну ідентифікацію лексеми в межах будь-якого стилю мовлення, зокрема й поетичного. Йдеться передусім про дзвінкі шумні [б], [д], [д'], [з], [з'], [дз], [дз'], [ж], [дж] [г], [г'] у позиції кінця слова, які і послужили об'єктом дослідження в цій статті.

Участь голосу у творенні дзвінких приголосних, котрі мають здатність формувати евфонічно досконалу звукову модель українського слова, є, на наш погляд, винятково актуальною проблемою, оскільки стосується не лише суто фонетичних параметрів реалізації членів корелятивного протиставлення за дзвінкістю-глухістю на сучасному рівні функціонування української мови, а й проливає світло на динаміку орфоепічних закономірностей (точніше, на формування нових вимовних еталонів) сучасної української мови, а отже, і на тенденції власне фоностилістичного порядку. Дзвінкі приголосні в кінці слова завжди характеризувалися вітчизняними лінгвістами (Н.І.Тоцька², М.І.Погрібний³, М.А.Жовтобрюх⁴, М.Ф.Наконечний⁵, В.В.Лобода⁶ та ін.) передусім з погляду орфоепічних традицій. Наприклад, М.Ф.Наконечний констатував: "Дзвінкі [б] [...], [д], [з], [дж], [дз], [ж], [г], [г'] у кінці слів, а перед глухими в кінці складів [...] добре зберігають свою ясність, характерну вимову і голос, принаймні в основній частині їх артикуляції або на її початку, що вже достатнє для акустичного враження дзвінкого звука"⁷. І далі: "Оглушення дзвінких у цих позиціях, тобто в кінці слів і в кінці складів перед глухими, з переходом їх у типові глухі (сильношумні) приголосні [п] [...], [т], [с], [ц], [ч], [ш], [к], [х] – рідке і не типове для української літературної вимови явище [...]"⁸.

І лише В.М.Брахнов, проаналізувавши інструментальними методами асимілятивні процеси в консонантній системі української мови, констатував: "[...] дзвінкі шумні в абсолютному кінці слова значною мірою оглушуються"⁹.

Робота голосових зв'язок, необхідна для утворення голосу в складі кінцевих приголосних, була предметом пильної уваги й російських фонологів (Л.Р.Зіндер¹⁰, В.М.Живов¹¹, С.О.Барановська¹²), а їхні висновки стосувалися

суто типологічних рис оглушення. Так, Л.Р.Зіндер вважав, що втрата дзвінкості в кінці слова спостерігається не лише у слов'янських мовах (російській, українській), а й у германських (англійській), тюркських (туркменській), тунгусо-маньчжурських (евенська) та ін.¹³, що свідчить про поширеність цього фонетичного явища в неспоріднених мовних сім'ях. Отже, оглушення дзвінких приголосних у кінці слова, очевидно, одна з тих мовних універсалій, котра дає змогу краще осягнути артикуляційно-акустичні механізми звукової системи мови як засобу спілкування. У зв'язку з цим у фонетичній літературі висловлюються припущення, що акустична картина дзвінких у кінці слова суттєво визначається рухом артикуляційних органів, які спрямовані до положення спокійного дихання і включають два незалежні моменти: абдукцію та опускання велярної завіси. В.М.Живов, наприклад, констатує: "Абдукція голосових зв'язок передбачає акустичний результат оглушення кінцевого приголосного, що, власне, й проливає світло на поширену в різних мовах тенденцію до глухості шумних [...] у кінці слова"¹⁴.

Л.Р.Зіндер, виділяючи декілька типів дзвінких приголосних ("повністю дзвінкі", що утримують голос в усій своїй тривалості, та "напівдзвінкі", у яких початок або кінець глухий), був переконаний, що різний ступінь дзвінкості може бути зумовлений позиційно, тому в кінці слова в багатьох мовах, зокрема й в українській, найчастіше функціонують напівдзвінкі з дзвінком початком¹⁵.

Мета нашого спостереження – експериментально встановити ступінь збереження голосу дзвінками шумними в кінці слова, а також простежити, чи підпорядковується їхня реалізація загальномовним універсаліям, оскільки, як відомо, у лінгвістиці й сьогодні домінує погляд, згідно з яким "для української літературної вимови не є властивим оглушення приголосних у кінці слова..."¹⁶.

Глибоке вивчення фізичних параметрів дзвінких приголосних у кінці слова можливе, на нашу думку, лише за умови застосування найновіших методів експериментальної фонетики, до яких і належить спектральний аналіз, що дозволяє відобразити фонемоутворювальні артикуляційні жести, які у процесі мовлення виконуються не завжди чітко. Тим більше, що участь голосу у творенні кінцевих приголосних, які мають здатність формувати евфонічно досконалу звукову модель слова, у сучасній українській літературній мові шляхом спектрографування спеціально не досліджувалася.

Відомо, що на динамічних спектрограмах дзвінкість виявляється у вигляді основного тону (ОТ) і є одним із найвагоміших критеріїв ідентифікації дзвінких приголосних, тоді як у спектрі глухих приголосних частоти основного тону відсутні. "[...] Дзвінкі відзначаються наявністю низькочастотних складових, що відповідають основному тону голосу диктора [...]".¹⁷ Наші спостереження спектральних особливостей дзвінких приголосних у природних і штучних словах дозволили зробити висновок, що смуга ОТ розташована на різних частотних рівнях: від 90 Гц до 400 Гц (рідше 500 Гц). Її тривалість значною мірою залежить від розташування наголосу щодо аналізованого приголосно-

ств. а також від позиції у слові і, безумовно, від різних типів вимови. Такі частотні складові спектра мають, однак, не лише дзвінкі шумні, а й сонорні, які разом із голосними формують евфонічну структуру українського слова відповідно до норм національної мови. Проте сонорні, хоч і схильні в цій позиції до втрати дзвінкості внаслідок зниження загальної енергії їх вимови і послаблення коливань голосових зв'язок¹⁸, зберігають потенціал звучання високо-частотної складової (В.М.Брахнов), отже, акустично процес фонетичного шквотопшення їх у кінці слова не знижує вокалічності української мови.

Спектральний аналіз алофонів дзвінких приголосних української мови в позиції кінця слова підтвердив наявність надзвичайно суттєвого їх оглушення, у результаті чого на динамічних спектрограмах тривалість ЧОТ як одного з головних акустичних корелятів диференційної діакритики дзвінкість-глухість не перевищує в наголошеному складі для африкат 20,4%, для фрикативних 29,2%, для зімкнених – 33,7%. (Зауважимо: відповідні цифрові дані є середнім показником для названих категорій приголосних). У ненаголошеному складі тривалість частоти основного тону є результатом нечіткої артикуляції приголосних і ще більше скорочується, становлячи для африкат 12,4%, для фрикативних 40,9%, для зімкнених – 32,5% (див. I та II графіки на рис.1).

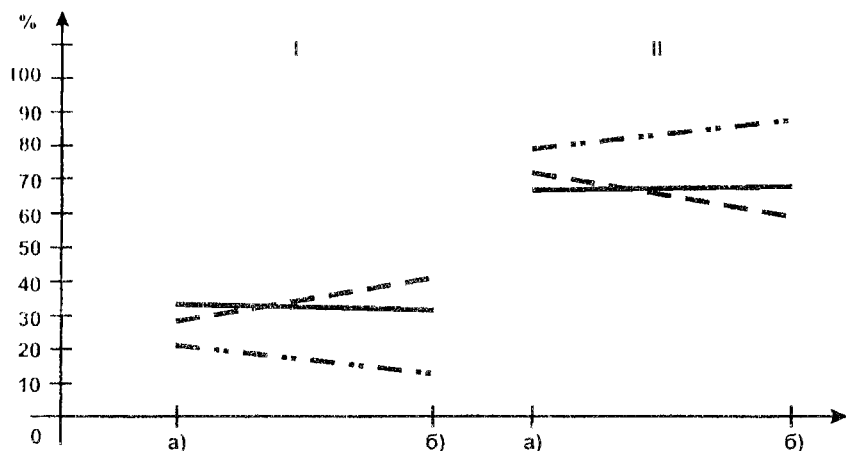

Рис.1. Характеристика середньої тривалості дзвінкого (графік I) та глухого (графік II) сегмента у складі кінцевих дзвінких африкат (штрихпунктирна лінія), фрикативних (пунктирна лінія), зімкнених (суцільна лінія) сучасної української літературної мови. На осі абсцис – а) наголошений склад, б) ненаголошений склад; на осі ординат – середня тривалість ЧОТ

Отже, для різних груп приголосних ступінь оглушення дзвінких у кінцевій позиції різний. Максимальне оглушення спостерігається у спектрі дзвінких африкат і становить у наголошеному складі 79,6%, а в ненаголошеному – 87,6%.

Група фрикативних дзвінких характеризується тим, що в їхньому спектрі оглушення в середньому становить 71,8% в наголошеному і 59,1% в ненаголошеному складі. Як бачимо, виразна артикуляція звуків не завжди є достатньою підставою для послідовного збереження дзвінкості відповідними шумними, оскільки в ненаголошеному складі дзвінкість триває в межах 40,9% для визначеної категорії приголосних, тоді як у наголошеному – лише на 28,2%.

Для зімкнених середня тривалість оглушеного сегмента незалежно від характеру складу виявляється значно стабільніше: 66,3% (наголошений склад) та 67,4% (ненаголошений склад). Результати спектрального аналізу дзвінкого та оглушеного сегмента кожного аналізованого шумного в кінцевій позиції подані в таблиці 1.

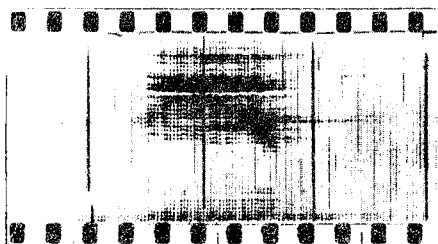
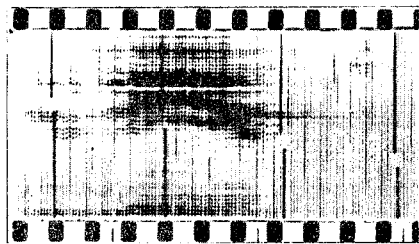
Таблиця 1. Кількісні характеристики оглушення дзвінких приголосних сучасної української мови в кінці слова (за даними спектрального аналізу)

Приголосний	Наголошений склад				Ненаголошений склад			
	Тривалість				Тривалість			
	Усього приг-го	Дзвінкого сегмента		Глухого сегмента	Усього приг-го	Дзвінкого сегмента		Глухого сегмента
мс	мс	%	%	мс	мс	%	%	
[б]	114,4	28,6	25	75	114,4	64,3	56,2	43,8
[д]	128,7	42,9	33,3	66,7	100,1	21,4	21,3	78,7
[г]	100,1	42,9	42,8	57,2	100,1	28,6	28,5	71,5
[д']	128,7	42,9	33,4	66,6	200,2	28,6	24,2	75,8
[з]	185,9	57,2	30,7	69,3	171,6	157,3	91,6	8,4
[ж]	171,6	57,2	33,3	66,7	200,2	57,2	28,5	71,5
[г]	128,7	42,9	33,3	66,7	114,4	14,4	12,5	87,5
[з']	185,9	28,6	15,3	84,7	185,9	57,2	30,7	69,3
[дз]	271,7	57,2	21	79	257,9	28,6	11	89
[дж]	213,5	42,9	20	80	235,9	40,4	17,1	82,9
[дз']	286	57,2	20	80	343,2	28,6	8,3	91,7

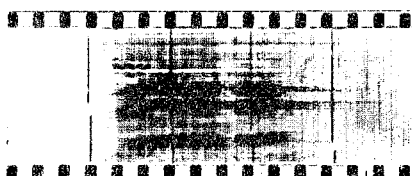
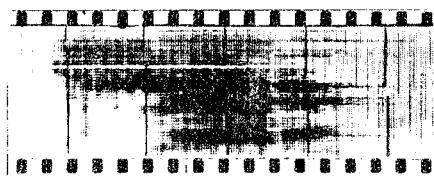
Зауважимо, що оглушення дзвінких приголосних у кінці слова може бути суттєвим, оскільки в окремих випадках досягає 82,9% (для [дж]), 87,5% (для [г]), 89% (для [дз]), 91,7% (для [дз']). Результати спектрального аналізу дзвінких приголосних повністю узгоджуються з висновками В.М.Брахнова, котрий вважав: "У більшості випадків оглушення переважає 50% тривалості звука і хитається в межах від 44,4 до 76,2%"¹⁹.

Фонетична неоднорідність дзвінкості українських шумних, як нам здається, залежить передусім від характеру самих приголосних: артикуляційно складні фонетичні одиниці, якими є зімкнено-щілинні, у кінці слова майже втрачають дзвінкість.

Зімкнені та фрикативні дзвінки консонанти, на відміну від африкат, послідовніше зберігають гармонійні коливання голосових зв'язок у кінцевій позиції слова (див. спектрограми слів *від-віт*).

Спектрограма слова *від*Спектрограма слова *віт*

Однак серед щілинних приголосна фонема /г/ також схильна максимального губити дзвінкість у кінці слова. Це можна спостерігати, порівнюючи спектрограми кінцевих корелятивних приголосних [г]-[х] у словах *жерех – берег*.

Спектрограма слова *берег*Спектрограма слова *жерех*

Фіксуючи в кінці слова, зазвичай, різний ступінь вияву дзвінкості в аналізованих шумних (мінімальний – у середньому від 12,4 до 20,4% – дзвінкий компонент для африкат [дж], [дз], [дз']; низький – від 28,2 до 40,9% – для фрикативних та зімкнених – від 32,6 до 33,7%), що, власне, підпорядковується загальномовним універсальним фонетичним тенденціям (у кінці слова послаблюється енергія вимови, скорочуються гармонійні коливання голосових зв'язок), ми вважаємо за доцільне звернути увагу на таку обставину: у сучасній українській літературній мові кінцеві звуки залишаються фізичним корелятом саме дзвінких приголосних фонем і послідовно протиставляються глухим аналогам. І цьому сприяє, на нашу думку, не стільки наявність коливань голосових зв'язок, скільки цілий комплекс додаткових фізичних параме-

трів, які, у разі втрати голосу як диференційної діакритики, репрезентують специфіку дзвінких консонантів, зумовлюючи артикуляційні наміри носіїв української літературної мови, їх прагнення до дзвінкого еталона вимови шумних приголосних, що, окрім усього, послідовно підтримується й сучасною орфографічною нормою.

¹Українська мова. Енциклопедія – К.: Укр. енцикл., 2002. – С.314; ²Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоелія. Графіка. Орфографія. – К., 1981. – С. 110; ³Поєрїбний М.І. Українська літературна вимова. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 11-12; ⁴Жовтобрюх М.А. Фонетика и фонология // Украинская грамматика. – К., 1986. – С. 5-39; ⁵Наконечний М.Ф. Орфоелічні норми та їх значення // Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За заг. ред. І.К.Білодїда. – К., 1969. – С. 385-386; ⁶Лобода В.В. Фонетика і фонологія // Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – К., 1994. – С. 35; ⁷Наконечний М.Ф. Зазнач. праця. – С. 385-386; ⁸Там само. – С. 386; ⁹Брахнов В.М. Явища асиміляції в консонантизмі української мови. – К., 1970. – С. 31; ¹⁰Зиндер Л.Р. Общая фонетика: Учеб. пособие. –2-е изд., перераб. и доп. – М., 1979. – С. 122-123; ¹¹Живов В.М. Очерки по синтагматической фонологии. Признак звонкости. – М., 1980. – С. 75-76; ¹²Барановская С.А. Позиционные влияния на варьирование согласных по голосу в современном русском литературном языке / Труды Ун-та дружбы народов им. Патриса Лумумбы, Т.ХХІХ. Языкознание.– Вып.3.– М., 1968. – С. 24-38; ¹³Зиндер Л.Р. Зазнач. праця. – С.123; ¹⁴Живов В.М. Зазнач. праця. – С. 75-76; ¹⁵Зиндер Л.Р. Зазнач. праця. – С.122-123; ¹⁶Українська мова. Енциклопедія – К.: Укр. енцикл., 2002. – С. 314; ¹⁷Зиндер Л.Р. Зазнач. праця. – С. 124; ¹⁸Жовтобрюх М.А. Зазнач. праця.– С.19, 21-22; ¹⁹Брахнов В.М. Зазнач. праця. – С. 38-40. ¹⁹Брахнов В.М. Зазнач. праця. – С. 31.

*Анатолій Безпаленко,
Національний аграрний університет*

ЕТЮД ПРО СУМІЖНІСТЬ, АБО ПОМІТИТИ ЗАРОДЖЕННЯ ЗМІНИ

Науковець мусить бути поетом, тобто бути здатним дивуватися. Намагаючись зрозуміти таке суспільне (і водночас природне) явище, яким є мова, не можна не дивуватись. По суті, глибинно мова не пізнана. Частково описано лише поверхневі структури, інвентаризовано форму, тобто досліджено 1/7 частину айсберга, яка перебуває на поверхні свідомості. Це підручники із граматики та фундаментальні словники, тезауруси, які можуть нараховувати до 1 мільйона лексем, де сконцентровано сукупний лексичний досвід усього людства (нації) упродовж тисяч років, що не є актуальним для конкретного акту спілкування, або так званого живого мовлення, коли мовці перебувають у цейтноті. По-друге, і граматики, і словники інвентаризують лише результат мовної історії і номінації (є свого роду терміналами), і тому вони відіграють роль лише довідників (англ. to consult the dictionary). Такі граматики та фундаментальні словники значною мірою мертві. Зародження ж мови і особливо динамічні зміни у ній, її глибинні структури, тобто те, що перебуває поза межами свідомого (6/7 айсберга), далеке від адекватної експлікації.

У цій статті ми хочемо звернути увагу на фундаментальне явище, яке є стрижнем, що пронизує не тільки мову, а й загалом мислення та свідомість і завдяки якому мова збагачується, розвивається. Цей стрижень – суміжність.

Лише усвідомивши природу цього явища, можна спробувати відповісти на питання: **чому і як** зароджується первинна, ледь помітна зміна у мові, так би мовити, мікроскопічний зсув, який згодом переросте у новий факт свідомості і мови.

Пропонуємо до уваги такий експеримент. Було нарізано 51 смужку білого (не розграфленого) паперу. Кожна смужка мала однакову ширину (1,2 см) і різну довжину (від 8 до 23 см). Довжина кожної смужки відрізнялась на 3 мм. Смужки було роздано п'ятдесяти одному студентові, яких заздалегідь було розсаджено у великій аудиторії так, щоб унеможливити будь-який контакт між ними, після чого було запропоновано виконати таке завдання: *Визначити візуально, довго не розмірковуючи, довжину смужки. Користуватися будь-якими іншими речами не дозволялося. Ніяких уточнень щодо масштабів визначення довжини (в сантиметрах чи міліметрах) не наводилося.*

Експеримент проводився 10 разів у різних групах у різні роки.

Подаємо узагальнені (середньоарифметичні) результати двох кроків 3-міліметрового алгоритму: довжини 8,3 см і 8,6 см, які було кваліфіковано так:

Відсоток студентів, які визначили величини 8,3 см і 8,6 см як:	
1%	7,0 см
9%	8,0 см
4,5%	9,0 см
15,5%	10,0 см
26%	8-9 см
35%	8-10 см
4%	80-85 мм
2%	90-100 мм
1%	0,08-0,1 м
2%	83-86 мм

На перший погляд, наведені цифри мало про що свідчать. Але, з погляду руху ідеї, руху мовного образу можна зробити такі висновки:

1. Експеримент демонструє зародження синонімії: один денотат співвіднесено із десятима сигніфікатами.

2. Найбільшу кількість відповідей (35%) виражено через подвійний сигніфікат "вісім – десять", який фіксує найбільший діапазон довжини. На поставлене постфактум запитання, чому було обрано саме такі цифри (слова), дано відповідь: "щоб не помилитися, ми взяли запас". Таку відповідь можна пояснити бажанням знайти компроміс між приблизністю (суміжністю) і точністю.

3. Незважаючи на відсутність у величинах 8,3 і 8,6 сигніфіката (поняття) "десять", у 51,5% відповідей ці величини виражені через нього, бо він є **маркований** (етапний) у свідомості носіїв тих мов, в основі яких лежить десяти-

ний рахунок. І це тоді, коли поняття "десять" знаходиться на 1,4 см – 1,6 см від номінованих величин.

4. Наближення до точності дивним чином корелює зі зменшенням кількості точних відповідей (див. виділене жирним у табл.), або **чим точніше ми влучаємо, тим менший відсоток точних влучань (!)**

Примітка: Розвиваючи цей експеримент, можна виявити таке:

а) якщо модифікувати поставлене студентам завдання, доповнивши його словами "*визначити з точністю до міліметра*", то кількість точних "влучань" зростає до 14%;

б) сигніфікат "десять" більш маркований (цінний), ніж "двадцять";

в) якщо замість довжин запропонувати номінувати кожен малюнок у послідовному їх ряду, який демонструє поступове наближення за зовнішнім виглядом одного предмета до іншого ("*стіл*" – "*лавка*" або "*ваза*" – "*гледичка*"), то можна визначити, де "кінчається" одне семантичне поле і "починається" інше і, тим самим, вирахувати зародження полісемії, синонімії і, можливо, антонімії.

В основі неточної номінації лежить нейропохибка – нездатність центральної нервової системи, а саме **центру зорового сприйняття**, що розташованій у задній частині півкуль головного мозку¹, точно ідентифікувати довжину.

В основі відображення дійсності людською свідомістю, мисленням лежить категорія схожості, подібності або **суміжності**. Нам немає потреби запам'ятовувати безліч різноманітностей (міліметрів), деталей. Будь-який новий факт, що підлягає номінації, схоплюється нашою свідомістю шляхом сортування за вже усталеними у ній "файлами". Ці "файли" (сигніфікат "десять") формуються за принципом суміжності. Сама ж категорія суміжності може бути пояснена у широкому розумінні таким чином: **щось нове – схоже або має якість відношення до того, що ми вже знаємо**. Категорія суміжності лежить в основі таких мовних явищ, як метафора, метонімія, синекдоха, полісемія, синонімія. Процес інтегрування, або "чіплення", на стрижень суміжності нової інформації добре описав Ч.Дарвін, спостерігаючи за мовою свого онука: "Дитина, яка тільки почала говорити, назвала качку словом "*квак*", згодом вона так само назвала *воду*, і [...] всіх *птахів* з одного боку й усі *рідини* з іншого, а потім *монети*, бо побачила на одній із них зображення орла."² Це висловлювання фактично ілюструє зародження полісемії, яка згодом може перерости в омонімію. Це висловлювання, як і наш експеримент, ілюструє семантичну, змістовну суміжність, яка описана у підручниках (у розділах із лексикології, де йдеться про полісемію, синонімію, омонімію; а також у розділах із стилістики, де описано тропи). Однак суміжність виявляє себе також у формі (план вираження).

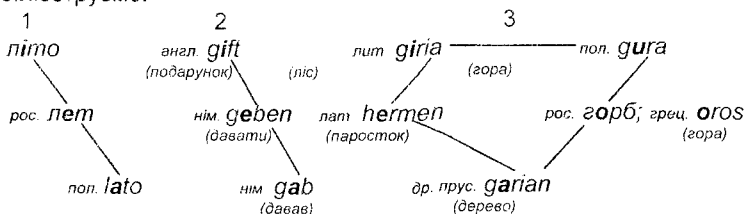
Усім добре відомий трикутник голосних, який уперше було запропоновано американським ученим Хелвагом ще у 1781 році та модифіковано Беллом у 1894 році³.

I U
E O
A

Крайні фонем *i*, *u*, *a* в цьому трикутнику треба кваліфікувати як основні, кардинальні. Решту фонем (у різних мовах може бути різна їх кількість) доцільно кваліфікувати як проміжні або **перехідні**³.

Свого часу нами було запропоновано гіпотезу, суть якої така: якщо в синхронії існує двочленне чергування (основних) фонем в одному корені, то обов'язково існує або існував раніше поза нормою (в діалекті), або у спорідненій мові також і варіант кореня з перехідною фонемою⁴. Сказане можна доповнити: якщо в межах одного кореня є чергування проміжних голосних, то обов'язково десь був або є варіант кореня і з основним голосним. Ця гіпотеза може бути важливим (хоч і не вирішальним) ключем для уточнення етимологізації.

Проілюструємо:

Якщо припустити, що у наведених трьох ілюстраціях корені споріднені (колись вони були варіантами спільного пракореня), то чергування тут є заміщенням голосних за ознакою суміжності (бо голосні – градуальні). Варіанти кореня із різними голосними не могли виникнути одночасно у синхронії, тому правильними, можливо, будуть рівняння щодо хронології переходів:

T iua = T iue + T eua та T aua = T oua + T oua.

Тобто, якщо прийняти, що на якомусь етапі первинною була форма *oros*, то форма *giria* не могла виникнути, "оминувши" варіанти **uros* чи **uros* (які могли бути не зафіксованими у словниках) або форму *gura*. Первинний перехід від варіанта кореня з *o* до варіанта з *i* міг відбутися тільки через варіант кореня з *u*. Правда, такий перехід міг відбуватися хронологічно також і у зворотному напрямку. Отже, на нашу думку, чергування голосних спочатку зароджується через нейропохибку, але вже **центру слухового сприйняття і центру артикуляції**^{5,6}. Згодом через багатократне повторювання ця мікрозмінна соціалізується (семантизується) і з'являється аломорф. Таким чином, нездатність названих центрів точно розрізнити сприйнятий і артикульований звук служить передумовою для подальшого виникнення алофонії, а згодом і варіантності кореня (так само, як і в нашому експерименті нездатність центру зорового сприйняття точно визначити різні довжини породжує

варіативність їх номінації). Ряд таких мікрозмін відбувається і тепер, на наших очах, хоч вони ще (?) не семантизувалися. Наприклад, заміщення (чергування), яке відбувається через нейропохибку в синхронії (ненаголошені е та і в укр. мові не розрізняються), спричиняє неправильне написання слів в укр. *sedīti*, *litīti* та альтернацію а:/ɔ: в англ. *water*⁷ тощо; при цьому відбувається накладання живих, не унормованих чергувань на міжмовні (спільнослов'янські та германські) історичні: рос. *sosed*, *sletok* та нім. *Wasser*. Можливо, згодом в українській мові унормуються нові варіанти коренів *sed-* і *lit-*, а в американському варіанті англійської семантизуються варіанти кореня з [a:] і [ɔ:] у *water*.

Таким чином, суміжність є функцією центральної нервової системи, і зрозуміти зародження змін у мовленні (мові) та пояснити виникнення фонетичної, морфологічної і частково лексичної варіантності, на нашу думку, неможливо, не вдаючись до нейрофізіології, нейролінгвістики. Правда, слід чітко розрізняти суміжність, що виникає через нейропохибку (мимоволі), від суміжності, яка створена (винайдена) автором спеціально, після тривалого розмірковування (стилістичні тропи).

¹Физиология человека / Под редакцией Р.Шмидта и Г.Тевса. – М., 1996. – С. 235-274; ²Спиркин А.Г. Происхождение языка и его роль в формировании мышления // Мышление и язык. – М., 1957. – С.31-32; ³Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М., 1979. – С.197-198; ⁴Безпаленко Анатолій, Безпаленко Артем. Нейропохибка і вокалічна алоемія слов'янського кореня // Наукова спадщина професора С.В.Семчинського і сучасна філологія. – К., 2001. – С.109-110; ⁵Лурія А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. – М., 1975. – С.110-111; ⁶Тищенко К. Метатеорія мови. – К., 2000. – С. 239; ⁷English Pronouncing Dictionary / Originally completed by Jones D. Extensively revised and edited by Roach P. and Hartman J. – 15th edn. – Cambridge, 1997.

Ірина Козленко,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЖИВІ (ФОНЕМНІ) ЧЕРГУВАННЯ В МОРФОНОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА

Роль фонетичних чергувань у морфонологічній проблематиці не є однозначною. Як відомо, Московська фонологічна школа визнає морфонологічними лише історичні чергування, натомість Щербівська фонологічна школа обстоює належність до морфонології і фонетичних чергувань, що базується на принципових засадах "батьків морфонології": на розумінні поняття *альтернація* І. О. Бодуеном де Куртене, і на програмі морфонологічних досліджень М. С. Трубецького. Найбільш аргументованою, на наш погляд, є позиція, за якою той самий об'єкт (зокрема так звані автоматичні чергування) може бути предметом розгляду в різних аспектах – фонологічному, морфо-

нологічному, морфологічному, синтаксичному тощо. Разом із тим у ряді випадків кваліфікувати те чи інше чергування як фонологічне чи морфонологічне однозначно не можна.¹

Цікавими з цього погляду є чергування фонем в основах -ся-дієслів (V-ся). Співіснування V і V-ся є особливістю української мови, як і інших слов'янських мов. В українській мові V-ся складають приблизно третину від усіх дієслів (33%; із 42621 дієслова 28596 – дієслова без -ся, а 14025 – дієслова з -ся), тобто в середньому співвідношення V – V-ся становить 2 : 1. У нормативних й академічних граматиках цим дієсловом приділяють увагу лише у зв'язку з категорією стану. Парадигматичні особливості -ся-дієслів (за умови їх окремого розгляду) традиційно обмежують неповною актуалізацією словоформ у парадигматичній матриці. Що ж до фонемного вираження словоформ й основоформ, то прийнято вважати їх цілком ідентичними з відповідними V за кількісно-якісною актуалізацією у словозмінній парадигмі.² Це не зовсім так. Стаття має на меті встановити парадигматичну відмінність, на перший погляд непомітну, словоформ й основоформ V і V-ся, з'ясувати граматичні позиції їх реалізації й функціональне призначення.

Повна тотожність фонемного складу словоформ V й основоформ V і V-ся базується на теоретичному підґрунті розгляду всіх змін у варіантах основи або з позицій Московської фонологічної школи, що прив'язує їх до збереження єдності морфеми, або на їх графічному вираженні. Натомість відповідно до Щербівської фонологічної школи важливими є всі звукові зміни, що відбуваються у слові залежно від їх словесного контексту, тобто якщо вони встановлені морфологічно (у граматичній позиції).

У системі українського дієслова є слова типу *вчитися, берегтися і тратяться, мучя*, подібні до російських *купаться і пьются*, щодо фонемного складу яких /купацца/ і /п'ат'с'а/ у науковій літературі висловлювалися протилежні судження³. У цілком тотожних фонетичних умовах фонемна реалізація словоформ є різною: /вчіт'с'а → вчіц'ц'а/, /бережіт'с'а → бережіц'ц'а/ і /трат'с'а → трац'с'а/, /муч'с'а → муц'с'а/. Пояснити відмінність у фонемному вираженні словоформ ні фонетично, ні, як пропонує О. О. Реформатський, через поняття фузії й аглютинації не вдається. Єдино можливим і справедливим поясненням цього є запропоноване В. Б. Касевичем морфонологічне розв'язання проблеми. Так, зіставлення фонетичних процесів з морфологічною структурою словоформ *вч-іт'-с'а*, *береж-іт'-с'а* і *не трат'-є-с'а*, *не муч'-є-с'а* виявляє, що повна асиміляція відбувається на морфемному шві флексії наказового способу -іт' і постфікса -с'а: *вч-іт'-с'а → вч-іц'-с'а → вч-іц'-ц'а*; *береж-іт'-с'а → береж-іц'-с'а → береж-іц'-ц'а*. Якщо ж постфіксу -с'а передують нульова флексія, а отже, фонемно однакові сполуки є реалізацією кореня і постфікса, то має місце неповна асиміляція: *не трат'-є-с'а → не трац'-є-с'а*; *не муч'-є-с'а → не муц'-є-с'а*. У словоформах минулого часу закономірно і до фонетичних, і до морфоно-

логічних позицій буде: вч-ат'-с'а → вч-ац'-с'а → вч-ац'-ц'а; береж-уг'-с'а → береж-уц'-с'а → береж-уц'-ц'а і трат'-ат'-с'а → трат'-ац'-с'а → трат'-ац'-ц'а; муч-ат'-с'а → муч-ац'-с'а → муч-ац'-ц'а.

Саме морфонологічна позиція визначає встановлення кількісного та якісного складу алофлексій **-ес'*, **-ис'*, **-іс'*; **-иц'*, **-іц'*; **-уц'*, **-ац'*; **-м-ес'*, **-м-уц'*, які є фонематичними варіантами морфів *-еш*, *-иш*, *-іш*; *-ит'*, *-іт'*; *-ут'*, *-ат'*; *-м-еш*, *-м-ут'*.

Обмеження в сучасних граматиках та дослідженнях, присвячених словозміні дієслова, флективної системи лише закінченнями, що базуються на графіці або на інтерпретації фонологічності морфа тільки у складі морфеми, а не словформи, не відбиває реально існуючої в системі мови алоемії флексій.

По-перше, чергування */ш – с'/*, */т – ц'/*, що фонемно видозмінює морф, є за своєю суттю не лише фонетичним, а й одночасно граматичним (морфонологічним), оскільки відбувається в позиції, коли флексія стоїть перед постфіксом *-с'а*, тобто фонемні зміни такого типу відбуваються не в усіх флексіях, а лише в тих, які закінчуються на приголосні */ш/*, і */т'/*. Флексії, зумовлені граматичною позицією до або після будь-якого морфа, виступають один щодо одного як алофлексії, єдино можливі в певній, чітко фіксованій позиції словозмінної парадигми дієслова.

Варто визнати також, що, розширюючи кількісно і якісно флексійне варіювання, чергування видозмінює основу українського дієслова, зокрема її постфлексійну частину:

<i>бор-еш</i>	<i>бор-ес'-с'а</i>
<i>бор-е</i>	<i>бор-ец'-ц'а</i>
<i>бор'-ут'</i>	<i>бор'-уц'-ц'а</i> .

По-друге, врахування позиції флексії у структурі розірваної основоформи забезпечує адекватне співвідношення *-е* та **-ец'* (графічно *-еть*), як алофлексій однієї флексії. Крім того, не втрачається інформація про структуру самої словформи: фонемні чергування є маркерами дієслівних слово- й основоформ, до складу яких входить постфікс *-с'а*. "У межах дослідження парадигматики, – як зазначає Л. Дюрович, – також треба звертати увагу на те, як окремі формотвірні засоби пов'язані один з одним, тобто яку кількість граматичної інформації про певну парадигму можна отримати з однієї даної форми"⁴. Алофлексії *-е* та **-ец'*, *-иш* та **-ис'*, *-ат'* та **-ац'* і под. містять у собі не тільки різну структурну, а й граматичну інформацію: перші є структурно кінцевими флексіями словформи, другі вказують на те, що після них стоїть морф *-с'а*; у плані граматичної інформації вони розрізняються категорією "сфери дії", яка формується протиставленням зворотних та незворотних дієслів⁵.

⁴ Символ * позначає -ся-дієслова.

Тому словозмінно доцільним є врахування всіх флексій, що, вступаючи у стосунки взаємозумовленості з дієслівною основою (коли певна флексія виступає лише в межах певної основоформи, а основоформа вибирає певну флексію), мають словозмінну значущість.

Характерною особливістю дієслова є також і та, що його основи можуть закінчуватися і на голосну, і на приголосну. І, як показує дослідження, для цих -ся-основ буде різним набір морфологічних і фонетичних позицій, на перетині яких формуються явища морфонологічного порядку.

3-поміж основ на приголосну (вони реалізують із 32 приголосних лише 10) 7 фонемофіналей на -р-, -й-, -к-, -х-, -б-, -п-, -в- забезпечують ідентичну кількісно-якісну актуалізацію основоформ V і V-ся. Три фонемофіналі на -з-, -с-, -г- V і V-ся не мають однозначної прогностичної ваги: частина з них реалізується кількісно і/або якісно різними основоформами, частина – тотожними. Практично кожна сьома -ся-основа – позначена фонемними чергуваннями, які, як і історичні, є планом вираження відповідних основоформ – минулого часу й наказового способу.

Фонемні чергування в основі на приголосну в одних V-ся кількісно не розширюють число основоформ; в інших – якісно (фонемно) змінюючи основоформ, кількісно розширюють число основоформ V-ся порівняно з V-основоформами. Морфонологічно релевантними позиціями для основ на приголосну є позиції перед флексією минулого часу -*ø-ø-с'а* і перед флексією наказового способу 2 ос. одн. -*ø-с'а*.

Для більшості V і V-ся із -з- і -с-основами м'які основоформи зумовлює граматична позиція, а саме реалізація їх перед флексіями наказового способу -*імо*, -*іт'*: ¹-*пас'-імо*, -*ім'* і -*пас'-імо-с'а*, -*іц'-ц'а*; -*тп'ас'-імо*, -*ім'* і -*тп'ас'-імо-с'а*, -*іц'-ц'а*; -*гряз'-імо*, -*ім'* і -*гряз'-імо-с'а*, -*іц'-ц'а* або -*ø*, -*мо*, *те*: *л'із'-ø*, -*мо*, -*те* і *роз-л'із'-мо-с'а*, -*те-с'а*. Однак для частини -з- і -с-основ* морфонологічно релевантною в парадигматичній матриці є позиція основоформи перед флексією минулого часу -*ø-ø-*, яка визначає м'яку основоформу внаслідок кореляції /з – з'/: *гряз-ø-ø* і *вгряз'-ø-ø-с'а*, *мерз'-ø-ø* і *намерз'-ø-ø-с'а*; /с – с'/: *н'іс'-ø-ø* і *н'іс'-ø-ø-с'а*, *вир'іс'-ø-ø* і *розр'іс'-ø-ø-с'а*. Отже, незважаючи на те, що чергування є фонетично зумовленим – як результат асимілятивного м'якшення /с – с'/, /з – з'/, воно також є ознакою основоформи чоловічого роду V-ся й тому виступає як морфонологічне, що містить інформацію про перервану структуру -с'а-основи і вказівку на чоловічий рід, однак не веде до збільшення кількості основоформ V-ся порівняно з V-основами.

Для -г- і -с-основ* морфонологічно вагомими є як історичні, так і живі (фонемні) чергування. Історичні чергування однаково ідентифікують основоформи минулого і неминулого часу та форми множини наказового способу V і V-ся: -*мог-*, -*міг-*, -*мож-*; -*л'аг-*, -*л'іг-*, -*л'аж-*; -*крас-*, -*краг#*, -*крад-*, -*крад'*; *с'іс-*, *с'і#*, *с'ад-*, *с'ад'*; -*ійс-*, -*ій#*, -*ійс'-*, -*ійд'-*, -*ійж-*; -*повіс-*, -*повіг#*, -*повіс'-*, -*повід'-*, -*повіж*⁶.

Живі (фонемні) чергування, запрограмовані позицією перед флексією 2 особи однини наказового способу, за якою йде постфікс *-о-с'а*, фонемно вирізняють основоформи 2 ос. одн. й одночасно розширюють їх кількісну актуалізацію: за місцем і способом творення /г – ж – з'/ – до чотирьох: *-л'аг-**, *-л'іг-**, *-л'аж-**, *-л'аз'-** (*в/напол'-л'аз'-о-с'а*); за способом творення /д – дз'/ – до п'яти: *-крас-*, *-кра#-*, *-крад-*, *-крадз'-* (*прокрадз'-о-о-с'а*), *-крад'-*; *-с'іс-*, *-с'і#-*, *-с'ад-*, *-с'адз'-* (*вс'адз'-о-о-с'а*), *-с'ад'-*.

Практично реалізований в основах на *-ійс-* і теоретично можливий в основах на *-повіс-* ряд альтернантів /с – # – с' – д' – ж – з'/ для *-ся-основ* репрезентує план вираження шести основоформ: *-ійс-**, *-ій#-**, *-ійс'-**, *-ійд'-**, *ійж-**, *ійз'-**; *-повіс-**, *-пові#-**, *повіс'-**, *-повід'-**, *-повіж-**, *-повіз'-**. "Запрограмоване" і зумовлене позицією перед флексією 2 ос. одн. наказового способу чергування за місцем і способом творення /ж – з'/ позицією є одночасно морфологічним чергуванням: *на-ій#з'-о-с'а*, *при-пові#з'-о-с'а*⁷.

Чергування /ст – шч/, /с'т' – шч/, /зд – ждж/ в основах V і V-ся, які фонемно вирізняють форми 1 особи однини, традиційно розглядають в одному ряду з історичними чергуваннями передньоязикових із шиплячими як наслідок асимілятивної палаталізації під впливом суфіксального *-й-*. Проте, гадаємо, чергування груп приголосних є комплексним фонетико-історичним чергуванням. Перше – історичне чергування /т – ч/, /т' – ч'/, /д – дж/ зумовлене впливом /й/: *чист+й-у – чистч-у*, *свис'т'+й-у – свис'ч-у*, *ійзд+й-у – ійддж-у*, яке сучасними фонетичними процесами пояснити не можна. Друге – живе (фонемне) чергування /с – ш/, /з – ж/ за місцем і способом творення (передньоязикова зубна однофокусна перед передньоязиковою альвеолярною двофокусною чергується з передньоязиковою альвеолярною двофокусною), що широко виявляється в сучасній українській мові: *прин'іши* – *прин'ішши*, *намерзшис'* – *намерзшишс'*.

В основах на голосну V-ся морфологічно релевантними є основи на передньоязикові зубні /д, д', т, т'/ й альвеолярні /ж, ш, дж, ч/, з яких лише /д, д', т, ж, ш, ч/ потрапляють у граматичну позицію, що передбачає їх альтернування. Такою є позиція основоформи 2 ос. одн. наказового способу перед флексією *-о*, у якій чергуються /д, д' – дз'/: *сердз'-о-с'а*, *огл'адз'-о-с'а*; /т, ч – ц'/: *трац'-о-с'а*, *вибац'-о-с'а*; /ж – з'/: *наваз'-о-с'а*; /ш – с'/: *нат'іс'-о-с'а*.

Отже, живі (фонемні) чергування – імпліцитно щодо графіки – є фонемною особливістю плану вираження дієслівних осново- і словоформ. Історичні чергування фіксує правописна норма, живі (фонемні) – орфоепічна норма, однак і перші, й другі є інформативними, морфологічно значущими, вирізняючи за фонемним вираженням слово- й основоформи у словозмінній парадигмі дієслова.

¹Див.: *Толстая С.М.* Морфонология в структуре славянских языков. – М., 1998. – С. 21; ²У роботах, присвячених морфонологічній проблематиці словозміни дієслова, не знаходимо навіть згадки про фонемну особливість -ся-основоформ. Див., напр.: *Муравицька М.П.* Система дієвідмінювання // Морфемна структура слова. – К., 1979. – С. 204-231; *Lehfeldt W.* Спряження українського глагола. – München, 1985. – 150 с.; *Ильина Н.Е.* Морфонология глагола в современном русском языке. – М., 1980. – 146 с.; *Толстая С.М.* Морфонология в структуре славянских языков. – М., 1998. – С. 151-203; ³*Реформатский А.А.* Еще раз о статусе морфонологии, ее границах и задачах // *Реформатский А.А.* Фонологические этюды. – М., 1975. – С. 105-106; *Касевич В.Б.* Морфонология. – Л., 1986. – С. 14-16; ⁴*Durovic Lubomir.* O morfoložický výklad ruskej paradigmaticky // *oskoslovenská rusistika.* – 1964. – Вип IX. – № 2. – С. 73; ⁵*Булыгина Т.В.* Грамматические оппозиции // *Исследования по общей теории грамматики.* – М., 1968. – С. 216-217; ⁶Ще зовсім недавно нормативним вважався факт неутворення форм наказового способу від дієслів з основою на -*повіс-*, однак у сучасній мові почала впроваджуватися призабута давня норма -*повіж-* (Див.: *Синицький О.* Норми української мови. – Львів, 1941. – С. 82); ⁷Від діал. *приповістися* 'звертатися кому н.' основоформа *при-повіз'-в-с'а*, хоч і не фіксується ні "Словником української мови" (Т. VII. С. 714), ні "Словарем української мови" Б. Гринченка (Т. III. – К., 1997. – С. 433), також цілком можлива, оскільки, по-перше, є фактом діалектного мовлення, по-друге, немає жодних підстав ні лексичного, ні структурного, ні морфонологічного характеру щодо заборони на її творення й, по-третє, цілком можлива як парадигматична норма.

*Ірина Прожогіна,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ФУНКЦІЙ ІНТОНАЦІЇ

Засвоєння властивих певній мові інтонаційних засобів, особливо наголосу і типових інтонаційних конструкцій, має важливе значення для оволодіння мовою. Осмислення іноземцями (у цій статті ми орієнтуємося здебільшого на студентів з Китаю і Тайваню) інтонаційних особливостей мови, що вивчається, слід розпочинати з розуміння ними функцій компонентів інтонації.

Незважаючи на те, що в інтонології вивченню функцій інтонаційних засобів приділяється значна увага, досі немає визначеності щодо змісту цих функцій, їхнього переліку, виділення в ньому найважливіших функцій тощо. При визначенні функцій інтонації дослідники здебільшого виходять з її специфіки, називаючи чи не найпершою емоційну функцію¹ (її називають ще експресивною², або емоційно-експресивною³). О. М. Пешковський виділяв три функції інтонації: 1) вираження емоційного боку мови (вчений вважав цю функцію основною і первинною: "...почуття наші ми виражаємо не стільки словами, скільки інтонацією"⁴); 2) вираження словникового боку мови (ця функція ілюструється прикладами омографів – слів, що формально розрізняються наголосом: *му́ка – мукá*); 3) вираження граматичного боку мови (тут наголошується на особливому характері фразово-інтонаційних явищ, відмінних від решти синтаксичних явищ)⁵. По суті, таку саме роль інтонації визнавав О. О. Реформатський⁶. Але ж експресивність не становить головного змісту фрази (якщо це висловлення, а не найпростіша афективна реакція,

експлікована у вигуках, зойках тощо), а є її супутньою характеристикою. Це враховано в переліку функцій інтонації у висловленні, який наведено в "Лінгвістичному енциклопедичному словнику" (автор словникової статті – І. Г. Торсуєва): отже, інтонація "розрізняє комунікативні типи висловлення – спонукання, запитання, оклик, оповідь, імплікацію; розрізняє частини висловлення у відповідності з їхньою змістовою важливістю, виокремленістю; оформлює висловлення в єдине ціле, водночас поділяючи його на ритмічні групи та синтагми; виражає конкретні емоції; виявляє підтекст висловлення; характеризує мовця і ситуацію спілкування"⁷. Те, що інтонація може виражати всі ці значення, не викликає сумнівів, але заперечення викликає послідовність їх подання в науково-енциклопедичному виданні, яка мала б відтворювати логіку виділення і шкалу значущості функцій. Більш виваженим видається визначення інтонації в енциклопедії "Українська мова" (автор словникової статті – А. Й. Багмут), де терміна "функція" уникнуто, а зазначається, що інтонація виражає структурну цілісність висловлення (речення), комунікативний тип висловлення та його різновиди і т. ін., аж до вираження позалінгвістичних ознак мовця, наприклад, його соціально-територіальної належності⁸. Отже, переліки функцій інтонації, які пропонуються дослідниками, не є задовільними перш за все через те, що вони не структуровані належним чином, у них порушується логічний порядок виділення функцій, і, як наслідок, змішуються основні та другорядні функції.

На нашу думку, серед функцій інтонації основними є такі: конститутивна; смислорозрізнавальна; смисловпізнавальна. Приступаючи до вивчення теми "Інтонація" в курсах сучасних української та російської мов, студенти вже обізнані з аналогічними функціями фонемі і можуть їх обґрунтувати. Розуміння конститутивної функції фонемі не викликає труднощів, бо виводиться шляхом логічного аналізу, і навіть простіше – звичайного спостереження над мовою і найпростішого висновку про те, що слова складаються з фонем, як будинок із цеглин. Єдине, що вимагає уточнення, – це розуміння принципової різниці між фонемою і звуком. Дія смислорозрізнавальної функції звичайно пояснюється наведенням низки квазіомонімів: *вам – дам – нам – сам – там; дам – дим – дум*. Смисловпізнавальна функція демонструється шляхом додавання до ряду квазіомонімів – реально існуючих слів мови якогось штучного, вигаданого слова: *кам, дем*. Розпізнавання цього слова як неіснуючого в мові уможливорюється завдяки смисловпізнавальній функції фонемі.

Конститутивна функція наголосу й інтонації (інтонеми, інтонаційної конструкції, інтонаційного (тонального) контуру, інтонаційної конфігурації тощо) так само, як аналогічна функція фонемі, характеризує ці суперсегментні одиниці як матеріально виражені, субстанціональні. На наш погляд, корисним є розмежування термінів "просодія", "просодика" і "просодеміка", запропоноване Р. К. Потаповою⁹: з-поміж них саме "просодія" є субстанціональним поняттям, тобто таким, що стосується матеріальних засобів реалізації усного мовлення.

Оскільки до засобів просодії належать частота основного тону, інтенсивність і тривалість, то головними просодичними засобами є інтонація у вузькому розумінні, або мелодика, та кількісний і динамічний наголос (отже, й словесний та фразовий наголос у слов'янських мовах) (зауважимо, що в українській фонетичній традиції термін "просодія" вживається і в наведеному розумінні, і у вузькому значенні, стосовно лише словесного наголосу¹⁰). Таке розуміння значення інтонації узгоджується з підходами тих дослідників, які наголошують на тому, що інтонація пов'язана і зі змістом, і з будовою висловлення, і зазначають, що інтонаційні засоби виконують організуючу, конструктивну, структурувальну, або структуроутворювальну функцію¹¹. Необхідно добиватися розуміння цієї організуючої функції інтонації студентами з Китаю і Тайваню, адже в китайській мові мелодика не є найважливішим компонентом фразової інтонації, а провідна роль в інтонаційній організації висловлення належить динамічним та часовим параметрам¹². Отже, наголос та інтонаційні конструкції виконують конститутивну, "будівельну" функцію: словесний наголос – формуючи разом із сегментними одиницями окремо вимовлені склади та слова, інтонеми – формуючи разом зі словами та словосполученнями (які в свою чергу вже містять наголоси) фрази. Зі специфіки інтонаційних засобів слов'янських і китайської мов впливає, що китайських студентів доводиться спеціально навчати інтонації слов'янських мов. Доречніше це робити на прикладі висловлень, які розрізняються тільки типами інтонаційних конструкцій (ІК)¹³, про що далі. Отже, найголовнішою функцією інтонації (принаймні, в методичному плані) вважаємо смислорозрізнавальну.

Смислорозрізнавальна функція наголосу виявляється у словах та словформах, які з формального боку розрізняються тільки наголосом, у той час як їхній фонемний склад однаковий: *му́ка* – *мука́*; *ру́ки* – *рукі́*. Розуміння ролі наголосу в цьому випадку не є складним для китайських студентів (адже вони в китайській мові виконують цю саму функцію), але їх необхідно навчати фонетичних засобів формування наголосу в східнослов'янських мовах: кількісного, пов'язаного з ним якісного та динамічного. Ця ж функція мелодики найкраще виявляється у висловленнях, які розрізняються тільки типами інтонаційних конструкцій (ІК) (далі наводяться приклади російською мовою, тлумачення подібних висловлень українською аналогічне): *Дети играют //* (ІК-1, тип висловлення – оповідь) – *Дети играют?* (ІК-3, тип висловлення – запитання); *Сколько студентов.?!/!* (ІК-1: оповідний тип, наприклад, початок звіту; ІК-2: запитання; ІК-3: перепитування; ІК-4: запитання з відтінком вимоги (запитання анкетного характеру); ІК-5: захоплення (= *Как много студентов!*); ІК-6: запитання-роздум або з відтінком здивування, нерозуміння (= *Сколько, ты говоришь, студентов?*); ІК-7: заперечення, неможливість того, про що йшлося в попередній репліці діалогу (тобто "мало або взагалі немає / не було / не буде студентів": = *Да сколько там студентов!*). Смислорозрізнавальну функцію також може виконувати різне синтагматичне членування та

паузація у висловленні за наявності тих самих ІК. Хрестоматійний приклад: *Казнить / нельзя помиловать* і *Казнить нельзя / помиловать*. Змістова різниця цих висловлень (реалізацій ІК-1) українською створюється тими самими засобами: *Стратити / не можна помилувати* і *Стратити не можна / помилувати*. Змістові розбіжності виявляються також через різне розташування центру ІК у формально тотожних висловленнях: *Вот² где он!* (тобто його знайшли) і *Вот где² он?* (запитання), – в обох випадках реалізація ІК-2. Оскільки китайці традиційно приділяють велику увагу писемному мовленню, звертаємо їхню увагу на те, що на письмі такі інтонаційні розбіжності передаються за допомогою знаків пунктуації, у наведених реченнях – коми і знаків оклику та питання.

Смисловпізнавальна функція наголосу виявляється при сприйнятті слова, вимовленого з неправильним наголосом (напр., *мага`зин* чи *ма`газин*), як ненормативного, помилкового. Цю ж функцію інтонеми можна продемонструвати так само, як аналогічну функцію фонемі, шляхом додавання до ряду реальних висловлень, що розрізняються типами ІК, штучного висловлення – фрази з ІК, тональний контур якої суперечить лексико-граматичному наповненню висловлення. Так, при типових *Вот где он?!* як ІК-2 з логічним чи емоційним підсиленням першого або другого слова і можливих ІК-1, ІК-3, ІК-5 та ІК-7 (проте в усіх цих випадках є потреба в контекстній чи конситуативній опорі) це висловлення, вимовлене як ІК-4 або ІК-6, сприймається як штучне через те, що модальна частка з елементом прислівникового значення *вот* не узгоджується з тональними контурами і значеннями цих останніх двох ІК. Так само неузгодженим є поєднання лексико-граматичних показників сильної імперативності з мелодикою ІК-3: хоча ІК-2 та ІК-3 – обидві здатні виражати комунікативний тип спонукання, проте ІК-3 в такому разі означає прохання, а ІК-2 – вимогу (*Закрой окно!*, *Винеси мусор*). Додавання лексичного інтенсифікатора (типу *немедленно, сейчас же, ану*) можливе тільки у випадку ІК-2 (пор. з інтонацією прохання ІК-3: **Немедленно (сейчас же, ану) закрой³ окно!*, де поєднання лексичних та граматичних засобів, з одного боку, й інтонаційних, з іншого, може вживатися тільки з метою створення комічного ефекту). Отже, відповідність чи невідповідність інтонаційного контуру висловлення нормі, так само як відповідність нормі наголошеного складу в слові, визначається завдяки смисловпізнавальній функції компонентів інтонації.

¹Зиндер Л.Р. [Вместо предисловия] // Интонация. – К., 1978. – С. 5-8; ²Торсуева И.Г. Экстралингвистические и лингвистические аспекты функционального анализа интонации // Интонация. – К., 1978. – С. 17; ³Черемисина Н.В. Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1989. – С. 15-17; ⁴Пешковский А.М. Интонация и грамматика. – В кн.: Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики. – М.-Л., 1930. – С. 95; ⁵Там само; ⁶Реформатский А.А. Прологомены к изучению интонации. – В кн.: Фонологические этюды. – М., 1975. – С. 72; ⁷Торсуева И.Г. Интонация // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 197; ⁸Багмут А.И. Интонация // Украинська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 210; ⁹Поталова Р.К. Просодия, просодика, просодика // Просодия текста: Тезиси докл. науч.-метод.

конф. МГПИИЯ. – М., 1982. – С. 29-32; ¹⁰Скляренко В.Г. Просодія // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 497; ¹¹Светозарова Н.Д. Интонационная система русского языка. – Л., 1982. – С. 19. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – 2-е изд. – Л., 1979. – С. 271. Николаева Т.М. Фразовая интонация славянских языков. – М., 1977. – С. 9. Кодзасов С.В. Уровни, единицы и процессы в интонации // Проблемы фонетики. III: Сб ст. – М., 1999. – С. 197-216; ¹²Румянцев М.К. Тон и интонация в современном китайском языке. – М., 1972; ¹³Брызгаунова Е.А. Интонация // Русская грамматика. – М., 1980. – Т. 1. – С. 96-122.

*Наталія Вербич,
Інститут української мови*

ПРОСОДИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ УСНОГО ПУБЛІЧНОГО ВИСТУПУ

Значення усного мовлення в сучасному суспільстві з розвитком технічних засобів передачі інформації та дефіцитом часу постійно зростає. Щоб говорити тактовно, змістовно, цікаво, вміти переконати співрозмовника, спонукати його до дії, потрібно володіти знаннями мови. Різні ситуації мовлення передбачають умотивоване використання різних мовленнєвих стилів. Вибір стилю в свою чергу передбачає знання основних його нормативних ознак. Уміння правильно говорити, добирати мовно-виражальні засоби відповідно до мети й обставин спілкування пов'язане насамперед із культурою мови. Відомо, що, проєктуючись на певну систему, культура мови утверджує певні норми. На жаль, у сучасних лінгвістичних працях більше уваги приділяють культурі писемної мови, очевидно тому, що "помилка на письмі живучіша і наочніша"¹. Культуру ж усного мовлення найчастіше пов'язують із нормами наголошування або правилами вимови слів. Тим часом, усне мовлення має свої норми не лише щодо вибору лексичних, граматичних, синтаксичних або стилістичних засобів. Кожен із нас спостерігав, як посилюють і увиразнюють усне мовлення зміни в тоні, темпі, інтенсивності вимови, як вони, разом із нелінгвальними засобами – мімікою та жестами – надають нових відтінків значенню слів, висловлювань і цим доповнюють зміст мовлення. Модуляції тону, темпу й сили звучання в мовленні належать до його акустичних ознак. Інтонація як засіб виразності мовлення, як засіб, що сприяє оптимізації мовленнєвого впливу на свідомість людей, не повинна залишатися поза увагою дослідників усного мовлення.

Великого значення під час усного публічного виступу (далі – УПВ) набуває факт підготовленості промови. У продуманому, підготованому виступі вже запрограмовано вплив на слухачів, що відображено зокрема й на рівні просодичного оформлення повідомлення. Підготований УПВ передбачає навмисне використання мовцем різних фонетичних засобів смислового виділення для підкреслення найбільш вагомого, значущого тощо. Нормативність інтонаційних виразних засобів визначає комбінаторика просодичних одиниць

та їхніх варіантів з метою вираження комунікативної прогресії тексту. Отже, про основні нормативні ознаки просодичної організації УПВ.

Гучність – один із найбільш яскраво виражених інтонаційних засобів. Під час виступу перед великою аудиторією потрібно говорити голосно. Тихе мовлення погіршує сприйняття УПВ. Слухачі фокусують увагу на тому, щоб почути, а не зрозуміти, усвідомити те, про що йдеться. Вадою виступу ще з часів давньогрецьких ораторів вважають занадто голосну вимову з переходами на крик. Щоб говорити ефектно, переконливо, потрібно змінювати ступінь гучності: важливі моменти проговорювати голосніше, менш важливу інформацію – з середнім ступенем гучності. Характерною особливістю УПВ, які мають за мету переконати слухачів, є поява великої кількості наголошених складів. Наголоси кваліфікуємо як наголоси із середнім та сильним ступенем виділення. Відсутність у виступах наголосів зі слабким ступенем виділення, очевидно, зумовлене підвищеною чіткістю вимови ненаголошених складів. Функція акцентного виділення повнозначних слів полягає у виділенні ключових слів або синтагм, тобто інформативно важливих моментів виступу. Під час аналізу УПВ виявлено, що часто наголос виділяє особові займенники та службові слова, особливо сполучники. Навантаження акцентного виділення неповнозначних слів і займенників – актуалізація композиційно важливих елементів висловлювання, які орієнтують увагу аудиторії на введення нових елементів інформації, або ж тих, які є особливо значущими для промовця.

Темпоральний компонент відіграє значну роль у просодичному оформленні УПВ, бо саме темп, швидкість вимови, часокількість її звучання пропорційні в мовленні до змісту висловленого. Особливістю УПВ є змінність темпу, іноді – різкі переходи від швидкого темпу до уповільненого і навпаки в межах окремої МакТЕ. Такі зміни темпу зумовлені важливістю, смисловою вагою певних фраз. Темп мовлення змінюється й у межах окремого висловлювання, так він дещо вповільнюється в сильній позиції у висловлюванні (рема фрази), і коли промовець дає можливість слухачам зафіксувати найбільш важливі положення виступу. І навпаки, темп мовлення прискорюється, коли промовець оперує менш важливою інформацією: при повторах, у слабкій позиції у висловлюванні (тема фрази, тобто інформативно слабша, порівняно з ремою, частина). Зміни темпу є засобом управління аудиторією, прийомом активізації уваги слухачів. Надзвичайно вповільнений темп погано сприймається, бо тоді важко співвіднести головне й другорядне, з'ясувати, яка інформація, яка частина повідомлення містить у собі основну думку виступу. Невмотивоване прискорення темпу промови призводить до порушення норм вимови, особливо в галузі артикуляційного послаблення звуків, посилення асимілятивних явищ, редукції голосних і приголосних у широкому розумінні цього слова – аж до повного випадіння окремих звуків і складів. Сповільнення або прискорення темпу повинно бути вмотивоване логічною доцільністю, підкресленням смислової значущості висловленого, щоб не

порушувати загальних правил вимови УПВ. Підвищені показники часу звучання послідовно характеризують склади логічно виділеного слова, першого наголошеного складу висловлювання та передпаузального складу.

Членування звукового тексту на дрібніші мовленнєві одиниці відбувається за допомогою пауз. У проаналізованих текстах паузи між висловлюваннями й синтагмами семантично зумовлені. Паузи в межах синтагм трапляються рідко. Однак ці паузи здебільшого не просто членують синтагму, а сприяють яскравішому виділенню важливих, на думку диктора, слів. Мовець за допомогою таких пауз уповільнює мовлення, тим самим привертаючи увагу слухачів до важливої, на його думку, частини повідомлення. Досить часто в окрему синтагму виділене останнє слово у фразі. Таке членування привертає увагу слухачів саме до цього слова, підвищує його смислову вагу. Паузи хезитації – рідкісне явище для підготовленого УПВ, виголошеного з опорою на написаний текст, якщо мовець і використовує їх, то за наперед продуманим задумом – створення ефекту розмовності, включення слухачів до процесу розмірковування. Характерною ознакою УПВ є поява значної кількості семантично зумовлених пауз. 87% слів із логічним наголосом відокремлено за допомогою пауз. Пауза як сигнал посилення уваги виступає після логічно виділеного слова або перед ним. У випадку, коли логічно виділене слово значуще не лише в контексті окремого висловлювання, а важливе для розуміння окремої МакТЄ, воно відокремлюється паузами з обох боків. Такі паузи посилюють інтонаційно-смислово самостійність логічно виділеного компонента. Кількість пауз та їх характер у досліджуваному матеріалі зумовлені значущістю окремих синтагм у висловлюванні. Найуживанішими в текстах публічних виступів є середні та короткі паузи. Тривалість пауз залежить від ступеня важливості виділених слів або синтагм. Чергування пауз різної тривалості сприяє злиттю тексту в єдине ціле й разом із тим є засобом привернення та утримання уваги слухачів, а отже, допомагає адекватно сприйняти текст.

Загальний характер змін частоти основного тону в МакТЄ є висхідно-спадний. Найявністю спадного тону в кінцевих синтагмах є загальною особливістю усного мовлення. Показовим є спостереження за рухом тону в межах окремого висловлювання. Більшість некінцевих синтагм характеризуються появою висхідного тону. Промовець намагається зацікавити аудиторію, йому необхідно утримати увагу слухачів, і, відповідно, висхідний тон у фразі виконує функцію не лише індикатора того, що думка ще не закінчена, але й містить у собі певного роду заклик, запрошення слухати те, що буде далі. Завдяки такому навантаженню текст УПВ звучить досить виразно. інтонаційну модель публічного виступу за змінами частоти тону можна представити так: піднесення на початкових ненаголошених складах, певне (рідше різке) підвищення на першому наголошеному, чергування різнотипових конфігурацій тону в межах корпусу й перед'ядерної частини, різке підвищення на ядрі та поступовий спад (можливо, з незначними підвищеннями) або рівний тон на

заядерній частині. Максимальний пік локалізується в межах наголошеного (рідше на післянаголошеному або виступає як розосереджений тональний центр одночасно на наголошеному та післянаголошеному складах) акцентно виділеного слова. Зміни ЧОТ у межах синтагм відбуваються переважно на середньому й високому рівнях. Наявність контрастних перепадів ЧОТ у середині синтагм і фрази в цілому дозволяє слухачам чітко відчути центральне (за змістом) ядро думки, а також має велике значення для увиразнення певних моментів інформації. Для УПВ характерна також змінність різко відмінних щодо ЧОТ ядерних складів фраз. Порядок чергування таких, що менші значення змінюють більші й навпаки.

Публічне мовлення, на відміну від інших жанрів усного мовлення (наприклад, читання або спонтанної розмови), характеризується високим ступенем інтенсивності. Загалом характер руху інтенсивності можна визначити як спадний або змішаний. Найчастіше початок висловлювання промовляють із найбільшою силою, корпус, ядро й заядерна частини характеризуються поступовим зменшенням амплітуди інтенсивності. Ця структура може порушуватися, якщо максимальний рівень інтенсивності локалізується на ядрі висловлювання або якщо висловлювання має велику кількість синтагм. В останньому випадку спостерігаємо певні піднесення амплітуди інтенсивності, але здебільшого вони не досягають максимального рівня. Для переконувального УПВ властиві різкі перепади середньоскладової інтенсивності, що зумовлено високим емоційним насиченням таких текстів.

Просодичні засоби виділення ядра фрази різноманітні й знаходять яскравий вияв, чітко протиставляючи ядерні склади іншим складам висловлювання². Здебільшого в просодичному виділенні беруть участь кілька просодичних засобів одночасно. Найактивнішими ознаками виділення є наголос і посилення гучності, на другому місці – зміни темпу мовлення (уповільнення вимови) та виділення за допомогою паузації. Крім цього, частотний максимум здебільшого локалізується на наголошеному або післянаголошеному складі виділеного слова. У виступі, який має за мету переконати, акцентно виділене слово може займати будь-яку позицію у фразі. Але наголошений склад виділеного слова має чітко визначену позицію в синтагмі – це 6 або 5 склад синтагми.

УПВ має бути послідовним не лише щодо змісту, а й щодо просодичного оформлення. Функціонування тексту виступу на просодико-інтонаційному рівні не ізольоване від його логіко-семантичного рівня, а багато в чому зумовлене особливостями побудови тексту. Дотримання норм просодії, що є природними для усного тексту, використання специфічного набору ознак, що властиві саме публічному мовленню, уміння за допомогою голосових модулів відділяти головне від другорядного надає виступу виразності, сприяє кращому сприйняттю змісту, оптимізує його вплив на слухачів.

¹Культура української мови: Довідник / С.Я.Єрмоленко, Н.Я.Дзюбішина-Мельник, К.В.Ленецький. – К., 1990. – 304 с.; ²Бровченко Т.О. Інтонаційні особливості мовлення радіо і телебачення на матеріалі суспільно-політичного тексту// Багмут А.Й., Бровченко Т.О., Борисюк І.В., Олійник Г.П. Інтонаційна виразність звукового мовлення засобів масової комунікації. – К., 1994. – С. 7–47.

*Віра Берковець,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ФОНОСТИЛЕМА ЯК ОДИНИЦЯ ФОНОСТИЛІСТИКИ

Проблема визначення одиниць різних мовних рівнів у лінгвістиці завжди була й лишається доволі дискусивною. Поняття "лексема", "морфема", "синтаксема", "текстема", "фонема", "інтонема", "просодема" різні дослідники і школи наповнюють різним змістом; з подальшим розвитком лінгвістичних знань, із залученням даних з інших, суміжних лінгвістичних галузей (психології, акустики, фізіології, нейролінгвістики тощо) такі поняття можуть розширювати сфери свого функціонування або й поставати у новому світлі. Сьогодні особливої актуальності набувають дослідження з фоностилїстики – молоді мовознавчої науки, що виникла на перетині фонетики і стилїстики, – у зв'язку з чим постає проблема визначення основної одиниці фоностилїстики. За схемою "...-" + -ема, використаною вперше у слові "фонема"¹, вважаємо за можливе говорити про введення в лінгвістичний обіг поняття "фоностилема" – одиниці, що дозволила б ідентифікувати й диференціювати різні мовні (функціональні) стилі на фонетичному, зокрема просодичному, рівні. Фоностилема розуміється нами як певна абстрактна одиниця, пучок дистинктивних фонетико-стилїстичних ознак. Визначення набору таких ознак дозволяє не лише вивести загальні фонетичні риси функціонального стилю, а й уможливіє розпізнавання того чи іншого мовного стилю при машинному перекладі, є необхідним для створення й штучного озвучення комп'ютерних програм різного типу, у тому числі навчальних, для потреб стільникового зв'язку тощо. Знання всієї палїтри мовних засобів, у тому числі й фонетичних, уміння доречно їх уживати й "переключати" інтонаційний реєстр при переході від одного стилю до іншого сприятимуть удосконаленню культури усного мовлення, можуть бути застосовані при вивченні української мови в курсі середньої та вищої школи, а також при вивченні української мови як іноземної.

У вітчизняному й зарубіжному мовознавстві питання визначення й дослідження основної одиниці фоностилїстики ще, по суті, не поставлено. Спірним у фоностилїстиці лишається питання стилю, яке розуміють або як фонетичний стиль, або як фонетичну характеристику функціонального стилю, причому співвідношення функціональних стилів та стилів вимови вважається

¹Цей термін уперше прозвучав у виступі під час обговорення дисертації автора цієї статті.

одним з основних питань сучасної фоностилістики (Н.І.Портнова¹). Чітко визначені й описані одиниці відсутні і в дисциплінах – складових фоностилістики: свої центральній одиниці не має стилістика; досі не існує чіткого розмежування засобів й одиниць у просодії. Щодо останніх точаться тривалі лінгвістичні суперечки: одні дослідники серед одиниць просодії називають синтагму, інші – хронемами, тонеми, акцентеми, ритмогрупу, фонетичний абзац, інтоному, просодему тощо (докладніше див.³).

Серед просодичних засобів (до яких відносять, як правило, мелодику, інтенсивність, наголошення, темп, ритм, тембр тощо) релевантними при визначенні стилю є, на думку багатьох лінгвістів (О.Б.Курило, О.М.Масюкевича, В.В.Шиприкевич, С.М.Гайдучика, К.К.Баришникової, Ю.О.Дубовського, К.В.Зарецької, Н.В.Черемісіної, Г.М.Іванової-Лук'янової та ін.), темпоральні та ритмічні характеристики як основні виразники стилістичної функції просодії. При цьому ритм, на відміну від темпу, є властивістю як усного, так і писемного тексту й безпосередньо впливає на темп: творець тексту не може дати вказівки щодо його прочитання, але може задати ритм, за яким і відтворюється стилістично обумовлений темп; таким чином, ритм виступає художнім прийомом для того, хто пише, а темп – для того, хто читає. Крім того, ритм менше, ніж темп, залежить від індивідуальних особливостей мовця і визначається структурою тексту, виражається в регулярному чергуванні наголосів, пауз та інтонаційних типів, тоді як темп визначається стильовою належністю озвученого тексту й вираховується звучанням за одиницю часу⁴.

З тим, щоб проаналізувати стилетвірний потенціал цих мовних засобів із подальшим виведенням на їхній базі основних ознак фоностилеми, звернімося до даних спеціального дослідження, проведеного нами на матеріалі двох функціональних стилів – наукового й художнього – як таких, що є найбільш поширеними й розвиненими у кожній літературній мові.

Аналіз відібраного з текстів сучасної української наукової і художньої прози матеріалу було проведено в кілька етапів: фонетичне транскрибування тексту, аудиторський аналіз, аудиторсько-акустичний аналіз та їх лінгвістична інтерпретація.

Унаслідок проведеного дослідження було виявлено, що науковий та художній стилі розрізняються за цілим рядом просодичних ознак як на рівні акцентно-ритмічної структури слова, так і на рівні акцентно-ритмічної структури синтагми.

¹ Художні тексти добиралися з прози Михайла Коцюбинського, Володимира Винниченка, Олеса Гончара, Михайла Стельмаха, Павла Загребельного, Євгена Гуцала, Василя Ломлика, Івана Цюпи; частина текстів була записана в студійних умовах у виконанні висококваліфікованих дикторів Українського радіо, частина взята з фонотеки Українського радіо. Наукові філологічні тексти – це наукові праці О.С.Мельничука, В.М.Русанівського, С.Я.Єрмоленко, також було використано аудіозапис наукових виступів на захисті докторської дисертації з філології. Наукові ботанічні тексти були відібрані з навчально-методичної, науково-популярної літератури, з енциклопедичних довідників і галузевих словників і начитані дикторами Українського радіо в студійних умовах.

На рівні акцентно-ритмічної структури слова:

- *можлива довжина слова* (в художньому стилі ми не зустріли слова, довшого 7-ми скл.; для наукового стилю характерні слова довжиною 1–10 складів);
- *переважне вживання довгих чи коротких слів*;
- *виражена тенденція до а) поєднання кількох слів, у тому числі й повнозначних, в одне фонетичне (характерна для художнього стилю), б) роз'єднання одного слова, переважно складного, на кілька фонетичних слів, чи ритмічних структур* (простежується в науковому стилі);
- *частотність уживаності певних ритмічних структур у тексті*;
- *обсяг набору можливих ритмічних структур (РС)* (ширший для наукового стилю порівняно з художнім);
- *"поведінка" словесного наголосу, який в українському слові розташований ближче до кінця ритмічної структури*. У словах художнього стилю наголос більш централізований, у словах наукового – можливий на будь-якому складі в словах довжиною в 1-6 складів і спрямований у кінець структури в словах довжиною понад 7 складів.

На рівні акцентно-ритмічної структури синтагми:

- *середня довжина синтагми*;
- *темп* (його прискореність, сповільненість чи розміреність, ступінь змінності й варіативності – рівномірний чи нерівномірний тощо);
- *паузація* (переважне вживання коротких, середніх чи довгих пауз: останні є стилістично маркованими; пауз дикторських, психологічних, хезитації);
- *варіативність синтагматичного членування* (можливість різночитання): ця характеристика пов'язана зі ступенем емоційності, експресивності або строгої офіційності тексту. Відповідно більше розходження простежувалось у прочитанні художнього тексту порівняно з науковим;
- *ритмічні характеристики синтагм:*
 - а) *співвідношення правильних, неправильних й однослівних ритмічних фігур у текстах* (правильних РФ більше в художньому стилі),
 - б) *спосіб ритмізації тексту періодичним повторенням однакових РС* (непослідовна горизонтальна (ланцюжкова) ритмізація наукового тексту на відміну від широко вживаної як горизонтальної, так і вертикальної (наскрізної) ритмізації художнього тексту),
 - в) *співвідношення сусідніх синтагм за довжиною й тривалістю* (більш контрастне в науковому стилі, завдяки чому розподіл синтагм має специфічний "ламаний" шпилеподібний характер й утворює своєрідний зубчастий ритмічний контур наукового тексту, що дозволяє уникнути монотонності і сприяє кращому донесенню інформації до читача (слухача). У художньому стилі сусідні синтагми співмірні за обсягом і мають виразну тенденцію до ізохронності; часто однакові за обсягом короткі синтагми послідовно чергуються з однаковими за обсягом довгими, що утворює хвилястий малюнок ритмічної будови тексту,

подекуди посилений синтаксичним паралелізмом. Унаслідок цього ритм ХФС більш зглажений, хвилеподібний, рівномірний, що створює відповідний настрій у читача (слухача) і сприяє виконанню текстом насамперед зображальної функції).

Таким чином, перелічені вище просодичні риси, які в комплексі виступають як диферентори стилю, можуть бути покладені в основу для виведення фоностилеми як одиниці фоностилістики.

У перспективі передбачається наповнення фоностилеми іншими фонетичними ознаками (зокрема й сегментними), їх уточнення й увиразнення шляхом залучення до аналізу й інших функціональних мовних стилів – офіційно-ділового, публіцистичного, розмовного, конфесійного (статус останнього в системі функціональних стилів, щоправда, ще остаточно не визначений) тощо.

¹Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации. – К.: КГУ, 1997. – 310 с. – С.103;

²Портнова Н.И. Фоностилстика французского языка. – М.: Высшая школа, 1986. – 143 с.;

³Берковець В.В. Просодичні диференційні ознаки функціонального стилю в українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук. 10.02.01 / Київський нац. університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 18 с.; ⁴Иванова-Лукьянова Г.Н. Суперсегментная фонетика в функционально-стилистическом аспекте // Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект. Суперсегментная фонетика. Морфологическая семантика. – М.: Наука, 1989. – С. 33–73.

**Антоніна Артеменко,
Національний технічний університет України
"Київський політехнічний інститут"**

ІНТОНАЦІЙНІ ВЛАСТИВОСТІ ПЕРЕПИТУ В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Спілкування є необхідним елементом існування чи буття суспільства і важливе для розвитку його духовних цінностей. Людське мислення визначає рівень спілкування. Прогресивне спілкування вимагає прогресивного мислення. Сучасне суспільство потребує прогресивного спілкування, яке можливе лише з урахуванням психологічних, соціолінгвістичних та прагмалінгвістичних аспектів.

За допомогою мови ми відображаємо світ. Саме відображаємо, а не описуємо, чи, точніше, не тільки описуємо, оскільки опис – це лише одна з форм мовленнєвого відображення світу.¹

Перепит – це явище, яке притаманне всім мовам, і його вживання зумовлене конкретною комунікативною інтенцією. Тільки з контексту можна дізнатися, яку саме інтенцію мають перепити.

Перепит – це особливий тип висловлювання, що повторює попередню репліку в питальній формі, має комунікативний характер і вживається для вираження внутрішніх почуттів мовця, заповнення комунікативних пауз, уточнення певної інформації, може мати пряме і непряме значення, і є особливим лінгвістичним засобом в комунікації.

Комунікативна ситуація дозволяє проектувати фонові знання на зміст повідомлення. Автор, дотримуючись суттєвих умов успіху комунікації², впливає на читача опосередковано через авторський коментар. При цьому пропонується розрізнити власне авторський коментар і квазікоментар як елемент авторського мовлення, що виконує перформативну функцію, називаючи і виконуючи дію.

Комунікативні ситуації інтимізації мають певні особливості через відсутність прямої взаємодії автора з читачем. Проте автор моделює своє мовлення, використовуючи ті самі засоби, які вживаються в повсякденному спілкуванні, що деякою мірою зближує, на наш погляд, модельовану комунікацію в художньому творі й реальне спілкування. Лише за таких обставин читач художнього твору зможе правильно декодувати художню інформацію, представлену автором – дійсним творцем.³

Комунікативна функція як загальна функція інтонації розглядається лінгвістами на основі найбільш важливих її підфункцій або окремих функцій. Так, інтонація виконує дискурсивну функцію, завдяки якій дається комунікативна оцінка (оцінювальна функція) кожної частини висловлювання або кожного висловлювання в контексті чи ситуації.⁴

Збільшення інтенсивності досліджень, присвячених проблемі непрямих мовленнєвих актів, а також підвищений інтерес до питань і питальних речень сприяли тому, що в деяких роботах були спроби більш систематичного розгляду подібних непрямих вживань питальних речень.⁵

Відомо, що на запитання не можна відповісти просто "так" чи "ні" в тому випадку, коли це питання є насправді не запитанням, а проханням – іншими словами, коли іллокутивна функція речення – це не запитання, а прохання⁶.

Мовленнєвий акт запитання може відноситися до директивного іллокутивного типу висловлювання, і обґрунтування цьому знаходиться в спільності їхньої семантичної структури, оскільки ставлячи запитання, мовець спонукає слухача певним чином прореагувати на нього⁷.

Розглянемо прагматику англійського питального речення, запропоновану О.Г.Почепцовим. Як основний напрямок вивчення прагматики запитання ним виділяється дослідження інтенції того, хто запитує. Він вважає, що, згідно з традиційною точкою зору, мета (терміни мета і інтенція розглядаються як взаємозамінні) того, хто запитує, зводиться до заповнення інформаційної лакуни.⁸

Проте подібне, безумовно правильне, розуміння суті запитання відбиває його природу лише частково, адже запит інформації і наступне заповнення інформаційної лакуни є лише початковою метою запиту. Крім початкової, запитання має ще й кінцеву мету, яка зводиться до завершення того чи іншого акту. У зв'язку з цим пропонується таке визначення запитання: запитання – це формально виражена вимога інформації, при якій той, хто запитує, має дві мети: початкову (заповнення інформаційної лакуни) і кінцеву (здійснення того чи іншого акту). Це визначення вказує на те, що між запитаннями і наступним актом існує не тільки часовий, але й логічний зв'язок. Наведене ви-

значення показує також, що заповнення інформаційної лакуни є не кінцевою, а початковою метою того, хто запитує. Що ж до акту в запропонованому визначенні запитання, то його потрібно розуміти ширше. Слово *акт* використовується не тільки для позначення власне дій, але і псеводій, тобто цілеспрямованих виявів людської життєдіяльності, які чи лише наближені до дій, чи є навіть "антидіями" (to sleep, to wait) і т.п., але які в системі мови оформлені дієсловом. Таким чином, розуміння акту базується не тільки на об'єктивній реальності, але й на мовному відображенні.⁹

Свій іллокутивний потенціал питальне висловлення починає реалізувати лише у випадку відсутності умов успішності питальної ситуації, у процесі вживання питальних речень в актах – "не-запитаннях", тобто у випадках їх використання не за прямим призначенням, а в другорядній функції. У непрямих мовленнєвих актах пряме значення нейтралізується повністю, витісняючись непрямим.¹⁰ Уживання питальної конструкції для вираження непитальних значень здійснюється за рахунок приховування питального значення, яке "відходить" на другий план, оскільки питальні речення можуть використовуватися для вираження широкого діапазону комунікативних функцій.¹¹

Так, вимовляння питального речення *Котра година?* може мати єдиний намір отримати відповідну інформацію, але може мати й інший намір, наприклад, познайомитися з кимось, до кого звернене запитання, або вивести його зі стану заглиблення у свої думки, або примусити адресата повернутися до своїх думок.¹²

Якщо розглянути класичний приклад *Can you pass me the salt?*, то можна переконатися, що в цьому питальному реченні йдеться не про пряму відповідь, а про дію з боку співрозмовника.

У дослідженнях цього напрямку стверджується, що питальне речення з непрямим значенням може бути подвійного характеру: 1) неконвенційного, чи оказіонального, або ж 2) конвенційного. У зв'язку з цим особлива увага приділяється вивченню питальних речень з урахуванням ситуації, у якій вживається те чи інше запитання. Питальні речення у вторинних значеннях досліджуються залежно від рольових стосунків між комунікантами та від їхніх особистісних характеристик. До того ж питальні речення у вторинних значеннях використовуються з метою мовленнєвого впливу на адресата, зокрема на його діяльнісну поведінку.

Перепити як різновид питальних речень можуть виражати різні непрямі значення: подив, презирство, радість, гнів і т. ін, тобто за допомогою них висловлюються внутрішні почуття мовця, що допомагає співрозмовникам більш глибоко розуміти одне одного, маючи певну комунікативну мету і обираючи мовленнєву тактику у відповідності з нею, наприклад:

Birdie. *Will we be going to Chicago? I mean Oscar and Leo and me?*

Regina. *You? I shouldn't think so. (Laughs). Well, we must remember tonight. It's a very important night and we mustn't forget it. (Hellman: 161)*

У проілюстрованому діалозі художнього тексту перепит **You?** виражає радість і заперечення з приводу слів, сказаних Берді.

При визначенні інтенції перепиту інтонація відіграє важливу роль, особливо якщо діалог відбувається між співрозмовниками в усній формі, оскільки передає суб'єктивну оцінку слів співрозмовника: роздратування, обурення, здивування та ін.

Зазначимо, що **what (who)** – перепит може вимовлятися різним тоном залежно від того, який внутрішній стан мовця він передає, наприклад:

Who's he?

Who's he? *You know who he is. (Spark: 94)*

Перепит **who's he?** вживається з метою уточнення інформації та виражає здивування, і тому вимовляється зі спадно-висхідним тоном.

Benny. When Ma tells him the lies about us.

Emma (excitedly). What lies?

Benny. I'm going to repeat them. (O'Neil: 237-238)

У цьому діалозі перепит **what lies?** виражає хвилювання і вимовляється зі спадно-висхідним тоном також.

Мета перепиту – це не тільки запит інформації, але й вираження внутрішніх почуттів мовця. Завдяки питальній інтонації внутрішні почуття мовця передаються конкретніше і глибше, наприклад:

Nick. I told Nina about you the first night. I met her and through the years she has done quite a little teasing you are too modest.

Constance. (laughs). Another portrait? No, no include. I want to remember myself as I was in the picture upstairs.

Nick. Go and get it for me. I want to look at it with you. (Hellman: 217)

Перепит **Another portrait?** виражає внутрішній біль співрозмовниці. Вживаючи цей перепит, вона хоче показати не радість, а біль з приводу того, що портрет був зроблений раніше, коли вона була молодою і вродливою, а в теперішній час це не відповідає дійсності. Отже, цей перепит виражає більше сум, ніж радість з приводу втраченої молодості. У проілюстрованому діалозі:

Happy. He's going to see Bill Oliver.

Willy (interestedly). Oliver? For what?

Biff (with reserve). He always said he'd stake me. I'd like to go into business, so maybe I can take him up on it. (Miller: 22)

перепит **Oliver?**, який вимовляється з питальною інтонацією, виражає зацікавленість з приводу слів попереднього мовця, але й одночасно хоче уточнити інформацію.

У наступному діалозі перепити **you?** і **one of those?** виражають також зацікавленість інформацією, яка була повідомлена співрозмовником:

Nick. I wanted to buy one of these.

Jonathan. You? One of those?

Nick. Mm what, would I do? (Margulies:347)

У цьому діалозі перепит *flunked what?* виражає здивування.

Willy (at a loss). *Yeah, sure. If you hadn't flunked.*

Biff. *Don't blame everything on me! I didn't flunked.*

Willy. *Don't blame everything on me! I didn't flunk math – you did? What pen?*

Biff. *Flunked what? What're you talking about?*

Наведемо ще один приклад:

– *I'm afraid it's too late.*

– **Too late.**

– *Yes. She's married someone else. (Waugh: 192)*

У наведеному діалозі один із співрозмовників здивований тією новиною, що йому вже пізно думати про одруження з героїнею. Це здивування виражає перепит **too late**.

Отже, перепити – ефективний лінгвістичний засіб в комунікації. Вони можуть виражати різні внутрішні почуття: радість, гнів, обурення і т.д. питальна інтонація посилює їх значущість.

¹Почепцов Г.Г. О коммуникативной типологии адресата // Речевые акты в лингвистике и методике: Межвуз. сб. науч. тр./ Пятигор. гос. пед. ин-т иностр. яз. – Пятигорск, 1986. – С. 10–16;
²Конрад р. Впросительные предложения как косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16. – С. 349-382; ³Королева А.В. Типология нарративных кодів інтимізації в художньому тексті. – К., 2002 р. – С. 52; ⁴Калита А.А. Система фонетичних засобів актуалізації змісту висловлювання. –К., 2002 р. – С. 64; ⁵Конрад р. Впросительные предложения как косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16. – С. 349-382; ⁶Чхетиани Т.Д. Контактподдерживающая функция метакommунікативных вопросов // Высказывание и дискурс в прагматическом аспекте.–К., 1989. – С. 100-103; ⁷Кифер Ф. О роли прагматики в лингвистическом описании // Новое в зарубежной лингвистике – Вып.16. –М., 1985 – С. 333-348; ⁸Почепцов Г.Г. Прагматика текста // Коммуникативно-прагматические и лингвистические функции речевых единств. Калинин, 1980. – С. 5-10; ⁹Там само; ¹⁰Казанли О.А. Вторичные функции впросительного предложения в авторской речи английского художественного текста: Автореф. дис... канд. филол. наук. 10.02.04/ МГПИИЯ. –Минск, 1989. – 27 с.; ¹¹Саидова М.С. Коммуникативная функция впросительного предложения в современном английском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Одесса, 1988.–16с.; ¹²Почепцов О.Г. Семантика и прагматика впросительного предложения: На мат. англ. языка. Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / КГУ им. Т.Г.Шевченко. – Киев, 1979.– 24 с.

Павліченко Олександр,
Бюро інформації Ради Європи в Україні

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ПОГЛЯДІВ НА ПРИРОДУ ОРГАНІЗАЦІЇ СКЛАДУ ЯК МОВЛЕННЕВОЇ ЦІЛІСНОСТІ

Рівень розвитку кожної науки завжди вимірюється і визначається здобутками окремих вчених і сподвижників, які своїм внеском розширюють наукові обрії і підносять на новий рівень теоретичні засади фундаментальних знань, започатковуючи практичне використання новаторських наукових здобутків.

Лабораторія експериментальної фонетики Київського університету імені Тараса Шевченка є, без перебільшення, тим науковим осередком, з яким пов'язані імена всіх сучасних українських фонетистів, своєрідною "візитною картою" української фонетичної науки. Поза всяким сумнівом, визначальна роль у цьому належить організаторові і засновнику лабораторії, Ірині Петрівні Сунцовій, якій вдалося не лише створити фонетичну лабораторію, але й піднести на чільне місце рівень експериментальних наукових досліджень у Київському університеті, виховати ціле покоління видатних науковців-фонетистів, які продовжують розвивати фундаментальну фонетичну науку, звертаючись до найбільш актуальних та гострих проблем.

Протягом 10 років (з 1984 по 1994) ЛЕФ, яку очолювала учениця Ірини Петрівни Сунцової Лариса Георгіївна Скалозуб, мала об'єктом дослідження склади як цілісні мовленнєві одиниці, при цьому досліджувалися й аналізувалися звукові одиниці різних мовленнєвих систем за матеріалами різних – у тому числі й новаторських, створених безпосередньо в ЛЕФ – експериментальних прийомів.

Одним із пріоритетних напрямків дослідження ЛЕФ останніх років стало вивчення природи цілісності складів як мовленнєвих (артикуляторно цілісних) одиниць.

Якщо розглядати явища фонетичної системи в аспекті усного тексту, то дослідження природи сегментних явищ, а саме складів у мовленні, є актуальним, тому що саме склад є найменшою одиницею його творення.

Центральною проблемою при визначенні типології складів у різних мовах є питання про об'єднувальний фактор, який лежить в основі кожного складу і зумовлює відтворення його системно-структурних характеристик у кожній мовленнєвій реалізації.

У літературі з загальної та експериментальної фонетики відомості про те, як формується цілісність складу, яка існує залежність між семантичною організацією слова у мовленні і структурою складів, що його конституюють, про ті фонетичні особливості (властивості), які виявляються об'єднувальними для компонентів складу і складів як компонентів слів, не набули до сьогодні широкого та загальноновизнаного на науковому рівні представлення.

Визнання складу мінімальною оперативною одиницею на рівні породження і сприйняття мовлення порушує окреме проблемне питання, а саме питання про можливість набуття складом статусу фонологічної одиниці.

З точки зору фонологічних досліджень, склад вже досить детально описаний в науковій літературі¹, однак остаточна невизначеність його, що пояснюється складністю та багатоплановістю його характеристик, продовжує залишатись і сьогодні.

За А.Мартіне, фонологічний склад визначається як континуум для реалізації просодичних явищ, що характеризують одиниці мовленнєвого потоку.²

Визнання домінуючої ролі голосних звуків у здійсненні процесу складотворення було традиційним для мовознавців, які в різні епохи звертали увагу на фонетичну будову мови; такий погляд утримувався в європейському мовознавстві майже до кінця XIX сторіччя, коли нові дослідження фонетики стали можливими завдяки виникненню й утвердженню експериментально-фонетичного методу.

Французький дослідник-експериментатор Руссо³ з приводу розподілу ролі компонентів в межах складу зазначає, що голосні відповідають статичному положенню мовленнєвих органів, тоді як приголосні, навпаки, пов'язані з рухами⁴. Такий підхід до розгляду конституції складу вказує на об'єктивне розуміння різниці між голосним і приголосним як основи для їх динамічного об'єднання, а отже, склад у цьому випадку розглядається як реальна мовленнєва одиниця.

Описуючи фізіологію людської мови, доктор К.Л. Меркель⁵ вказує, що склад може мати більший або менший ступінь артикуляторної спорідненості, що залежить від ступеня закритості / відкритості артикуляції (*Grade der Artikulation*) або ж "гармонії" у ротовій порожнині (*Einengung des Mundkanals*). Саме цьому вченому належить пріоритет дослідження питань активності артикуляції (*Artikulationsintensivitaet*), яке дослідник пов'язував з існуванням взаємовідношення компонентів складів, вокалічного та консонантного, за м'язовою дією. Це, ймовірно, є першим визначенням складотворення, в якому акцентовано увагу на механізмі об'єднання компонентів складів з посиленням на динамічний розвиток складу, що в термінах роботи Меркеля визначається як артикуляційна інтенсивність.

Засновник вітчизняної експериментальної фонетичної школи Л.В.Щерба через декілька десятиріч сформулював і виклав щодо складотворення теорію м'язового напруження, на засадах якої пояснюється мовленнєвий процес. Відповідно до змін м'язового напруження (наростання-спад як імпульс) відбувається процес мовлення і поділ на склади⁶. За цією теорією нечленованість складу зумовлена тим, що він вимовляється одним імпульсом м'язового напруження.

В.О.Богородицький звертає увагу дослідників на те, що звичний спосіб поділу на склади (а значить, і розуміння складу як самостійного явища) є запозиченням з грецьких та латинських граматик і має за основу не стільки живе вимовляння, скільки письмо, у той час як це питання потрібно вивчати на основі живого вимовляння⁷. Відтак, вчений мав на увазі неподільний зв'язок складотворення і складоподілу.

Протягом XX сторіччя до питання про фонетичну мовну характеристику складу зверталися багато дослідників, були створені певні описи та класифікації складів (як правило, це були формальні класифікації). Спроба описати всі типи складів російського мовлення (хоча й неповна) була зроблена Р.І.Аванесовим та В.М.Сидоровим⁸.

Існування різних поглядів на утворення складу зумовлені значною мірою відсутністю визначення функцій складу і, відповідно, його функціональної

ролі. Е.Скрипчур та Г.Панкончеллі-Кальція вважали склад фікцією, створеною лінгвістами і психологами⁹. Л. Єльмслев вважав, що склад має бути сферою реалізації наголосу – це і є його основна функція. Таке визначення складу не є вичерпним, оскільки не пояснює універсальний характер складу, а саме його здатність здійснюватися як найменший сегмент мовленнєвого потоку будь-якої мови, незалежно від наявності або типу наголосу, а отже, й сегментувати мовленнєвий потік.

Інша точка зору на функцію складу пов'язана з тим, що склад розглядається як елементарна модель, у межах якої відбувається дистрибуція фонем¹⁰. У цьому випадку склад описується через дистрибуцію фонем, тоді як природним є факт розподілу дистрибутивних характеристик у межах складу і визначення їх через морфему та склад. Дистрибутивна функція – не єдина функція, властива складу. Серед інших функцій, що характеризують склад як фонетичну реальність, є коартикуляційна функція, яка обмежує процес артикуляції складовими межами, і ритмоутворювальна функція, яка визначає основні оперативні одиниці на етапі сприйняття.

У визначенні складу Л.В.Щерба підкреслював його цілісність передусім як одиниці вимовлення ("произносительной единицы"). Склад породжується єдиним імпульсом артикуляторної напруженості, в якому є наростання, вершина і спад вияву цієї ознаки – артикуляторної напруженості. Існування складу Л.В.Щерба пов'язував із сегментацією мовленнєвого потоку.

Хоч у Л.В.Щерби ми не знаходимо безпосереднього визначення можливої характеристики складу як одиниці, що може виконувати семантичні функції, однак це стає зрозумілим за аналогією з його визначень слова, семантичного і силабічного поділу потоку мовлення.

Зв'язок семантики з артикуляторними характеристиками, а саме вплив семантики на встановлення меж словесних одиниць, аналізується у роботі І. Лерісте¹¹. Виходячи з того, що вивчення меж сигналів передбачає існування певних мовних єдностей, вона встановлює такі типи сигналів, які дозволяють визначити межі між словами у потоці мовлення. До таких сигналів, які І.Лерісте спостерігала на прикладі моделей словоформ фінської, чеської та сербської мов, було віднесено ларингалізацію, фонацію дихання та глотальну паузу, зміни назалізації, модифікації основної частоти, тривалості та інтенсивності (останні характеристики стосуються акустичних характеристик сигналів). Існування закономірностей прояву артикуляторних характеристик у відповідності до меж здійснюваних мовленнєвих одиниць свідчить про об'єктивність існування мовних з'єднань (*junctions*), які утворюють мовленнєві єдності. Такими *junctions* є склади.

Визначення факторів, що лежать в основі породження складу як цілісності, є завданням, над яким протягом останніх десяти років працюють науковці Лабораторії експериментальної фонетики Київського університету. У роботах Л.Г. Скалосуб, Л.С. Ковальової, Л.М. Хоменко, А. Кастро, Н. Бабири, О.Е. Павловської, І.А. Старикової, З.В. Дудник, Д.О. Теряєва, О.В. Бас-

Кононенко та інших відбито етапи становлення і напрацювання засад методики, яка базується на аналізі динаміки здійснення мовленнєвого процесу з урахуванням даних, отриманих в результаті використання експериментальних прийомів кінорентгенографування та тензопластографування.

Завданням ЛЕФ полягає в реалізації плану класифікаційного опису мовленнєвих явищ, принципи якого ґрунтуються на методиці визначення артикуляторної динаміки у процесах мовлення, автором якої є професор Л.Г. Скалозуб. Опис об'єктів досліджень, який послідовно здійснювався протягом останніх десятиріч, сприяв розширенню і конкретизації мовленнєвого матеріалу – сегментних утворень української та російської мов.

Підтвердження існування складів як цілісних утворень дають, зокрема, результати опису складу [na] українського мовлення за даними тензометрування та кінорентгенографування¹². Висновок про динаміку складу як єдиний цілісний процес розвитку вокалічної активності, (від меншої тривалості і частоти імпульсації до більшої), що є характерним для здійснення складу [na] українського мовлення, дозволяє ще раз наголосити на такій суттєвій особливості складів, як їх внутрішня організованість та підпорядкованість розвитку окремих складових характеристик динаміці розвитку складу як мовленнєвої цілісності.

¹Аванесов Р.И. Фонетика современного русского литературного языка. – М., 1956. С. 41-58; Kurylowicz J., Esquisses linguistiques. – Wrocław – Kraków, 1960; Rosetti A. Sur la théorie de la syllabe, S. Gravenhage, 1959; ²Martiné A. Economie des changements phonétiques. – Bern, 1964 – P.153-154; ³L'abbé Rousselot. Principes de Phonétique Expérimentale. – Paris-Leipzig, 1902 – 640 p.; ⁴Там само – С. 336; ⁵Merkel C.L., Physiologie der menschlichen Sprache. – Leipzig, 1866. – 444 s. Ss. 305 – 309; ⁶Щерба Л.В. Фонетика французского языка – М., 1955; ⁷Богородицкий В.А. Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных – Казань, 1930. – 205 с.; ⁸Аванесов Р.И. та Сидоров В.М. Очерки грамматики современного русского литературного языка – С. 19-21; ⁹Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – Л., 1979, 251 с. ¹⁰Jakobson R., Halle M., Grundlagen der Sprache. – Berlin, 1960 – S 74., S. 18; ¹¹Ise Lehiste Junkture // Proceedings of the 5-th International Congress of Phonetical Sciences, Muenster, 1964 – P. 172-200; ¹²Українське мовознавство, 1993.

**Наталія Конач,
здобувач**

**ЗАКОНОМІРНОСТІ СЕГМЕНТНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СКЛАДІВ CV
З ПОЧАТКОВИМ ПРЕДОРСАЛЬНИМ, ДОРСАЛЬНИМ ЗАДНІМ
І ДОРСАЛЬНИМ ПЕРЕДНІМ ПРИГОЛОСНИМИ
(статистика функціонування за контрастом якісних і модальних ознак)**

Склад – це та звукова послідовність, в якій переважно відбуваються алофонемні зміни (або чергування), тому найбільший артикуляторний зв'язок звуків спостерігається саме у її межах. Слово як семантична одиниця впливає на закономірності розподілу складів відносно початку та кінця своєї цілісності, а

також на характер міжскладових стиків. Визначення типології об'єднання наступного складу з попереднім (у позиції початку слівосформ російського мовлення) було одним із завдань дослідження в нашій роботі. Актуальним було з'ясувати, чи впливає якість міжскладового стику на ступінь вияву статистичних дистрибутивних характеристик початкових складів та їх компонентів. В описі результатів аналізу експериментального матеріалу ми оперували поняттями, які використовуються в експериментально-фонетичному вивченні структури складу і слова за допомогою кінорентгенографічних та тензометричних прийомів¹: *якісні (ЯО) та модальні (МО) ознаки складів, гомогенність та гетерогенність алофоном*. Крім того, було використано спеціальні терміни статистичного дистрибутивного аналізу: *асоціативні-дисоціативні сполучення, дистрибутивна активність /ДА/, позитивна-негативна /"нульова"/, комбінаторні тенденції*. Під гомогенними мають на увазі такі сполучення алофоном, де компоненти об'єднані за спільністю ознак: а) спрямованістю рухів язика та його локалізацією як основного органу артикуляції; б) формою, якої він набуває під час руху. Ці ознаки визначають основну якість звуків, тому отримали назву "якісних"². У гетерогенних сполученнях ці ознаки відсутні. Беручи до уваги те, що розподіл звуків на класи, запропонований Л.Г.Скалозуб³ та взятий за основу в нашій праці, ґрунтується на подібності-відмінності в динаміці їх артикуляції, ми вважаємо найбільш прийнятним використання термінів гомогенність-гетерогенність замість гомоорганність-гетероорганність.

Гомогенними (неконтрастними) за якісними ознаками є сполучення :

- а) дорсальних передніх (ДП) з голосними /и / та /э/;
- б) дорсальних задніх (ДЗ) з голосними /а/, /о/, /у/, /ы/.

До гетерогенних (контрастних) належать сполучення:

- а) преддорсальних (П) з /о/, /у/;
- б) дорсальних передніх (ДП) з /о/, /у/;
- в) дорсальних передніх з /а/;
- г) преддорсальних з /ы/, /а/ та /э/.

За Л.Г.Скалозуб, окрім якісних, виділено й модальні ознаки (МО) алофоном, що лежать в основі дихотомії голосні – приголосні. Ми дотримуємось тієї точки зору, згідно з якою треба розрізняти "власні" вокальні та "власні" консонантні модальні ознаки. До перших належать "високе – низьке підняття у голосних", до других – "спосіб творення ("закритість" дорсальних і "відкритість" преддорсальних)"⁴(123). Але існує відносна спільність голосних та приголосних за "власними" модальними ознаками, що дозволяє нам говорити про контрастність складів і міжскладових стиків з точки зору гомогенності – гетерогенності за "власними" модальними ознаками їх компонентів.

Гомогенними за "власними" модальними ознаками є:

- а) преддорсальні та голосний /а/;
- б) дорсальні, які є більш закритими, та голосні високого підняття /и/, /ы/, /э/, /о/.

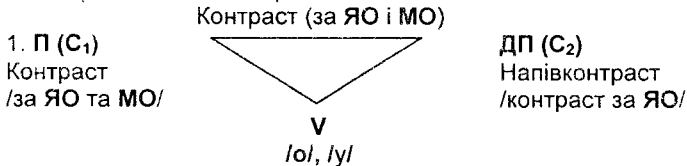
3 урахуванням усіх наведених ознак пропонуємо таку градацію складів і міжскладових стиків:

- а) контрастні (негармонійні);
- б) напівконтрастні (напівгармонійні);
- в) неконтрастні (гармонійні).

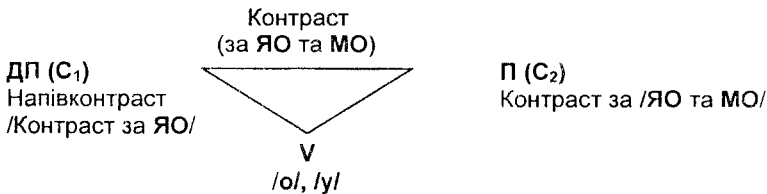
У результаті аналізу експериментального матеріалу було отримано переконливі дані про вплив початкового сегмента (приголосного – C_2) наступного складу на дистрибутивну активність початкового (приголосного – C_1), що дозволило виділити 4 класи складів, які різняться між собою за характером вияву цього впливу:

1. Склади першого класу: C_1O та C_1Y .

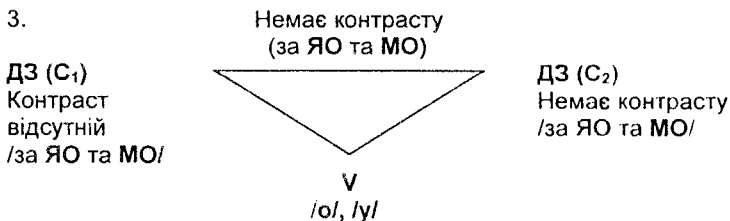
Вплив C_2 на статистичні дистрибутивні "можливості" складів цього класу має більший вияв у тих послідовностях $C_1V - C_2(V - \text{голосний})$, де існують такі співвідношення їх елементів за ознакою контрастності/напівконтрастності/неконтрастності:

У складах ПО та ПУ – зв'язок компонентів асоціативний.

Зв'язок компонентів складів – дисоціативний.

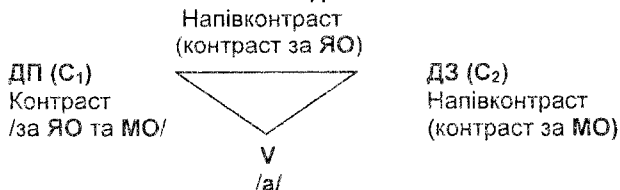

У складах ДЗО зв'язок компонентів – асоціативний, ДЗУ – дисоціативний.

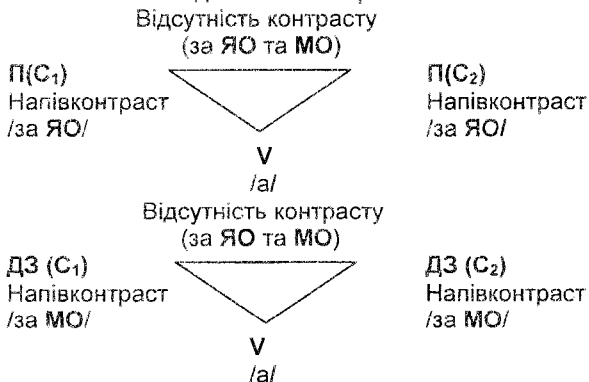
II. Неконтрастні початкові склади ДП/ та ДПЭ в цілому характеризуються високою дистрибутивною активністю (ДА = 3 бали) і відповідно асоціативним зв'язком його компонентів. Якщо наступний склад починається ДП приголосним, то в складах посилюється внутрішньоскладова асоціативна тенденція. Отже гомогенність стику $C_1V - C_2$ сприяє тому, що початок слівформ набуває гармонійності передусім за якісними ознаками.

III. Склади третього класу: П₁А

Контрастні склади з ДП (C_1) і А (V) вирізняються низькою дистрибутивною активністю, а отже, й асоціативним характером зв'язку їх компонентів. Ступінь (сила) вияву дисоціативної тенденції в них підсилюється, якщо в послідовності $C_1V - C_2$ виявляється графічно представлене нижче співвідношення компонентів за якісними та модальними ознаками:

У дистрибутивно активних контрастних складах типу ПА та ДЗА (де П – предорсальний, ДЗ – дорсальний задній) сила асоціативного зв'язку їх компонентів зменшується, якщо співвідношення звукових складових за ознаками контрастності / напівконтрастності / неконтрастності за якісними і модальними ознаками має подане нижче вираження:

IV. Склади четвертого класу: $C_1b/$

Контрастні за ЯО та МО початкові склади з голосним /b/, в яких початковий склад – консонант предорсальний, характеризуються високою ДА. Якщо

наступний C_2 є дорсальним переднім або дорсальним заднім, **ДА** початкових компонентів знижується. При цьому будь-яких залежностей ступеня вияву **ДА** компонентів першого складу (**ПЫ**) від співвідношення за ознаками контрастності /напівконтрастності/ неконтрастності компонентів у межах послідовностей $C_1V - C_2$ не спостерігається.

У моделі C_1V-C_2 гармонійні, неконтрастні склади типу **ДЗЫ** з початковим дорсальним заднім приголосним, виявляються асоціативними, якщо міжскладовий стик $V-C_2$ (C_2 – дорсальний задній приголосний) неконтрастний або напівконтрастний (C_2 – дорсальний передній).

Виконаний аналіз свідчить про те, що існують регулярні залежності відношень між компонентами послідовності C_1V-C_2 , в якій представлено міжскладовий стик початку слова, їх зумовленість якісними і модальними особливостями сегментів стику, що склад як конститутивний сегмент слова залежить від складової структури слова в цілому.

¹Скалозуб П.Г., Лебедев В.К. Динамическое тензопалатографирование как методика исследования артикуляторной напряженности русской речи / Русское языкознание. – К., 1989. – №18. – С.66-73. ²Скалозуб П.Г. Динамика звукообразования (по данным кинорентгенографирования). – К., 1979. – 132с.; ³Там само; ⁴Там само.

*Наталія Єлькіна,
здобувач*

ВОСПРИЯТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО АСПЕКТА ПАУЗАЦИИ НОСИТЕЛЯМИ ЯЗЫКА (на материале английской устной научной речи)

Настоящее исследование посвящено описанию методики перцептивного функционального анализа речевых пауз, в основе которой лежит функциональная типология пауз, разработанная автором. Предлагаемая методика апробирована на материале одного интонационно-тематического единства в составе английской учебной лекции, читаемой без опоры на письменный вариант. На основе полученных данных определена степень опознания пауз различного функционального статуса.

В данной работе под паузой понимается воспринимаемый феномен, которому соответствует физический либо заполненный некоммуникативными звуками перерыв фонации.

Перечень функций, выполняемых паузой в потоке речи, довольно разнообразен. Так, паузе приписывают 1) семантическую функцию, которая обусловлена способностью паузы передавать интеллектуальный и эмоциональный смысл; 2) синтаксическую функцию, которая выражается в том, что пауза выступает как средство делимитации и интеграции интонационно-

смысловых единиц (синтагм, фраз, фоноабзацев); 3) актуализирующую функцию, которая связана с участием паузы наряду с другими просодическими средствами в актуализации логико-коммуникативной структуры высказывания; 4) прагматическую функцию, проявляющуюся в использовании паузы как одного из средств просодического выделения последующего слова; 5) функцию выбора лексической единицы и речевого планирования или обдумывания; 6) физиологическую функцию, которая отражает связь паузы с речевым дыханием и т.д.

В целом ряде работ признается *полифункциональность* паузы в речи¹, которая проявляется в том, что в конкретном высказывании пауза может иметь несколько значений одновременно. Например, межсинтагменные паузы могут совмещаться с эмотивными паузами, связанными с выражением эмоционального состояния говорящего².

В исследованиях, посвященных функциональному аспекту паузации, идентификация пауз в речевом материале часто осуществляется самим исследователем, который полагается исключительно на свою лингвистическую интуицию. Такой индивидуальный подход обуславливает множество произвольных интерпретаций. Вероятность разночтений при опознании типа паузы особенно возрастает при исследовании спонтанной речи, для которой характерна асимметрия между паузальным и формально-грамматическим членением. Исходя из сказанного, мы считаем, что более или менее объективная функциональная оценка паузального компонента возможна только в ходе коллективного аудиторского анализа с участием носителей языка, а также при наличии адекватной методики интерпретации полученных результатов.

Экспериментальный корпус исследования представляет фонограмму учебной лекции, начитанную без письменной опоры в студийных условиях преподавателем Лондонского университета, владеющим литературной нормой английского языка. Эксперимент включал инструментально-фонетический и аудиторский анализ. В целях исследования был отобран первый фоноабзац, вводящий предмет речи и состоящий из трех высказываний-предложений.

Цель аудиторского анализа состояла в идентификации типов пауз, интерполирующихся в исследуемом фрагменте. Анализ проводился в два этапа: носителями языка и преподавателями-фонетистами. На первом этапе фонозапись фрагмента предъявлялась четырем носителям языка (преподавателям английского языка), перед которыми была поставлена задача: с опорой на транскрипцию фоноабзаца последовательно определить функцию как можно большего числа перерывов в звучании на основе функциональной классификации пауз, разработанной автором. Поскольку в центре нашего внимания было описание паузации с точки зрения порождения, а не

¹ Транскрипция фоноабзаца – это письменный текст фоноабзаца с фиксацией всех перерывов фонации, зарегистрированных электроакустической аппаратурой.

восприятия просодии речи, аудиторы прослушивали фрагмент столько раз, сколько было необходимо для идентификации функции максимального числа перерывов фонации. Цель данного этапа состояла в том, чтобы при функциональной оценке паузирования минимизировать элемент субъективности за счет языковой интуиции группы носителей языка.

Информантам предлагалась следующая классификация пауз, дополненная ориентировочными рабочими определениями пауз (таблица 1).

Таблица 1

Семантические паузы		Комбинированные паузы		Асемантические паузы
монофункциональные		бифункциональные		монофункциональные
синтаксическая (S)	риторическая (R)	риторическая+синтаксическая (R/S)	синтаксическая + хезитационная (S/H)	хезитационная (H)

Мы исходим из того, что функциональный аспект паузации сводим к трем основным значениям – делимитации, выделения, а также поиска и планирования речевых единиц. Соответственно, мы различаем паузы синтаксического стыка (синтаксические паузы), выделительные паузы (в нашей терминологии – риторические паузы) и хезитационные паузы. Заметим, что риторическая пауза связана с актуализацией прагматического намерения говорящего. Она интерполируется как внутри, так и на стыке синтагм и выполняет функцию просодического акцентирования последующего слова или группы слов.

Синтаксические и риторические паузы (см. S, R и R/S) относятся к семантическим паузам, поскольку они несут определенную интеллектуальную или эмоционально-модальную семантику и способствуют процессу декодирования речевого сообщения. Хезитационные паузы (см. H) рассматриваются как асемантические паузы, поскольку они не связаны с передачей речевого смысла, а обусловлены особенностями процесса речепорождения. Воспринимаемый перерыв звучания, в котором одновременно реализуются семантическая и асемантическая паузы, нами рассматривается как комбинированная пауза (см. S/H и H/R).

Разрабатывая данную классификацию, мы использовали признак монофункциональности/бифункциональности паузы, который является частным проявлением признака полифункциональности паузы. Под бифункциональностью понимается наличие у одной паузы двух функций. Экспериментально доказано, что паузы хезитации и выделительные паузы могут возникать не только в пределах,

но и на границах синтаксических единиц³. В данном случае бифункциональность паузы проявляется в совмещении функций членения и хезитации (S/H), в первом случае, и членения и выделения (R/S), во втором случае. Кроме того, по нашим наблюдениям пауза хезитации может приобретать признаки выделительной прагматической паузы, т.е. реализоваться с сильным акцентированием последующего слова. Таким образом, можно говорить о совмещении функций хезитации и выделения в одной точке речевого потока (см. тип H/R).

На 2-м этапе аудиторского анализа два преподавателя-фонетиста выполнили тщательную интонационно-смысловую сегментацию текста с опорой на фонозапись и письменный текст фоноабзаца, в котором отсутствовали заглавные буквы и пунктуационные знаки. Необходимость проведения 2-го этапа возникла в связи с тем, что носители языка не смогли адекватно идентифицировать все синтаксические паузы. Данные 1-го и 2-го этапов представлены в таблице 2. (Невоспринимаемые перерывы фонации в таблице отмечены символом "—". Длительность перерывов фонации 10 и 12 включает нулевое звучание и последующий некоммуникативный звук-заполнитель.)

Результат идентификации перерывов фонации в ходе 1-го этапа представлен в графе "результат". Здесь регистрируется только тот символ, который встречается в ответах информантов хотя бы 2 раза, что означает, что перерыв фонации идентифицирован одинаково 50% информантов. Если два разных символа отмечены 50% информантов, то в графе "результат" отмечаются оба символа (см. перерывы 2, 9 и 13). Для интерпретации результатов мы вводим понятие "зона свободы выбора". Если наиболее частотный символ встречается всего лишь два раза (т.е. отмечен 50% информантов), то свобода выбора очень велика и перерыв фонации находится в зоне свободного выбора (см. перерывы 2, 9, 13, 14 и 17). Если символ встречается 3 раза (т.е. идентифицирован одинаково 75% информантов), то перерыв фонации находится в зоне ограниченного выбора, поскольку здесь степень неопределенности меньше (см. перерывы 1, 3, 6, 15, 16, 18, 19 и 20). При появлении какого-либо символа 4 раза (т.е. при одинаковой идентификации перерыва 100% информантов) степень неопределенности нулевая. Это зона жесткого выбора (см. перерывы 4, 5, 7, 8, 10, 11, 12 и 21). В таблице зоны ограниченного и жесткого выбора затемнены, причем более высокая плотность затемнения соответствует зоне жесткого выбора.

Результат синтагматической сегментации текста в ходе 2-го этапа эксперимента представлен в графах "фонетист 1" и "фонетист 2", где наличие/отсутствие символа "S" означает наличие/отсутствие синтагмораздела. При сопоставлении этих данных с данными 1-го этапа анализа (см. графу "результат") оказалось возможным сократить число пауз, находящихся в зоне свободного выбора согласно графе "результат", до трех (см. паузы 2, 9 и 17). (В приводимом тексте фоноабзаца и в графе "окончательный результат" таблицы эти паузы отмечены знаком вопроса.) Более того, удалось уточнить класс некоторых пауз.

Таблица 2

Номер перерыва величина паузы (мсек)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
317	138	76	772	521	596	89	90	300	758 441	64	569 395	148	175	126	1617	474	50	52	107	1687	
ТХ	R	R	S	H	H	S	-	S	H	H	R	R	H	H	S	R	-	-	S	S	H
ПК	H	H	S	H	S/H	S	-	R	H	H	H	H	-	H	S/H	H	-	-	R	S	H/R
ДМ	R/S	R	S	H	H	S	-	R	H/R	H	S/H	S/H	H/R	R	R	R	H	H	S	S	H
ЛБ	R	H	S	H	S	S	-	S	H	H	H	S	S	S	S	S	-	-	S	S	S/H
результат	R	R or H	-	S	H or S	S	-	S or R	H	H	H or S	S	H	H	S	S	R	-	-	S	S
фонетист1		S	S	S	S	S	-	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S
фонетист2		S	S	S	S	S	-	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S
оконча- тельный результат	R	R/S or S/H?	S	H	S/H	S	-	R/S or S?	S/H	H	S/H	H	H	H	H	S	R/S or S?	-	-	S	S

Так, хотя информанты и отнесли паузы 10 и 12 к хезитационным, эти паузы реализованы на синтагматическом шве, а, следовательно, представляют собой бифункциональное сочетание синтаксической паузы с заполненной хезитационной – "S/H". Более интересен случай с паузой 6, когда удалось обнаружить точку совмещения синтаксической паузы с незаполненной паузой колебания.

Согласно гипотезе Х.Бэрика, дифференциальным признаком таких пауз является увеличенная длительность⁴. И действительно, это самая длительная межсинтагменная незаполненная пауза в исследуемом фрагменте, приближающаяся по числовым показателям к межфразовой (596 мсек). Интересно, что эффект хезитации воспринимается здесь не только за счет большой длительности паузы, но и вследствие сегментного удлинения предпаузального слова "gi-vv-e". Окончательный итог двух этапов отражен в графе "окончательный результат".

Таким образом, транскрипция фоноабзаца с учетом данных функционального аудиторского анализа приобретает следующий вид:

1. I'm going to talk about ¹₁^R selected types of ²₁^{R/S or S/H?} British ³₁ - English pronunciation ⁴₁^S

2. Of course the ⁵₁^H talk that I'm going to give ⁶₁^{S/H} is going to be rather subjective ⁷₁^S because it will be how ⁸₁ - I perceive ⁹₁^{R/S or S?} personally ¹⁰₁^{S/H} er the ¹¹₁^H various kinds of pronunciation ¹²₁^{S/H} er that ¹³₁^H exist ¹⁴₁^H in ¹⁵₁^H the United Kingdom ¹⁶₁^S

3. And also we're going to consider ¹⁷₁^{R/S or S?} Southern ¹⁸₁ - Ireland as ¹⁹₁ - well ²⁰₁^S which is not in the United Kingdom of course ²¹₁^S

При сопоставлении данных 1-го и 2-го этапов анализа видно, что только 5 перерывов фонации (т.е. 24% от их общего числа) находятся в зоне свободного выбора, т.е. характеризуются большой разнородностью ответов информантов (см. графу "результат" таблицы 2). Этот факт свидетельствует о том, что паузы поддаются функциональной идентификации на слух.

Для определения степени функционального опознания пауз мы вводим коэффициент функционального опознания, который определяется как отношение количества случаев опознания определенной функции паузы большинством и/или всеми информантами к общему количеству случаев опознания данной функции половиной, большинством и всеми информантами:

$$K_i = \frac{L}{L + F}$$

⁴ "I" и "L" – означают инструментально зафиксированные воспринимаемые и невоспринимаемые перерывы фонации, соответственно. Каждому перерыву фонации приписаны номер и символ, в соответствии с порядком его следования в речевой цепи и типом, идентифицированным в ходе аудиторского анализа. Высказывания в составе абзаца пронумерованы.

где, K_i – коэффициент функционального опознания перерыва фонации; L – количество случаев, когда пауза находится в зоне ограниченного и жесткого выбора; F – количество случаев, когда пауза находится в зоне свободного, ограниченного и жесткого выбора. Для расчета коэффициента используются только данные из графы "результат", так как только они отражают закономерности речевосприятия носителей языка.

Теоретически, K_i может варьировать от 0 до 1. Если $K_i = 0$, то данная функция (тип) паузы во всех случаях реализации идентифицируется половиной информантов (т.е. находится в зоне свободного выбора). Если $K_i = 1$, то данная функция (тип) паузы во всех случаях реализации идентифицируется большинством или всеми информантами (т.е. находится в зоне ограниченного и жесткого выбора). Данный показатель был подсчитан для каждого типа пауз (см. таблицу 3).

Таблица 3

Тип (функция) паузы	Коэффициент функционального опознания паузы (функции)
синтаксические внутрифразовые (кроме пауз между частями сложного высказывания-предложения) (R/S и S/H)	0,177
риторические паузы (R и R/S)	0,25
гезитационные паузы (S и S/H)	0,67
синтаксические между фразами (абзацами) и частями сложного высказывания-предложения (S)	1,0

Процент случаев, когда пауза идентифицировалась информантами-носителями языка как *бифункциональная*, в общей массе опознаний-ответов составляет 12%, что свидетельствует о том, что информанты в подавляющем большинстве случаев рассматривают бифункциональную паузу как монофункциональную (см. перерывы фонации 2, 6, 9, 10, 12 и 17). Если данное наблюдение подтвердится на обширном материале, то это будет означать, что в языковом сознании слушающего каждый конкретный перерыв фонации ассоциируется только с одним значением. Иными словами, в фокусе внимания слушающего может быть только одна функция речевой паузы. Одновременно это может свидетельствовать о том, что бифункциональность (и шире полифункциональность) речевой паузы – это категория лингвистического описания речевых явлений, которая не отражает реального процесса восприятия речевых пауз носителями языка.

Сопоставляя данные в графах "результат" и "окончательный результат", приходим к выводу, что среди *синтаксических* пауз лучше всего идентифицируются межфразовые и межабзацные паузы, а также паузы между частями сложного высказывания (см. паузы 4, 7, 16, 20 и 21). Это паузы жесткого

и ограниченного выбора. Остальные синтаксические паузы – в нашем фрагменте все они входят в состав бифункциональных пауз – либо воспринимаются как несинтаксические монофункциональные (риторические или гезитационные), либо правильно идентифицируются как синтаксические одним-двумя информантами из четырех (см. паузы 2, 6, 9, 10, 12 и 17). Неадекватное функциональное опознание синтаксических межсинтагменных пауз может быть связано с тем, что в языковом сознании носителя языка внутрисинтагменные синтаксические паузы не ассоциируются с их основной функцией, т.е. функцией делимитации речевого сигнала.

Если верно наше предположение, то полное функциональное опознание межабзацной и межфразовых пауз, а также паузы между грамматически завершенными частями внутри высказывания-предложения свидетельствует о том, что в этой позиции делимитативная функция паузы выражена: а) максимально (т.е. коэффициент опознания функции равен 1.0), и б) значительно лучше, чем в случае внутренних межсинтагменных пауз, для которых коэффициент опознания функции равен 0.17⁵. Это наблюдение согласуется с данными Т.П.Скориковой⁶, которая на материале русской устнопорождаемой научной речи показала, что факт членения на межфразовых границах, а также на стыках синтаксически относительно завершенных отрезков внутри высказывания опознается аудитором в 73 – 100% процентов случаев.

Исходя из наших данных, можно предположить, что синтаксическая пауза (как внутрифразовая, так и межфразовая) между синтаксически завершенными речевыми сегментами⁶ находится в сильной позиции, а между синтаксически незавершенными речевыми сегментами – в слабой позиции.

Под *сильной позицией паузы* мы понимаем позицию, в которой функция данной паузы идентифицируется большинством информантов-носителей языка в большинстве случаев интерполяции такой паузы. Иными словами, именно в данной позиции пауза чаще находится в зоне жесткого и ограниченного выбора. И, наоборот, под *слабой позицией паузы* мы понимаем позицию, в которой функция данной паузы идентифицируется только половиной информантов-носителей языка в большинстве случаев интерполяции такой паузы. Иными словами, именно в данной позиции пауза чаще находится в зоне свободного выбора. Такие величины как "большинство информантов" и "большинство случаев интерполяции паузы" могут варьировать, исходя из конкретных целей исследования.

Интересно, что в исследуемом фоноабзаце длительность синтаксических пауз в сильной позиции варьирует в очень широких пределах: от 89 до 1587 мсек. При минимальных значениях длительности таких пауз носители языка не могут ориентироваться на паузацию при опознании их делимитати-

⁵ В действительности этот показатель еще ниже, так как в более чем половине случаев все четыре носителя языка вообще не смогли опознать синтаксическую функцию этих пауз (см. перерывы фонации 2, 10, 12 и 17).

вной функции, и, вероятно, ориентируются на другие просодические средства, а также смысловой фактор.

Две трети *хезитационных пауз* находятся в зоне ограниченного и жесткого выбора. Они реализуются как в монофункциональном варианте внутри синтагм (Н), так и в бифункциональном варианте (S/H), т. е. на стыке синтагм, (см. паузы 2, 6, 10, 11, 12, 13, 14 и 15). Сильной позицией для таких пауз является внутрисинтагменная позиция. Кроме того, степень их распознаваемости возрастает при заполненности неинформативными звуками, а также при увеличении длительности перерыва фонации. Интересно, что в двух зарегистрированных случаях интерполяции заполненной паузы хезитации на синтагматическом шве (варианте S/H), синтагмораздел не воспринимается, что еще раз подтверждает связующую функцию таких пауз в речи, проиллюстрированную, в частности, на материале украинской спонтанной речи⁷.

Спорный случай представляет пауза 2 на синтаксическом стыке, относительно которой ответы информантов распределились поровну между символами R и H. Мы считаем, что это особый тип "скрытой" хезитационной паузы, реализующейся по типу риторической паузы в пределах коммуникативно важного отрезка высказывания.

I'm ↓ going to ↓ talk about ¹R selected ↓ types of ²R/S or S/H „British ³1 - „English pro nunci-ation ⁴S

Наши данные показывают, что *риторические паузы* в основном оказываются в зоне свободного и ограниченного выбора (см. паузы 1, 2, 9 и 17 в графе "результат" таблицы 1), и таким образом, противопоставляются синтаксическим (кроме межсинтагменных) и хезитационным паузам, которые чаще лежат в зоне жесткого и ограниченного выбора. Так, не было зарегистрировано ни одного случая однозначного опознания всеми информантами какого-либо перерыва фонации как риторического, в то время как 44% хезитационных пауз опознаются однозначно всеми информантами, т.е. находятся в зоне жесткого выбора. Степень опознания риторических пауз возрастает внутри синтагмы и падает на синтагматическом шве. Таким образом, перцептивно сильной позицией для таких пауз является положение внутри синтагмы (см. паузу 1), а слабой позицией – синтагмораздел (см. паузы 2, 9 и 17).

Таким образом, расположив паузы в порядке возрастания степени функционального опознания, получаем следующую последовательность: синтаксические внутрифразовые – риторические – хезитационные – синтаксические между высказываниями (абзацами) и частями сложного высказывания.

Мы надеемся, что проведенный нами эксперимент и разработка специальной методики функциональной идентификации перерывов фонации позволят лучше понять такое сложное речевое явление как пауза не только в плане его лингвистического описания, но и в плане его восприятия. Как видно из нашего материала, опознание делимитативной функции паузации резко возрастает между высказываниями-предложениями и частями сложного

высказывания-предложения, что может свидетельствовать о высокой значимости этого речевого сегмента для декодирования речевого сообщения носителем языка. Нам представляется, что в перспективе изучение восприятия речевых пауз могло бы пролить свет на вопрос о единицах кодирования речи, поскольку восприятие пауз не может не определяться общей когнитивной стратегией слушающего.

¹Целлутис Л.К. Анализ речевой интонации. – Рига, 1974. – С. 75; Антипова А.М. Ритмическая система английской речи. – М., 1984 – С. 46; Багмут А.И. Структура и функционально-семантический аспект интонации простого повествовательного предложения в славянских языках. (Специальность 10.02.03 – славянские языки) – Автореферат докторской диссертации. – Москва: АН СССР, Институт славяноведения и балканистики, 1980. – С. 10; ²Целлутис Л.К. Анализ речевой интонации. – Рига: Зинатне, 1974. – С. 75; ³Михасенко Г.В. Функциональный аспект речевых пауз в современном английском языке. Специальность 10.02.04. – Автореферат канд. диссертации. – Минск, 1986. – С. 15; Савинский В.Г. Распределение и функции пауз в ритмико-смысловом членении устной речи (экспериментально-фонетическое исследование) // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология №2, 1981. – С. 63; ⁴Николаева Т.М. Новое направление в изучении спонтанной речи (о так называемых речевых колебаниях) // Вопросы языкознания, 1970, №3. – С. 122-123; ⁵Современная русская устная научная речь. Том IV. Тексты. Под ред. О.А.Лаптевой. – М., 1999 – С. 52; ⁶В иностранной фонетической литературе такой сегмент фигурирует под названием clause (см., например, [Халлидей] *Xalliday M.A.K. Spoken and Written Language. Oxford University Press, 1990 – P. 36–37*; ⁷Борисюк И.В. Паузы колебания и ритм // Сб. н. тр. МГПИИЯ им. М.Тореза. – М., 1987. Вып. 293. – С. 74.

**Олександр Петренко, Данута Храбскова,
Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського**

РЕДУКЦІЯ ГОЛОСНИХ ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ ЗМІНИ ФОНОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Проблема природи та механізмів мовної еволюції активно обговорюється в лінгвістичних колах вже понад півтора сторіччя. Проте і досі вона залишається актуальною. Еволюційні процеси мають місце в історії кожної мови – це факт неспростовний. Свідчення про мовні і зокрема звукові зміни зустрічаються ще в античних авторів. Відомий додаток до граматики Доната "Appendix Probi" (III – поч. IV ст.) на прикладах звукових змін розкриває механізми фонетико-фонологічної еволюції латинської мови: *tabula non tabla* (синкопа); *inter aes et es hoc inter est, quod aes metali materiem designat, es autem verbum esse demonstrat* (монофтонгізація дифтонгів).

На питання, яким чином відбуваються мовні зміни, можливо відповісти за допомогою історії окремих мов. Загальні тенденції в розвитку мови ґрунтуються на зафіксованих фактах мовних змін. При цьому вважається, що хід процесу мовної еволюції не позбавлений "прискорень та сповільнень, раптових стрибків і зупинок".¹

В історичній фонології прийнято розрізняти зміни парадигматичні та синтагматичні. Останні доцільно, за термінологією Н.Шигаревської², класифікувати як мовленнєві модифікації. Зі змінами звукового складу слів при збереженні інвентаря фонем суспільство зустрічається повсякчас. Артикуляції звуків у мовленні постійно модифікуються. Звукові зміни спочатку відбуваються на ідіолектному рівні і не мають системного характеру. Подальший розвиток кожної звукової зміни відбувається за однією і тією самою програмою. За певних обставин зміни мають можливість бути визнаними мовною спільнотою.

Майже будь-яка знакова система, яка використовується людиною, несе в собі надлишкову інформацію. Цей залишок необхідний: якби його не було, то кожна помилка слуху, на слові, друкарська призводила б до прийому хибних повідомлень. Однак завжди існує потреба спрощення. Вона зрушує з місця позиційний процес: в певних позиціях звуки або зовсім зникають, або втрачають розрізнявальні ознаки (відбувається нейтралізація фонем). Ці позиційні модифікації поділяють на комбінаторні та власне позиційні. До перших відносять акомодацию, асиміляцію, дисиміляцію. Друга група – це оглушення приголосних в кінці слова і редукція голосних в ненаголошених позиціях. Остання є досить цікавим явищем для вивчення. Оскільки вона призводить до появи у фонетиці таких феноменів, як німецький Murmellaut або французький [ɔ] "випадний" (німий). Винятковість цих одиниць полягає в тому, що їх віднесення до окремих фонем мови або визначення як алофонів, що існують в системах досліджуваних мов, постійно дискутується.

Дослідження редукції голосних призвело до встановлення двох її типів: кількісної та якісної. Якісна редукція характеризується виникненням постійних розрізнявальних ознак звука. В історії розвитку мов зафіксовані випадки, коли якісна редукція спричинювала появу нових фонем. Якщо фонетична зміна має місце, вона закріплюється в певній позиції. У деяких випадках вона охоплює всі можливі позиції, і тоді вже звук змінюється в мові загалом. Наприклад, поява у старофранцузькій мові, починаючи з VIII ст., голосної фонем [y] замість [u]. Ця зміна, ймовірно, зумовлена загальним зміщенням артикуляції старофранцузької мови вперед, в порівнянні з народною латиною. Саме ця ознака, місце артикуляції, є корелятивною диференційною для пари фонем сучасної французької мови [y] / [u]. Таким чином, якісну редукцію можна віднести до факторів створення фонологічно суттєвих ознак, тобто "ознак, за якими відбувається протиставлення звуків, які в даній мові здатні диференціювати інтелектуальні значення"³.

Чи можна вважати кількісну редукцію або цілковиту нейтралізацію голосного в слабкій позиції ознакою, достатньою для виділення окремої фонемі? Л.В. Щерба вважає, що так. Він уводить до фонологічної системи французької мови окрему фонему [e] "випадний". Основна загальнотеоретична відмінність точки зору Л.В. Щерби полягає в тому, що, виходячи з положення про артикуляційну єдність звуків, віднесених до однієї фонемі, він розглядає

результати позиційних змін однієї й тієї самої фонемі як чергування різних фонем. "У французькій мові необхідно розрізнити дві фонемі [œ]: одна – та, яка ніколи не випадає і яку ми позначатимемо через [oe], та інша, яка в мовленні може випадати, за певних обставин, і яку, хоч вона фонетично збігається з першою, ми позначатимемо через [ə]"⁴. Для доказу наводиться приклад дієслів *peupler* [pœple] і *demander* [dɑ̃mɑːde], котрі в початкових складах мають якісно однакові голосні, але якщо перед дієсловами вжити прийменник *à*, їх акустична форма може бути відображена наступним чином [aœpœle] та [ad(ə)mɑːde], або варіант [admɑːde]. Тобто фонемою [ə] називається таке [œ], котре за певних обставин чергується з нулем звука.

За визначенням М.С. Трубецького, "встановити те, що два звуки представляють різні фонемі (а не два варіанти, чи варіації однієї фонемі), можливо при вивченні їх у позиційно тотожних умовах, тому що тільки в цьому випадку стане повністю зрозумілим, що саме ці два розрізнявальні звуки протистоять один одному за своєю смислорозрізнявальною формою"⁵. Але редуковані голосні завжди знаходяться в слабкій позиції, тобто ненаголошеній. Необхідною (хоч і недостатньою) умовою реалізації всіх фонетичних протиставлень у французькій мові є перебування їх під потенційним наголосом. Досліджувана фонема [ə], як вказувалося раніше, реалізується в інших позиціях, ніж усі інші голосні фонемі. Проте Кузнецов⁶ наводить один приклад, коли вона буде наголошеною, і в цьому випадку вона виступатиме як [oe], таким чином ототожнюючись з останньою. Це випадок наголошеного об'єктного займенника *le* (наприклад, *prends-le*). Тому що саме це *le*, яке виявляється вказівним займенником, в ненаголошеній позиції є найбільш характерним прикладом [ə] "випадного". Обидва *le* мають однаковий фонематичний склад і не розрізняють смислу. Розцінювати [ə] як особливий фонему лише на тій підставі, що він факультативно чергується з нулем, неможливо.

Таке ж саме походження має питання про фонологічний статус редукованого голосного [ə] Murtellaut в німецькій мові. За винятком того, що він може бути результатом не тільки кількісної редукації, але і якісної. А також ніколи не зустрічається в позиції під наголосом. Але, за Л.Р. Зіндером, "його слід розглядати не більш ніж алофон фонемі [ɛ], а іноді [e]"⁷. Л.Р. Зіндер вважає за можливе сприймати майже тотожними позиції, коли голосні [ə] / [ɛ] чергуються як ненаголошений і наголошений в одній морфемі [ˈleːbən] *leben* – [leːˈbend̩] *lebendig*, а цього, за його думкою, достатньо, щоб розцінювати їх як алофони однієї фонемі. І все ж таки проблема редукованого [ə] дискутується вже понад 60 років у теорії та практиці німецької вимови. Досить тривалий час орфоепічні словники не визнавали як норму стандартної вимови можливість кількісної редукації голосного. Але останні видання GWDA (1982); DUDEN (1990) допускають як норму німецької стандартної вимови елізію *e* у флексіях, а також у позиції перед проривними, або в комбінаціях сонорний + проривний, яка супроводжується частковою асиміляцією приголосного. Вже давно увійшли до

традиції та відзначені в різних дослідженнях ті випадки використання редукованого [ə], котрі наочно демонструють процес зближення реальних тенденцій вимови і правил, що регулюють її кодифіковану норму. Елізія [ə] не призводить до викривлення значення слів і зустрічається в мовленні носіїв мови в різних контекстах спілкування при різних темпах вимови, являючи собою більш престижну реалізацію, ніж повна вимова голосного. Зворотний процес, тобто трансформація [ə] в повно артикульований звук, характеризує виключно регіонально забарвлені варіанти реалізації голосного. Те ж саме можна спостерігати і щодо французької мови: провансальська вимова характеризується наявністю більшості "випадних" [ə].

Редуковані голосні одного типу з [ə] "випадним" і [ə] Murgellaut – це результат синтагматичних модифікацій, які мають місце в історії кожної мови. Загальний процес редукції голосних у слабких позиціях може складатися з двох етапів: кількісної і якісної редукції. Якісна редукція здатна спричинити формування нових фонем, але тільки у випадках, коли вона охоплює вказаний звук в усіх позиціях взагалі. Кількісна редукція, як наочно свідчать приклади, не є чинником появи нових фонем, а лише зникнення існуючих, загального або часткового, в певних позиціях. Навряд чи можливо підтвердити існування самостійної фонемі [ə] лише схильністю деяких фонем у слабких позиціях до кількісної редукції. Редукція голосних швидше підтверджує теорію, за якою звукові зміни стаються саме за рахунок існування надлишкової інформації, котра передається фонемою в даній позиції. Ще один фактор, який вказує на існування надлишкової інформації, – це збереження сигніфікативної функції значущих одиниць навіть за умови повної редукції голосного.

¹Поліванов Е.Д. Где лежат причины языковой эволюции. // Общее языкознание. Под. ред. А.Е. Супруна. – Минск, 1976. – С. 152; ²Chigarevskaja N. Précis d'histoire de la langue française. – Leningrad, 1974. – P. 18-20; ³Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М., 2000. – С. 51; ⁴Щерба Л.В. Фонетика французского языка. – М., 1957. – С. 103; ⁵Трубецкой Н.С. Значач. праця. – С. 39-44; ⁶Кузнецов П.С. К вопросу о фонематической системе современного французского языка. // Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. – М., 1970. – С.163-203; ⁷Зиндер Л.Р. Теоретический курс фонетики современного немецкого языка. – М., 2003. – С. 99.

**Юстина Марціняк,
Вища школа фінансів і менеджменту, Варшава**

ФАУКАЛІЗАЦІЯ І ЛАТЕРАЛІЗАЦІЯ В РІЗНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ШКОЛАХ

У поданій статті презентовано теорії, які торкаються двох явищ – фаукалізації і латералізації, – що виникають у сполученнях приголосних. Обидва явища виявились цікавими з точки зору вивчення української мови як іноземної і спонукали автора розпочати дослідження з української та польської

контрастивної фонетики. Спочатку у вигляді оглядових таблиць подається масив явищ фаукалізації та латералізації за кількісним аналізом українських текстів. Наступна частина статті присвячена літературі, яка містить проблематику обговорюваних явищ.

Кількісні дані отримано з чотирьох сучасних літературних прозових текстів (таблиця 1).

Таблиця 1. Кількісна характеристика досліджуваних текстів

текст	кількість слів	кількість знаків
текст I	5453	29345
текст II	5176	27919
текст III	5498	33402
текст IV	10736	54840
загалом	26863	145506

Аналізовані сполучення приголосних зі спільним та різним місцем артикуляції подано в таблицях 2, 3 з виділенням випадків найчастотнішого вживання.

Таблиця 2. Фактична кількість сполучень потенційно фаукалізованих і латералізованих в аналізованих текстах

сполучення	текст I		текст II		текст III		текст IV		загалом		
	кількість спо-лучень у слові	кількість спо-лучень на межі слів	кількість спо-лучень у слові	кількість спо-лучень на межі слів	кількість спо-лучень у слові	кількість спо-лучень на межі слів	кількість спо-лучень у слові	кількість спо-лучень на межі слів	кількість спо-лучень у слові	кількість спо-лучень на межі слів	кількість всіх сполучень
tl	6	1	4	-	9	-	11	1	30	2	32
tn	22	6	15	1	23	4	31	6	91	17	108
tm	-	1	-	1	1	-	-	4	1	6	7
dl	14	-	12	1	13	3	24	4	63	8	71
dn	52	8	52	12	52	3	108	9	264	32	296
dm	4	-	4	4	5	4	11	3	24	11	35
pl	25	-	24	-	57	-	73	-	179	-	179
pn	3	-	4	-	10	-	3	1	20	1	21
pm	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
bl	26	-	40	-	55	-	41	-	163	-	163
bn	10	3	8	5	18	8	13	4	49	20	69
bm	8	2	-	3	5	1	-	2	13	7	20
kl	20	1	26	-	41	4	55	4	142	9	151
kn	12	6	14	20	30	12	40	18	96	56	152
km	1	3	-	3	1	7	1	7	3	20	23
hl	25	-	43	-	42	-	47	1	157	1	158
hn	10	-	24	1	18	1	13	-	65	2	67
hm	2	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2

Таблиця 3. Середня кількість сполучень потенційно фаукалізованих і латералізованих в аналізованих текстах

сполучення	середня кількість сполучень у словах	середня кількість сполучень на межі слів	середня кількість всіх сполучень	середня кількість слів у тексті	середня кількість знаків у тексті
tl	7,50	0,50	8,00	6715,75	36376,50
tn	22,75	4,25	27,00		
tm	0,25	1,50	1,75		
dl	15,75	2,00	17,75		
dn	66,00	8,00	74,00		
dm	6,00	2,75	8,75		
pl	44,75	-	44,75		
pn	20,00	1,00	5,25		
pm	-	-	-		
bl	40,75	-	40,75		
bn	10,18	5,00	17,25		
bm	3,25	1,75	5,00		
kl	35,50	2,25	37,75		
kn	24,00	14,00	38,00		
km	0,75	5,00	5,75		
hl	39,25	0,25	39,50		
hn	16,25	0,50	16,75		
hm	0,50	-	0,50		

Термін *фаукальний* (англ. – *faucal*) вживається в англomовній літературі для позначення місця артикуляції й відповідає українському *глотковий*, а польському – *jama gardłowa* або *gardło średnie*. Маємо також англійські терміни *faucal consonant* і *faucal plosion*, з яких перший означає "фаукальний приголосний: зімкнений шумний приголосний, що артикулюють шляхом відриву м'якого піднебіння від задньої стінки фаринкса, який нагадує вибух з відкриттям носової порожнини. Фаукальні приголосні як правило є комбінаторними варіантами простих вибухових фонем, наприклад: [d] в *sudden*, [t] в *button*... *Faucal plosion* означає "фаукальний вибух: вибух, викликаний відривом піднебінної зависи від задньої стінки носоглотки. Цей різновид вибуху спостерігається в злитих сполученнях вибухових фонем з однорідними сонантами, наприклад: [pm], [bm], [tn], [dn]"¹.

Хоча у польській фонетичній літературі проблема фаукальності не була широко обговорювана, розуміння суті явища не відрізняється від вище зазначеної дефініції: "У групах типу *оклюзивний обструент + носовий сонант* (/tn/, /dn/, /pm/, /bm/) часто при швидкій вимові мають місце так звані фаукальні варіанти оклюзивів. Це буває також і там, де немає мотивованого зв'яз-

ку (наприклад, частіше в *dno* ніж в *pod nosem*), і там, де місце артикуляції обох сегментів є тим самим (наприклад, частіше в *dno*, ніж у *dnie*). Вимова таких груп складається з реалізації лише одного подовженого зімкнення, протягом якого включається носовий резонатор".²

У польськомовній та англomовній літературі термін *фаукальність* не вживається щодо сполучень /t/, /d/. У літературі англomовній ці сполучення називають *латеральними*. При цьому роблять зауваження, що на місці більшості бічних під час плзії масмо реалізацію так званого *flap* (тобто таке зімкнення, що нагадує короткий помах, або биття кінчиком язика об піднебіння): "Латеральна плзія буває тоді, коли стиснуте повітря під час зімкнення вивільняється через бокові частини язика, наприклад: *little, ladle, middle*. Але більшість американців ці бокові послаблені зімкнення міняють на flap-зімкнення... Flap-, або tap-зімкнення: якщо виконується дуже швидкий і розслаблений рух у напрямку альвеол, то після цього язык буде відкидатися назад і тому робитиме коротше зімкнення, ніж при-таманне для зімкнених". Звук мовлення, що утворюється таким рухом, називають *flap*, наприклад: *city, latter, ladder*".³

Іноді латеральні (бокові) обструенти відносять (інакше, ніж у Тоцької) до всіх оклюзивних (зімкнених) обструентів, після чого подають /l/, незалежно від місця артикуляції. "Відкриття зімкнення через бокову частину: інколи характеризують як латеральну плзію... цей феномен має місце, коли зімкнений заступає латеральний резонант (сонант) (який інколи називають боковим *апроксимантом* чи *ліквідом*) у таких словах, як *play, blood, clog, glee*".⁴

Термін *носова плзія* (польськ. – *plozja nosowa*, англ. – *nasal plosion*) час від часу вживається інакше, ніж у польськомовній і україномовній фонетичній літературі не тільки для позначення гомоорганичних сполучень, але щодо всіх сполучень, у яких носовий сонант утворюється після оклюзивного обструента: "Носове відкриття зімкнення... Інколи охарактеризований як назальна плзія, цей феномен має місце, коли після зімкненого утворюється носовий резонант (сонант). Спостерігаємо носове відкриття в словах: *acne, batman, dipnet*".⁵

У польськомовній фонетичній літературі вважають, що у сполученнях *оклюзивний обструент (/t/, /d/) + плавний (/l/)* модифікація настільки незначна, що не вимагає окремого терміна, а сполучення /t/, /d/ обговорюється разом із сполученнями /tr/, /dr/: "Слабка модифікація місця артикуляції /t/ і /d/ має місце також і перед іншими піднебінними приголосними, тобто перед /l/ і... /r/, наприклад: *droga, modlić* та інші. Уподібнення тут слабше (не відбувається тут підняття кінчика язика, тобто "апикалізації") і не розглядаємо його у спеціальному правилі".⁶

У праці Б.Вежховської "Фонетичний опис польської мови" термін *фаукальність* не зустрічається. Однак сполучення обох типів обговорюються: "Носова експлозія, тобто сильне обниження м'якого піднебіння зі швидким видихом більшої кількості повітря назовні, з'являється у формах *-pm-, -tn-* і под., які входять в один склад, наприклад: *korpy, tnę*. У комплексах звуків *-tl-, -dl-*

(наприклад, у *tlen, dla*), а також у комплексах *-kl-, -gl-* (наприклад, в *klasa, oglądać*) має місце бічна експлозія, коли язик "відривається" від піднебіння не всередині, а збоку, тобто там, де з'являється бічний отвір".⁷

У розділі підручника *Асиміляція приголосних* Н.І.Тоцька пише: "Гомоорганні сполуки ротових зімкнених з носовими [пм], [бм], [тн], [т'н], [дн], [д'н'] вимовляються одним артикуляційним рухом, внаслідок чого утворюються так звані *фаукальні* (від. лат. *faux* – глотка, зів) приголосні [п], [б], [т], [д], [т'], [д']. Особливістю їх артикуляції є те, що кінцевий ротовий вибух у них замінюється різким опусканням м'якого піднебіння і виходом повітря через ніс... Гомоорганні сполуки передньоязикових зімкнених з передньоязиковими щілинними боковими [тл], [дл], [тл'], [дл'] вимовляються одним артикуляційним рухом, унаслідок чого попередній зімкнений приголосний втрачає свій звичайний вибух і розкривається боковою щілиною, зливаючись з артикуляцією наступних [л], [л'], тобто відбувається часткова регресивна асиміляція. Утворені в такий спосіб приголосні називаються латеральними ...".⁸

¹*Трахтеров А. Л.* Английская фонетическая терминология. – М., 1962. – С. 87; ²*Fonetyka i fonologia, Gramatyka współczesnego języka polskiego – Fonetyka i fonologia / Dudkiewicz L., Sawicka I., Wróbel H.* – Kraków, 1995. – С. 152; ³<http://kowon.dongseo.ac.kr/~hoosier/nasaiplo.htm>; ⁴*Saunders R.*, Introduction to stop articulations. – 2000. – С. 4 // http://www.sfu.ca/~saunders/L130_2000Intro%20to%20stops.pdf; ⁵*Там само*; ⁶*Fonetyka i fonologia. Gramatyka współczesnego języka polskiego – Fonetyka i fonologia / Dudkiewicz L., Sawicka I., Wróbel H.* – Kraków, 1995. – С. 150; ⁷*Wierzchowska B.*, Opis fonetyczny języka polskiego. – Warszawa, 1967. – С. 67; ⁸*Тоцька Н. І.* Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія., К., 1981. – С. 106;

Дмитро Теряєв,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

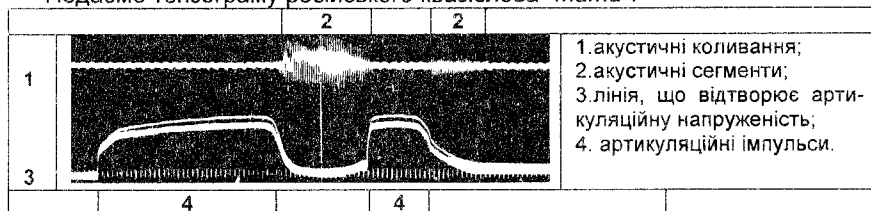
ДО ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ АКУСТИЧНИХ ТА АРТИКУЛЯЦІЙНИХ АСПЕКТІВ МОВЛЕННЯ

У сучасній експериментальній фонетиці актуальною є проблема співвідношення акустичних та артикуляційних аспектів мовлення, особливо випадки незбігу акустичної та артикуляційної активності. Погляди і праці українських фонетистів-експериментаторів орієнтують на вивчення мовлення у зіставленні різноструктурних мов: І.П.Сунцова, Н.І.Тоцька, Л.Г.Скалозуб, Л.І.Прокопова, А.Й.Багмут, П.С.Вовк¹.

У Лабораторії експериментальної фонетики Київського національного університету імені Тараса Шевченка застосовується прийом тензопалато-осцилографування, авторами якого є доктор філологічних наук професор Л.Г.Скалозуб та кандидат технічних наук В.К.Лебедев². Унікальність цього прийому полягає в тому, що графічне зображення на тензограмах дає змогу

одночасно спостерігати артикуляційні та акустичні характеристики в межах одного й того ж мовного матеріалу. Імпульсні моделі передають тиск язика на піднебіння і розглядаються як безпосередні показники артикуляційної напруженості при вимові складів та слів³.

Подаємо тензограму російського квазіслова "máta".

При дослідженні нами двоскладових слів прийомом тензопалатоосцилографування під керівництвом проф. Л.Г.Скалозуб було встановлено, що у слові відбувається послідовне переключення артикуляційної та акустичної активності, фонетична будова слова базується на закономірностях, які об'єднують артикуляційні та акустичні ознаки, програмуєть їх взаємозалежність і взаємодію⁴.

Розвиток комп'ютерних технологій та застосування електроакустичної апаратури розширили перед експериментаторами можливості вивчення мови.

Мета нашого експерименту – проаналізувати акустичні параметри мовлення різноструктурних мов (тривалість, амплітуду, частоту), розкрити співвідношення мовленевих сегментів в артикуляційному та акустичному аспектах.

Подаємо фрагмент спостереження за звучанням українського, російського, англійського, французького мовлення. До комп'ютерного комплексу було введено твір Тараса Шевченка "Як умру, то поховайте..." ("Заповіт") та його переклади⁵ в реалізації носіїв відповідних мов. Для візуального і параметричного аналізів зі звукового континууму поетичних текстів було виділено слово *Україна*.

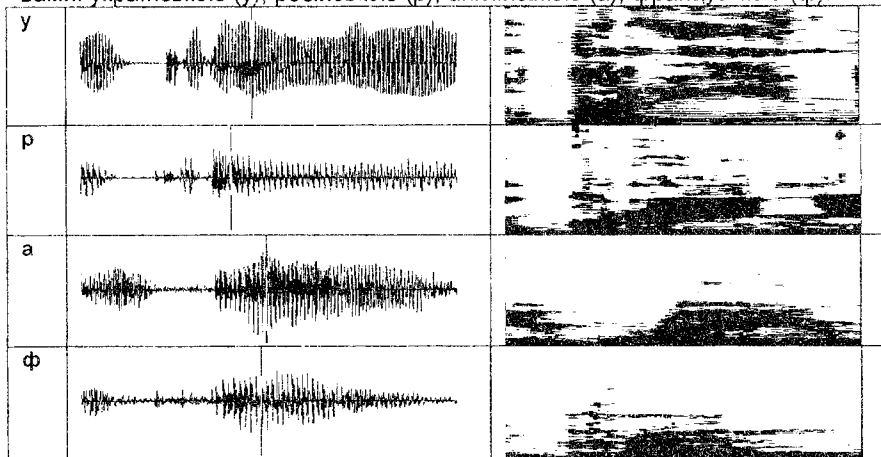
український текст		російський текст	
<i>Як понесе з України</i>		<i>И когда с полей Украины</i>	
англійський текст		французький текст	
<i>When from Ukraine the Dnieper bears</i>		<i>Quand le fleuve, loin de l'Ukraine</i>	

Параметричну інформацію: тривалість слів, максимуми амплітуд, паузи ("глухий інтервал"⁶, "нуль звука"⁷) подано у таблиці.

мова	тривалість	амплітуда	пауза
українська	505	-8,9	45
російська	640	-10,2	65
англійська	570	-9,4	85
французька	645	-10,1	50

В українському мовленні слово та пауза характеризуються мінімальною тривалістю при максимальній амплітуді; англійському мовленню властива середня тривалість слова, максимальна тривалість паузи та середня амплітуда; в російському та французькому мовленні слова відзначаються максимальним часом звучання (640 мсек / 645 мсек), середніми значеннями тривалості пауз (65 мсек / 50 мсек) та амплітуд (-10,2 / - 10,1).

Динамічні комп'ютерні осцилограми та спектрограми слова *Україна* мовами: українською (у), російською (р), англійською (а), французькою (ф).

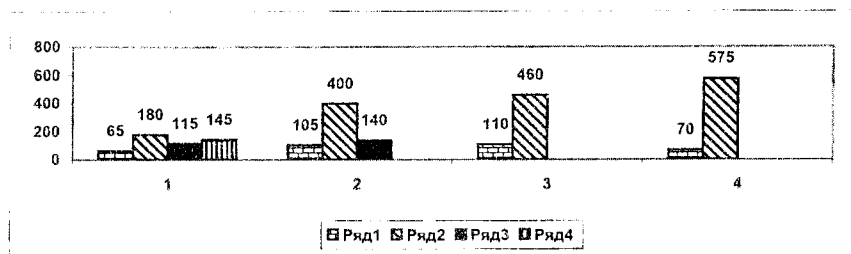
Візуально спостерігаємо на осцилограмах/спектрограмах відображення акустичних сегментів різних амплітуд та конфігурацій. В усіх словах:

1) зафіксовано висхідно-низхідний розвиток звукової інтенсивності: *висхідна* фаза від початку слова до максимуму коливань (225 мсек – у, 310 мсек – р, 245 мсек – а, 305 мсек – ф), *низхідна* – від максимальної амплітуди до закінчення слова (280 мсек – у, 335 мсек – р, 325 мсек – а, 340 мсек – ф);

2) зафіксовано максимум амплітуд (подовжена вертикальна лінія) на другому складі – голосному а низького підняття;

3) зафіксовано паузи, що співвідносяться з фазою зімкнення глухого приголосного к.

Базуючись на тому, що мовленнєвий потік розділяється на послідовність відкритих складів, за програмою експерименту було здійснено вимірювання часу їх звучання, що подається на діаграмі.

На осі ординат позначена тривалість в мсек; на осі абсцис – мови: 1 – українська; 2 – російська; 3 – англійська; 4 – французька.

Склади: ряд 1 – перший; ряд 2 – другий; ряд 3 – третій; ряд 4 – четвертий.

Дані свідчать, що в українському чотирискладовому та російському трискладовому слові відбувається чергування більшої / меншої тривалості складів (відповідно: у – 65 мсек → 180 мсек → 115 мсек → 145 мсек; р – 105 мсек → 400 мсек → 140 мсек); в англійському та французькому двоскладових словах тривалість першого складу менша за другий (відповідно: а – 110 мсек → 460 мсек; ф – 70 мсек → 575 мсек). Параметри тривалості вказують на те, що час звучання другого складу (кра – у, край – р, kraise – а, kraise – ф) перевищує показники інших складів.

Візуальний та параметричний аналізи тривалості, інтенсивності, частоти, спектральних модифікацій звучання слів розкрили динамічний процес розвитку мовлення в часі та просторі.

Вимова слів у визначених контекстах відбувається за своїми артикуляційно-акустичними програмами, складовими схемами, які властиві кожній мові.

Встановлено загальні тенденції та закономірності: 1) розвиток звукової інтенсивності проходить за висхідно-низхідною схемою: тривалість низхідної фази перевищує висхідну (відповідно, за середніми даними, 54% та 46%); 2) максимум амплітуди та максимальна тривалість у словах зафіксовані на другому складі, у звучання якого входить голосний а; 3) зафіксовано зв'язок артикуляційних та акустичних подій: фазам зімкнення глухих приголосних відповідає відсутність коливань на осі часу; фазам розімкнення – імпульсні коливання.

Комплексне зіставлення параметрів звучання текстів дозволяє аналізувати співвідношення акустичних та артикуляційних ознак мовлення, розширює перспективи багатоаспектного дослідження мов.

¹Сунцова І.П. Проблемы изучения явлений акцентуации в современном русском языке // Проблемы теоретической и прикладной фонетики и обучение произношению. – М., 1973. – С. 131 – 134; Сунцова І.П. Общеязыковедческие предпосылки методических идей в трудах академика Л.В.Щербы // Теория языка, методы его исследования и преподавания. – Л., 1981. – С. 258 – 263; Прокопова Л.І. Приголосні фонемні сучасної української літературної мови. Експериментально-

фонетичне дослідження. – К., 1958; *Тоцька Н.!* Голосні фонемі української літературної мови. – К., 1973; *Скалозуб Л.Г.* Динаміка звукообразовання (по даним кинорентгенографіювання). – К., 1979; *Багмут А.Й.* Семантика і інтонація в українській мові. – К., 1991; *Вовк П.С.* Центри акцентологічних систем. – К., 1998; ²*Скалозуб Л.Г., Лебедев В.К.* Тензометрирование как прием исследования давления языка на небо при речи // Механизмы речеобразования и восприятия сложных звуков / Под ред. Г.В.Гершуни. – М.-Л., 1966. – С. 56 – 62; ³*Скалозуб Л.Г., Павличенко А.Н., Теряев Д.А.* Речепроизводство русских слогов как артикуляторно-акустических структур (по экспериментальным данным) // Русское языкознание. – 1989. – Вып. 18. – С. 87-93; ⁴*Теряев Д.О.* Артикуляційна програма слова (за експериментальними даними) // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – 1992. – Вип. 5. – С. 126 – 132.; *Теряев Д.О.* Артикуляційно-акустична організація слова (за експериментальними даними) // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – 1992. – Вип. 8. – С. 115-118; ⁵*Шевченко Т.* "Заповіт" мовами народів світу / Упоряд. Б.В.Хоменко. – К., 1989; ⁶*Фант Г.* Акустическая теория речеобразования. – М., 1964. – С. 199; ⁷*Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гордина М.В.* Основы общей фонетики. – С-Пб., 1991. – С. 87.

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ФОНЕТИКИ

*Людмила Зубкова,
Московский городской педагогический университет*

НА ПУТИ К ЦЕЛОСТНОЙ ТЕОРИИ РЕЧЕОБРАЗОВАНИЯ

*Посвящается основателю ЛЭФ Киевского университета
Ирине Петровне Сунцовой и продолжателю её дела
выдающемуся учёному Ларисе Георгиевне Скалозуб*

Классическая фонетика долгое время ограничивалась изучением звуков речи по преимуществу в артикуляционном аспекте, описывая их главным образом в статике. Когда же с расширением материально-технической базы фонетических исследований стало возможным познание самого процесса речеобразования, то первоначально на передний план выдвинулось изучение акустики речи в значительной мере в ущерб физиологическому ее аспекту, так что акустическая теория речеобразования опередила в своём развитии артикуляционную.

Создание артикуляционной теории речеобразования – это прежде всего заслуга Киевской лаборатории экспериментальной фонетики, основанной И.П.Сунцовой. Самый большой вклад в ее разработку внесен Л.Г.Скалозуб¹.

Последователь акад. Л.В. Щербы и его школы, Л.Г. Скалозуб подходит к анализу речеобразования с диалектических позиций. За частными, лингвистическими, явлениями она стремится увидеть законы и категории всеобщего диалектического процесса. Артикуляторные движения в процессе речевой деятельности рассматриваются как одно из проявлений общих закономер-

ностей двигательной активности человека. При этом никогда не упускается из виду специфика данных движений, их лингвистическая функция. Исследуя отношения сходства и различий, отношения взаимодействия и зависимости в артикуляционном процессе, Л.Г. Скалозуб не ограничивается выявлением динамики речеобразования. Она ставит своей целью раскрыть природу звуковой типизации, пытаясь тем самым решить кардинальный вопрос фонологической теории.

Успех любого исследования, в особенности экспериментального, во многом определяется методикой его проведения и материалом. Работы Л.Г. Скалозуб выполнены путем кинорентгенографирования и динамического тензометрирования² русской и украинской речи на основе разработанных ею принципов и приемов анализа. В частности, были выработаны единые относительные оценки движений органов речи. С помощью этих оценок производится детальное сравнение изменяющихся положений **всех** подвижных речевых органов, а не только "активных", по целому ряду параметров. Учитываются и временные характеристики: скорость движения произносительных органов, длительность сегментов потока речи. Материалом исследования служат не единичные произнесения изолированных звуков или слогов, а целостные акты речи, в качестве которых выступают отдельные слова как минимальные синтагмы/высказывания. Это дает возможность проследить многообразные проявления артикуляционных закономерностей не только звуко- и слогообразования, но и речевой деятельности в целом.

Выявленная в исследованиях Л.Г. Скалозуб артикуляционная сегментация потока речи на основные фазы звуков и переходы различных типов существенно дополняет и уточняет, а во многом и исправляет традиционные представления о членении речевого потока вообще и о фазах артикуляции звуков в частности. Было обнаружено, что речепроизносительные движения имеют схемно-топологический характер и что минимальным цельным отрезком, в котором наблюдается повторяющаяся схема организации движения, является артикуляция отдельного звука. По-видимому, для членения потока речи на звуки помимо собственно лингвистических причин существуют определенные материальные основания.

В фонемной идентификации и классификации звуков речи решающая роль принадлежит основным фазам. Однако, по наблюдениям Л.Г. Скалозуб, отдельные их участки далеко не равноценны в этом отношении, а сами основные фазы отнюдь не так статичны, как принято думать. Они имеют свою динамику и распадаются на ряд сегментов. Причем у согласных количество выделяемых сегментов постоянно, у гласных же оно меняется в зависимости от позиционных условий (это еще одно свидетельство особой роли вокалических характеристик в суперсегментной организации слова и фразы). Сегменты основных фаз существенно различаются по степени стабильности и соответственно по своей функциональной нагрузке, что согла-

сується с даними акустического анализа потока речи³. Центральные сегменты основных фаз как наиболее стабильные и позиционно независимые являются носителями групповых признаков. Именно эти сегменты, по мысли Л.Г. Скалозуб, обеспечивают тождество аллофонов одной фонемы и служат материальной основой звуковой типизации. Мобильные пограничные сегменты основных фаз несут на себе отпечаток позиции и воплощают индивидуальные звуковые различия.

В ещё большей мере позиции воздействуют на переходные сегменты речи – внутрислоговые, межслововые и межсловесные. В общем влияние суперсегментных по своей природе позиционно-комбинаторных факторов пронизывает всю сегментную структуру слова. В трудах Л.Г. Скалозуб наглядно показано, как в единстве сегментных и суперсегментных средств складывается звуковой облик слова, как создается свойственная слову цельнооформленность фонетического выражения, которая вкупе с семантическими факторами обеспечивает выделяемость слова в потоке речи. Изменение хотя бы одного компонента сегментной структуры слова влечёт за собой модификацию всех остальных. Поэтому так называемые "минимальные пары" в сущности таковыми не являются и обращение к ним для доказательства фонологической значимости звуковых противопоставлений некорректно не только по лингвистическим соображениям, сформулированным Л.Р. Зиндером⁴, но, как доказала Л.Г. Скалозуб, и с фонетической точки зрения.

Выявляя взаимодействие сегментных и суперсегментных средств, переходные сегменты в совокупности с мобильными сегментами основных фаз отражают динамику слога – и словообразования.

Для теории слогаобразования, так же как для типологии слога, представляется весьма продуктивным предложенный Л.Г. Скалозуб метод его анализа, когда характер примыкания и степень расчленённости согласного и гласного устанавливаются путём выявления деривационного центра, который определяет динамику внутрислогового перехода в зависимости от модальных и качественных признаков компонентов слога.

Ещё более важное значение имеют выводы учёного относительно фонетической природы согласных и гласных как неразрывно связанных компонентов слога. Согласно Л.Г. Скалозуб, природу фонетических и функциональных различий между согласными и гласными следует искать в разных механизмах активности, в разных способах осуществления динамики. Динамика согласных – это динамика закрытия, динамика гласных – динамика открытия. При согласных усиления активности носят прерывистый характер и развиваются как разжатие артикуляторов, в первую очередь языка. В результате подъем и размеры дорсальной выпуклости языка увеличиваются, а объем надгортанного резонатора уменьшается. При гласных усиления активности происходят непрерывно и выражаются в сжатии артикуляторов и снижении подъема языка, вследствие чего объем надгортанного резонатора становится больше.

Все остальные модальные и качественные различия между согласными и гласными так или иначе проистекают из указанных особенностей их динамики. Таким образом осуществляется диалектическая взаимосвязь всех артикуляционных признаков как у согласных, так и у гласных. Каждая данная фонема не есть механическое соединение отдельных признаков. Все ее признаки выступают в диалектическом единстве, в теснейшем взаимодействии друг с другом. Вследствие этого фонетическая природа даже привативных противопоставлений принципиально не может быть определена однозначно. В качестве примера достаточно сослаться на противопоставление согласных по признаку глухости-звонкости. По данным Л.Г. Скалозуб, глухость и звонкость как категориальные признаки обусловлены действием функционально разных механизмов активности. Различия в ларингальной активности сопровождаются различиями в активности всех надгортанных органов и прежде всего языка. Более того, существование полувзвонких аллофонов у глухих и звонких согласных, глухих аллофонов у гласных и сонантов заставляет предположить, что первостепенное значение в различении согласных и гласных, шумных и сонантов, глухих и звонких имеет не работа гортани, а именно тип артикуляторной активности надгортанных органов.

Открытие типов артикуляторной активности дает возможность прояснить фонетическую природу не только важнейших фонологических противопоставлений, но и некоторых синтагматических закономерностей, действующих в рамках слова. В частности, это касается и выявленной мной в языках различных типов тенденции к построению фонемной структуры слова по восходящей звучности. Противоположная ориентация согласных и гласных, шумных и сонантов относительно словесных границ: преимущественно консонантное, шумное (глухое) начало и преимущественно вокалический либо сонантный конец отражают динамику типов артикуляторной активности в пределах слова – убывание консонантной активности и возрастание вокалической активности от начала слова к концу. Вывод Л.Г. Скалозуб об особой роли модальных признаков в образовании слога и в артикуляционной организации слова также согласуется с результатами типологического исследования фонемной структуры слова.

Обращение к динамике артикуляционного процесса: анализ общей направленности и локализации движения языка, исследование изменений в форме языка и в конфигурации надгортанного резонатора, изучение движений в их развитии – приводят Л.Г. Скалозуб к созданию принципиально новой артикуляторной классификации звуков, которая устраняет разрыв между согласными и гласными и снимает деление артикуляций на основную и дополнительную. Сведя все многообразие артикуляторных движений, наблюдаемых при произнесении русских звуков, к трем основным типам, Л.Г. Скалозуб выделяет три артикуляционных класса: класс преддорсальных, к которому относятся твердые переднеязычные согласные; класс дорсальных

задних, включающий твердые заднеязычные и губные согласные и все передние гласные; класс дорсальных передних, куда входят все мягкие согласные и передние гласные. Как видно, предлагаемая классификация, подобно акустической классификации Р. Якобсона и его соавторов, охватывает одновременно и согласные, и гласные. Основанием для такого решения служит то, что артикуляция согласных и гласных одного класса задается общей категорией движения. В результате парные твердые и мягкие согласные вследствие разнонаправленности движения: задней у твердых, передней у мягких – оказываются в разных классах. Различие между твердыми и мягкими согласными не может быть сведено к отсутствию или наличию дополнительной артикуляции палатализации. Само разделение артикуляций на основную и дополнительную представляется в этой связи результатом абстрагирования скорее на фонологическом уровне, чем на фонетическом.

Эти и другие идеи Л.Г. Скалозуб находят широкое применение и в теоретических, и в прикладных исследованиях звуковой стороны языка, в частности в теории и практике обучения языку. Можно с уверенностью сказать, что книги Л.Г. Скалозуб, как и следовало ожидать, стали настольными для специалистов по общей, русской и украинской фонетике. Теперь на повестке дня стоит вопрос о создании целостной теории речеобразования, обобщающей результаты исследования речеобразования в акустическом, физиологическом и собственно лингвистическом аспектах. Ее методологическая база разработана В. фон Гумбольдтом в учении о деятельности природы языка как самоорганизующейся системы.

¹ Скалозуб Л.Г. Динамика звукообразования (по данным кинорентгенографирования). – К., 1979; Скалозуб Л.Г. Артикуляторная динамика речеобразования (экспериментально-фонетическое исследование на материале русского языка): Дисс. ... докт. филол. наук. – К., 1980; ² Скалозуб Л.Г., Лебедев В.К. Тензометрирование как прием исследования давления языка на небо при речи // Механизмы речеобразования и восприятия сложных звуков. – М – Л., 1966; ³ Дукельский Н.И. Принципы сегментации речевого потока. – М. – Л., 1962; ⁴ Зиндер Л.Р. О «минимальных парах» // Язык и человек. – М., 1970; ⁵ Зубкова Л.Г. Сегментная организация слова. – М., 1977; Зубкова Л.Г. Сегментная организация простого слова в языках различных типов: Дисс. ... докт. филол. наук. – М., 1978; Зубкова Л.Г. Фонологическая типология слова. – М., 1990.

Оксана Зубань,
Київський національний університет Тараса Шевченка

АВТОМАТИЗОВАНА НАВЧАЛЬНА СИСТЕМА З ФОНЕТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Сьогоднішній стан освіти в Україні вимагає створення і впровадження нових інформаційних технологій у сферу навчання, зокрема мультимедійних, інтерактивних та дистанційних систем викладання, які допомогли б учневі,

студентові, учителеві, викладачеві найефективніше використати свій навчальний і робочий час. Необхідно подолати інерцію у цій справі і пришвидшити процес входження України в магістральні освітянські потоки, розвивати сучасні методики викладання у різних сферах знань.

Електронні навчальні системи мають цілий ряд переваг над паперовими підручниками, зокрема:

➤ електронні навчальні системи можна легко змінювати та доповнювати новою інформацією;

➤ постійний взаємозв'язок "викладач – користувач – викладач" робить навчальні електронні системи оперативними щодо надання консультацій та об'єктивного оцінювання рівня знань учнів;

➤ електронна навчальна система – це комп'ютерний навчальний комплекс, до якого входять – електронні словники, лінгвістичні тренажери, теоретичний матеріал з різних лінгвістичних розділів з системою навігації, тестові системи, що можуть працювати як у режимі самоконтролю, так і контрольного оцінювання;

➤ автоматизовані навчальні системи мають і певні психологічні переваги – динамічність, цікавість, особливо для молоді, легкий доступ і безкоштовність викладання через мережі Internet.

Таким чином, створення автоматизованої навчальної системи є вимогою нашого часу. Колектив лабораторії комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка у складі Л.А.Алексієнко, Н.П.Дарчук, В.М.Сорокіна та О.М.Зубань розробив структуру і методику створення повномасштабної автоматизованої навчальної системи з української мови, яка охоплює всі базові курси сучасної української мови: фонетику, лексику, морфеміку, словотвір, парадигматику й синтаксис. Ця система розрахована на учнів середніх шкіл, абітурієнтів, студентів, які вивчають українську мову або хочуть систематизувати свої знання з української мови. Першим тематичним модулем автоматизованої навчальної системи є електронний підручник з фонетики. Сьогодні модуль "Фонетика" представлений електронним підручником середнього рівня навчання, який розрахований на старшокласників, абітурієнтів, студентів нефілологічних факультетів та електронними тестами вищого рівня, які призначені для студентів-філологів. Метою модуля "Фонетика" є ознайомлення користувача з основними класифікаційними ознаками мовних звуків та різноманітними фонетичними процесами сучасної української мови.

Виклад матеріалу у цьому розділі зумовлений теоретичною і прикладною спрямованістю фонетичних знань.

Знання з фонетики необхідні студентам для вивчення наступних розділів "Сучасної української мови", в яких використовуються основні фонетичні поняття та описуються фонетичні явища, що є засобом вираження різних граматичних характеристик як на рівні морфології, так і в синтаксисі.

У прикладному аспекті фонетика тісно пов'язана з такими прикладними лінгвістичними науками, як орфоепія, орфографія та графіка. Адже знання класифікаційних ознак звуків української мови дозволить правильно обґрунтувати, зрозуміти і засвоїти правила української орфоепії, графіки та орфографії.

Прикладний аспект фонетичних знань зумовив виклад матеріалу в чотирьох площинах: фонетика, орфоепія, графіка та орфографія. Модуль "Фонетика" не має чіткої структуризації на чотири тематичні розділи, крім графіки, але ті теми з фонетики, які мають прикладне значення, обов'язково пов'язані з параграфами з орфоепії та орфографії.

Структура підручника зумовлена його головною метою – забезпечити самостійне навчання: надання необхідних теоретичних знань і самостійне вироблення практичних умінь та навичок. Підручник поділяється на дві взаємопов'язані частини – теоретичну та практичну, зв'язок між якими моделює традиційну схему навчання: учитель викладає теоретичний матеріал – учень виконує практичне завдання на засвоєний матеріал – учитель перевіряє виконане завдання та засвоєний теоретичний матеріал і проводить аналіз.

Кожна тема електронного підручника структурована у такий спосіб:

1) **теоретична частина**, в якій коротко викладено теоретичний матеріал за темами, обґрунтовано основні терміни та поняття, орфоепічні або орфографічні правила. Текст теоретичного матеріалу маркується за функціональним навантаженням інформації (правило, запам'ятайте, увага, мотивація правила) спеціальними позначками. У межах модуля є словник-тезаурус, у якому системно подається трактування основних фонетичних термінів. Тематичні розділи та термінологічний словник, пов'язані між собою системою навігації через блок "Зміст";

2) **практична частина**, в якій подаються тестові завдання для засвоєння викладеної теорії та набуття практичних навичок з української фонетики, орфоепії та орфографії;

3) **контрольні тести**, які дозволяють оцінити набуті знання. Загалом тестовий блок середнього рівня складності об'єднує 168 тестових завдань, а вищого рівня складності – 78.

Основний методологічний принцип підручника – забезпечення оперативного консультативного зв'язку за моделлю "викладач – користувач – викладач", для чого створюється автоматизована система навігації між теоретичним і практичним блоком модуля "Електронний підручник". Тому теоретичний матеріал і практичні завдання викладені чітко й однозначно, кожне питання чи завдання практики має постійний зв'язок з теорією. У разі неправильної відповіді або помилки у практичному завданні користувач має змогу автоматично отримати підказку з вивченої теорії.

Наприклад, у завданні – визначити спосіб творення приголосних [ф] та [р] користувач робить помилку: [ф] відносить до зімкнених приголосних, а [р] до щілинних. У такому разі він може отримати підказку, натиснувши кнопку "те-

орія". Користувачеві не потрібно знову читати всю теорію теми "Класифікація приголосних за способом творення", на екрані з'явиться тільки те правило, на яке зроблена помилка:

до приголосного [р]	Дрижачі приголосні творяться в результаті вібрування кінчика язика. Таких приголосних 2: [р][р'].
до приголосного [ф]	Щілинні приголосні є наслідком проходження повітря через щілину. Таких приголосних в українській мові 13: [в][ф][з][з'] [с][с'] [ж][ш] [ї][ї'] [х][г][г'] [т].

До кожного теоретичного розділу пропонуються тестові завдання, що працюють за двома основними принципами: 1 – вибрати правильну відповідь із числа пропонуваніх; 2 – записати у пусте поле правильну відповідь. Перевірка правильної відповіді здійснюється автоматично через зіставлення з номером правильної відповіді з трьох (чотирьох,...) пропонуваніх (у тестах 1-го типу) або через зіставлення із записом правильної відповіді (у тестах 2-го типу).

Тести 1-го типу

За участю губ в артикуляції голосні поділяються на:

- короткі і довгі;
- округлені та неокруглені;
- лабіалізовані та нелабіалізовані;
- губні та негубні.

Наступне питання

У стверджувальній формі формулюється теоретичне питання, яке має три або більше варіантів відповіді. Користувач курсором вибирає один з варіантів. Якщо користувачеві необхідно згадати теорію до виконуваного завдання, він натискає маркер – "теорія" і перед ним висвітлюється теоретичне правило, яке допоможе обрати правильну відповідь. Зв'язок з теорією працює тільки в режимі самоконтролю, а в режимі контрольного тестування така навігація можлива тільки після виконання всіх завдань до розділу в процесі роботи над помилками.

Виберіть слово, в якому при відмінюванні голосний [і]

чергується з голосними [е] або [е']

ніч	
дів	
дзвінок	
медонос	
прищепити	
пішохід	
зелень	
корова	

Тести з практичним матеріалом, як правило, є комплексними, тобто вони об'єднують декілька завдань: аналіз кожного слова – це окремий тест, який потребує окремого програмування. Кожне слово тесту програмується в

окремій програмній картці за методикою, аналогічною першому тесту. Виконання цього тесту теж ґрунтується на такій самій технології: користувач рухомих курсором, який маркує текст чорним фоном, вибирає потрібний варіант відповіді, а в разі неправильної відповіді звертається до теорії.

Охарактеризуйте приголосний звук за способом творення, вибравши потрібну класифікаційну ознаку:

[ф]	зімкнений ротовий	☒
[р]	зімкнений носовий	☐
[ч]	щільний африкат	☐
[ж]	дрижачий	☐
[д]	зімкнений ротовий	☐
[н]	зімкнений ротовий	☐

Це також комплексний тест, який працює на основі принципу вибору правильного варіанта відповіді із числа пропонуваного.

Тести 2-го типу

Користувач в об'єднаному полі виправляє помилки, якщо вони є, у пропонуваному варіанті відповіді.

Виправте помилки, якщо вони є, в орфограмах слів на правопис дзвінків та глухих приголосних в українській мові:

нішка	(нога)	☒
ніхті		☐
біхті		☐
беспечний		☐
вчка		☐
вести	(возити)	☐

Користувач записує відповідь у пусте поле.

Визначте звук за вказаною характеристикою, запишіть у вільне поле буквами, по вертикалі прочитайте слово, що складається з цих звуків.

Голосний заднього ряду, середнього підняття, огублений;	<input type="text"/>	☐
Приголосний шумний, дзвінкий, передньоязиковий, зімкнений, ротовий, твердий;	<input type="text"/>	☐
Голосний переднього ряду, середнього підняття, неогублений;	<input type="text"/>	☐
Приголосний шумний, глухий, передньоязиковий, щільний, твердий, свистячий	<input type="text"/>	☐
Голосний заднього ряду, низького підняття, неогублений.	<input type="text"/>	☐

Наступне питання

Модуль "Контрольне тестування" представлений такими самими типами тестів, що й у практичній частині підручника. Контрольні тести об'єднують теоретичні питання та практичні завдання до всього тематичного розділу

"Фонетика". Ці тести можуть працювати як у режимі самоконтролю (з теоретичними підказками), так і в режимі контрольного тестування.

Тестування в кожній темі та в кожному розділі електронного підручника закінчується оцінюванням виконаних завдань, що здійснюється в модулі "Система оцінювання". Цей модуль працює на початковому і завершальному етапах навчання: робота автоматизованої навчальної системи розпочинається з реєстрації користувача і завершується оцінюванням його знань.

Модуль "Система оцінювання" складається з таких блоків:

- реєстрація користувачів – формує базу даних користувачів;
- таймер – здійснює диференційоване фіксування: загального часу, витраченого на проходження всієї програми тестів; часу, витраченого на виконання тематичних блоків тестів; часу, витраченого на виконання окремих тестових завдань.
- класифікатор помилок – фіксує та кодує помилки, які розпізнаються за цим кодом у статистичному блоці та персональній картці успішності;
- конструктор персональних карток успішності;
- статистичний блок.
- реєстрація користувача дозволяє автоматично створювати: 1) картку успішності для кожного користувача, де фіксується інформація про результати тестування за кожною темою, розділом; 2) базу даних про результати тестування всіх користувачів – це функція статистичного блоку.
- картка успішності (нею закінчується кожне тестування), в якій фіксуються такі параметри: 1) кількість набраних балів з числа можливих (за кількістю тестових завдань); 2) дата і час тестування; 3) кількість витраченого часу на тестування та зіставлення його з еталонним часом тестування; 4) фіксація правильних і неправильних відповідей (зелений кружок – правильна відповідь; червоний кружок – неправильна відповідь).

Картка успішності користувача

Назва тесту:	Фонетика. 7. Голосні звуки української мови.
Кількість набраних балів:	5 з 11
Дата:	15.04.2004 1:49:00
Витрачено часу:	2 хвилини(и)
Еталонний час:	2 хвилини(и)

Визначте голосний звук за артикуляційною характеристикою і запишіть у вільне поле.

Голосний заднього ряду, низького підняття, нелабіалізований	а
Голосний переднього ряду, високо-середнього підняття, нелабіалізований	и
Голосний переднього ряду, високого підняття, нелабіалізований	і
Голосний заднього ряду, високого підняття, лабіалізований	о
Голосний переднього ряду, середнього підняття, нелабіалізований	е

Автоматичне маркування неправильних відповідей дозволяє провести самостійний аналіз зроблених помилок. Користувач, натиснувши мишею на червоні кружечки, отримує можливість ще раз виконати завдання, прочитавши у разі потреби відповідну теорію.

Статистичний блок систематизує інформацію в двох режимах (1 – індивідуальне оцінювання; 2 – загальний моніторинг) за такими параметрами: кількість набраних балів і зіставлення їх з кількістю максимально можливих; диференційовані дані про час проходження тестів і їх зіставлення з пропонуваним позитивним часом; кількість помилок і їх тематичний характер.

Автори електронного підручника сподіваються, що навчальна комп'ютерна система такого типу буде ефективно використовуватися широким загалом викладачів, студентів, учнів, учителів. Запрошуємо вас ознайомитися з електронним підручником на сайті www.mova.info. Ваші зауваження та побажання надсилайте, будь ласка, за адресою oxana_zuban@yahoo.co.uk

*Ольга Водовозова,
Київський національний університет культури та мистецтва;
Зоя Дудник,
Інститут філології КНУ*

ВАРІАТИВНІСТЬ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЗВІНКИХ І ГЛУХИХ ПРИГОЛОСНИХ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ КООРДИНАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СУБСТАНЦІЇ

*У тому, як мова видозмінюється в устах
кожного індивіда, виявляється,
на противагу... могутності мови,
влада людини над нею.
Вільгельм фон Гумбольдт*

Складність розв'язання проблеми варіативної реалізації мовлення полягає не лише в тому, що варіативність прихована всередині "психіко-статичної рухливості"¹ фонетичної свідомості мовця, а ще й у тому, що не існує задовільного уявлення про субстанціальну організацію мовлення, отже, поки немає однастайності при поясненні його різноманітних фізичних виявів. Тому феномен варіативної реалізації сегментів (чи то на основі неоднозначних оцінок носія мови, чи то на підставі коливання фізичних показників) далеко не всі схильні вважати важливою рисою мови або прийняти цю проблему в повному обсязі. Систематизовано її вивчають з погляду маніпуляцій мовної свідомості з неабсолютними обмеженнями, за якими фонологічний (вищий) рівень на виході має бути узгоджений з фонетичним (нижчим) рівнем на вході, але

не з поверхневим фонетичним рівнем конкретної матеріалізації (на виході), тобто лише з тим, що становить *психологічну реальність* для пересічного мовця². Однак на шляху створення штучного інтелекту і передачі мовного досвіду розпізнавання й продукування мовлення машині сама екзистенція мовця-діяча, виконавця і організатора артикуляторних дій являє собою непізнану реальність. У такому ракурсі проблема субстанціональної варіативності знову привертає значну увагу спеціалістів різного профілю до властивостей аспекту породження-відтворення. Перші спроби синтезу штучного мовлення, зокрема компілятивний алофонний синтез, показали, наскільки більш "штучними" є наші уявлення про мовну систему і про породження мовлення. Показали ці по суті справжні фонетичні експерименти і те, що введення елементів варіативного характеру шляхом розширення бази комбінаторних алофонів або "додавання" нефонематичних ознак у певні позиції слова, синтагми, фрази покращує природність синтезованого мовлення³.

Розбіжності результатів щодо вимірів фонетичного явища в експерименталістиці відомі давно. Це постійно спонукає дослідників перевіряти дані, отримані іншими, на своєму власному матеріалі своїми ж власними методами і прийомами, удосконалювати технічну сторону фіксації субстанціональних параметрів і проведення експерименту і навіть змінювати уявлення про норму. Стосовно неоднозначних оцінок носіями мови схожих фонетичних явищ відзначимо, що вони пов'язані з питанням співвідношення фонетичної субстанції із суб'єктивно-перцептивними ознаками в процесі актуального сприйняття і породження, а також із їхньою рефлексією мовцем і тому не менше залежать від стратегій розпізнавання в різних умовах експерименту. Отже, і тут субстанція не байдужа мовцеві, бо через неї здійснюється ідентифікація не лише суттєвого семантико-інформаційного плану мовлення, а й усієї сутнісної характеристики мовленнєвої комунікації та самого мовця.

У колі розв'язання цих проблем лежить, на нашу думку, осмислення фактів знеголошення дзвінких і вокалізації сонантів, дзвінких і глухих. Обидва ці явища, часткове або повне знеголошення і вокалізація, з огляду на їх уяву у конкретних алофонах і певних позиціях складу і слова, відносять до типологічних в українському мовленні⁴. Перше активно виявляє себе на початку і в кінці складу (у сполученнях дзвінкого і глухого приголосних) і за ступенем знеголошення в основному співвідноситься з позицією в слові. Друге пов'язують з варіативною реалізацією фонем /v/ та /j/, а вокалізація (одзвінчення) глухих вважається спорадичним явищем, хоча нерідко виникає в спонтанному й репродукованому мовленні.

Авторів публікації спочатку зацікавили випадки знеголошення, які нормально ототожнюються мовцями з дзвінками звукотипами. За аудиторським аналізом акустичних записів речень зі словами, що мають сполучення приголосних *дзвінкий-глухий*, здійсненим у 2000 році, були підтверджені дані В.М.Брахнова⁵ щодо розрізнення аудиторями дзвінкості в реалізаціях зі зна-

чним ступенем оглушення в разі, якщо в завдання входило визначити, яким є перший компонент сполучення в слові – глухим чи дзвінким. Коли ж ці сполучення були прослухані лише в контексті сусідніх голосних, то перший частково оглушений щільний компонент сприймався як глухий, а зімкнений не сприймався зовсім і розцінювався як перший глухий елемент африкати в позиції між голосними. Наприклад, у цілому слові *відчепити* (з фрази *Відчепити яку кульку?*) перший частково оглушений приголосний *д* сприймався як дзвінкий. А за даними аудиторського аналізу, проведеного в лабораторії експериментальної фонетики студенткою С.Кириченко під керівництвом доцента І.В.Козленко, сполучення *дч*, пропоноване лише в оточенні голосних, тобто [*ід^тче*"], аудитори ідентифікували як [*іче*] або як [*ічи*]. Отже, була виявлена очікувана різниця між стратегіями сприйняття мовцем однакових явищ у різному інформаційному контексті. Зрозуміло, що факт різних стратегій не знімає питання про те, чим забезпечується психіко-статична змінність сприйняття дзвінкості в умовах значного оглушення, так само й глухості в її вокалізованому варіанті. Виходячи з нестійкої функції фонації, зокрема участі голосу в реалізації дзвінкості, і необхідності пошуку інших критеріїв сприйняття, співробітники лабораторії експериментальної фонетики Інституту філології (З.В.Дудник, Т.В.Бобкова, Н.О.Бойченко) здійснили паралельний запис матеріалу на два мікрофони, один з яких – динамічний – реагував на зміну тиску повітря. Результати зіставлення акустичних даних дозволили прийняти робочу гіпотезу про достатність в українському мовленні механізму ініціації, про його стабільність під час реалізації знеголошеного сегмента, яка досягається завдяки синергетичній компенсації дій надгортанних органів мовного апарату та аеродинамічного тону, в якому збережено спосіб і стриманий ступінь тиску видихуваного повітря в основних рисах дзвінкої реалізації. Ідея компенсації функціонального механізму фонації закономірно поставила питання щодо явища координації між механізмами фонації, ініціації та артикуляції, за якими визнають функціональну роль у звукотворенні⁶. Такий аналіз вимагає спеціального узгодження акустичних даних з кінорентгеноматеріалами або іншими соматичними даними про активність органів. Проте дані щодо механізму артикуляції, отримані Л.М.Хоменко при описі кінорентгеносхеми реалізації дзвінких у словах російського мовлення⁷, свідчать, що артикуляційні особливості, тобто напруження тіла язика та інших рухливих органів надгортанної порожнини у дзвінких і глухих сегментів є специфічними. Вони дозволяють говорити про те, що й реалізація знеголошених сегментів може здійснюватися за умов збереження притаманної для дзвінких *координації аеродинамічного та артикуляційного механізмів*, де останній також забезпечує модус дзвінкості в особливостях напруженості органів надгортанної зони і впливає на відповідний розподіл енергетично-часових параметрів у структурі сигналу. Адже така сама координація механізмів зберігає умови, за яких "дзвінкість" можна розпізнавати у шепітному мовленні. Звідси й постає,

як самостійне, питання щодо джерела такої своєрідної скоординованості зазначених механізмів, зокрема у зв'язку з реалізацією варіантів дзвінких і глухих приголосних.

Після вивчення праць з фізіології м'язової та рухової активності⁸, узагальнення результатів інструментальних досліджень мовлення за різними методиками, а також перших спроб інтерпретації механізму фонації (різних голосових режимів) за координацією між відносно автономними зонами мовного апарату⁹ стало зрозуміло, що в аналізі як артикуляційних, так і акустичних матеріалів будь-якого мовлення, необхідно одночасно виходити з дії кількох взаємопов'язаних, але відносно самостійних рівнів субстанціональної структури артикуляційної активності, з одного боку, та їх непростого зв'язку з різними виконавчими мотивами (чинниками формування рухових і координаційних завдань), з іншого. Рівнями субстанціональної структури мовлення можна вважати, інтерпретуючи підхід М.О.Бернштейна, *природу м'язових зусиль, субстрат активності та три згадувані функціональні механізми*. На пропонуваній на рис. 1 схемі вони зображені у вигляді концептуальної моделі рівневих компонентів і зв'язків між ними.

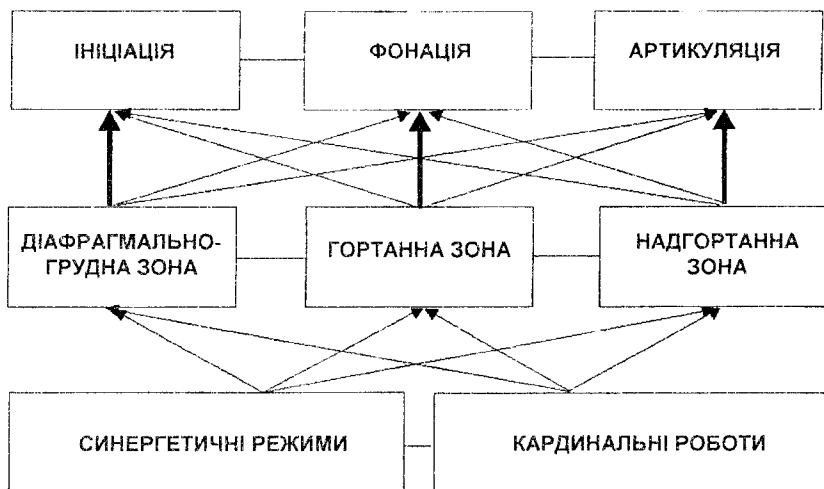

Рис. 1. Схема субстанціональної структури мовлення

Природа рухових зусиль виявляється в різних способах активізації м'язів. У фізіології прийнято виділяти *тонічні й фазові скорочення* м'язів. При врахуванні місця цих м'язових зусиль у побудові рівнів рухової активності та їхньої

ролі в артикуляційній організації мовлення, зокрема при інтерпретації імпульсної активності і тетанічних скорочень язика та інших рухомих органів мовного апарату, ці способи були кваліфіковані тут відповідно як **синергетичні режими** та **кардинальні роботи**. До кардинальних робіт відносимо всі керовані мовцем зусилля органів для досягнення певної мети через обрану артикуляційну дію, що є близьким до розуміння кардинальних звуків Д.Джоунза. До таких робіт належать, наприклад, досягнення позиції, набуття форми тілом язика (артикуляція), модуляція частоти основного тону голосовими зв'язками (фонація), а також спосіб пропускання повітря (ініціація). Синергетичні вияви є тонічним підґрунтям кардинальних зусиль, умовою виконання дії, її посилення або послаблення загалом чи окремим механізмом. Отже, в межах певного синергетичного режиму кардинальна робота здійснюється більш чи менш вільно, що позначається на характеристиках напруження органів. Різний синергетичний тонус сформував чотири універсальні голосові режими на основі кількості й ступеня автономності задіяних у тонічному зусиллі м'язових груп субстрату для голосних і дзвінких звуків та одночасного розподілу тону до різної сили і якості між зонами для сонантів і глухих. Тому за субстанціальним критерієм ці зони виділяють як відносно автономні, а за виконавчим наміром як зони, між якими розподілено звичні конкретномовні та індивідуальні увага й контроль. Отже, виконавчий субстрат – це відносно автономні зони здійснення вимовних зусиль: **діафрагмально-грудна, гортанна та надгортанна зона** з відповідними органами. А сформований у філо- й вихований в онтогенезі розподіл синергетично-кардинальних зусиль і є сполучуваним з кожною зоною конкретним виявом координації трьох функціональних механізмів **ініціації, фонації, артикуляції**. На схемі, крім однозначної найбільш універсальної відповідності між субстратом і механізмом (товста стрілка), позначено також зв'язок кожного механізму зі всіма зонами як субстратом його повної дії, в основному, за синергетичними властивостями та певними кардинальними роботами (тонкі стрілки). Іншими словами, кожний механізм є наслідком взаємодії всіх зон. У зв'язку з цією очевидною рисою субстанціальної організації не можна погодитися з тим, що кожний механізм або його різновид характеризує певну групу звукотипів. Наприклад, механізм ініціації часто пов'язують із творенням придихових приголосних, хоча з модифікаціями повітряного струменя утворюються навіть непупльмонічні звуки, а за створення повітряного тиску у даному випадку активно відповідає надгортанна зона. Акцент пропонованої моделі дещо інший: для кожного звукотипу притаманна *певна координація* усіх трьох механізмів у всіх зонах за актуальним тонічно-кардинальним співвідношенням зусиль.

Дослідники-експериментатори описують, як правило, окремі елементи субстанціальної структури та вибіркові зв'язки, доступні для того чи іншого інструментального прийому. Приміром, аналізуючи акустичний сигнал, фонетист інколи розцінює спад інформативності енергетично-часової структури як спад активності мовних органів, тобто як фізичну паузу. При онтологічно-

му підході, який виходить зі специфіки буття, а не специфіки пізнання, бажано, щоб дані й параметри кожного інструментального прийому були спочатку оцінені за їхнім місцем у субстанціальній структурі артикуляційної активності, яка є первинною щодо видимих або доступних для вимірювання ознак. Саме так ми й намагалися аналізувати акустичні дані.

Будучи пов'язаною із субстанціальною структурою, специфіка буття мовлення в аспекті породження-відтворення полягає також у тому, що способом вияву фонетичної субстанції є *акт звукової матеріалізації*, в якому потенція суб'єктивного наміру до виконання переходить у здійснюване. Тому необхідно враховувати, що рівень виконавчого наміру впливає відповідним чином на природний, субстратний та функціональний рівні, формуючи *якість вимовного зусилля* у просторово-часових та енергетичних параметрах реалізації, набагато ширших за нормативні. Тут варто відзначити, що поняття *виконавчий намір*, або *мотив* автори публікації пов'язують із цілісним уявленням про мовну діяльність, зокрема про стадію планування виконавчого етапу. За більшістю моделей породження стадія планування не збігається зі стадією виконання, однак факт існування компресованих нейронних блок-патернів та їхньої випереджувальної активізації перед фазою вимовлення свідчить про інші принципи трансформування кодів у мовленнєві реалізації та про ширший діапазон кодування.

Простий поділ варіативних реалізацій на послаблені та емпатичні якнайкраще ілюструє діапазон виконавчих намірів, які традиційно прийнято вивчати у межах вимовних стилів. Проте результати вивчення варіативності¹⁰ свідчать про те, що послаблення та емпфаза не є лише вимовно-стильовим засобом. Наприклад, при вивченні подовжених приголосних у повному й розмовному стилях українського мовлення А.Й.Багмут не виявила залежності скорочення довготи від "темпу мовлення, ... стилістичних чи експресивних чинників", а також не засвідчила впливу регіональних особливостей на тенденцію втрати подовжених приголосних¹¹. Аналізована варіативність найбільш виразно виявилася на рівні індивідуального мовлення. У такому ракурсі варіативність цікавить дослідників лише як матеріал для класифікаційного уточнення системи фонем. Хоча, на думку М.Тесема, орієнтація на таксономічне питання "що нам треба знати, щоб говорити", є ґносеологічно невиправданою. Адже мозок, інтелект лімітований у своїх діях: він не може надіслати сигнал органам, поки не з'ясовані всі обмеження механіко-біологічної природи¹². Зокрема це стосується виконавчих намірів, або мотивів рівневої організації руху. Отже, актуальним поки що залишається питання "як ми говоримо". При цьому модифікації фізіологічних обмежень, будучи, на думку дослідника, функцією лінгвістичного наміру до артикуляційної дії¹³, дозволяють підійти до відповіді на це питання.

За теорією фізіолога М.О.Бернштейна, виконавчі наміри й мотиви, хоча й винесені автором за межі рефлекторного кільця, є необхідною умовою його

роботи¹⁴, впливаючи на організацію провідних і фонових рівнів рухової активності та на ступінь автоматизації зусиль¹⁵. Зрештою, ми повертаємося до того розуміння аспекту породження-відтворення, за яким і планування, і виконання, і сприйняття взаємообумовлені у першу чергу структурою діяльності за певним наміром мовця, за яким і виявляється їхня рухливість. Саме тому індивідуальна варіативність є тим важливим матеріалом, який служить з'ясуванню змісту виконавчого наміру та його динамічного зв'язку з координаційними властивостями субстанціональної структури. Наведемо приклад такої варіативності в українському мовленні з аналізом її вірогідних причин.

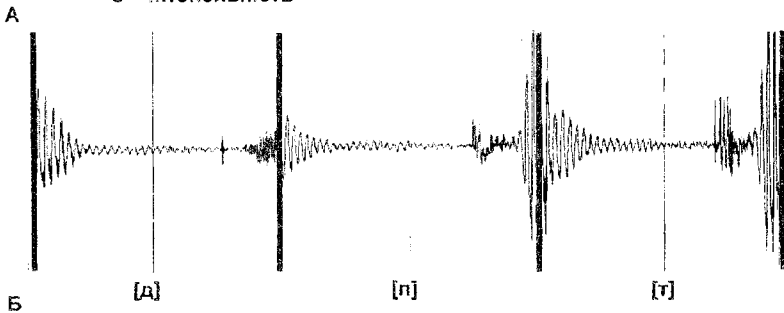
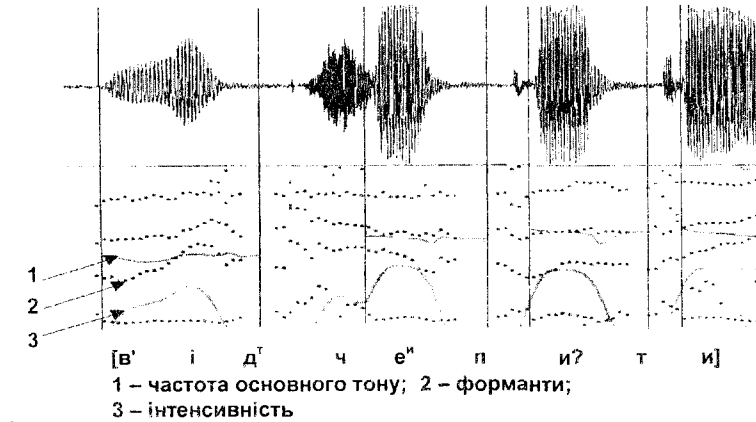

Рис. 2. А. Акустичний образ слова *відчепити* (диктор – Н.Бондарева). Тонкі вертикальні лінії – маркери втрати та відновлення частоти основного тону. Б. Збільшені в одному масштабі сегменти зімкнених разом із попередніми й наступними змінами структури сигналу

На рис. 2 подано приклад однорідної реалізації [д], [п] і [т] із частково збереженими квазіперіодичними коливаннями голосових зв'язок у слові *відчепити* з вищенаведеної фрази. Акустичний образ посегментовано тонкими вертикальними лініями на відрізки за наявністю/відсутністю частоти основно-тону (ЧОТ) – рис.2.А і 2.Б. На осцилограмі й інтонограмі видно, що всі три зімкнені сегменти приголосних зберігають активність голосових зв'язок приблизно до половини своєї тривалості. При такій схожості їхнє сприйняття різне й відповідає нормі. Що ж допомагає зберігати перцептивну відмінність? У кінці реалізації зімкнення в сегменті [д] сила й тривалість вибуху значно менша, ніж у кінці сегментів [п] і [т]. Вона має середньо-високий спектр шуму і утворюється помірним видихом. Наступні ж зімкнені мають нормальний для глухих різкий тривалий імпульсний шум по всьому частотному спектру. Отже, у цьому слові в неакцентованому початку фрази механізм фонації зберігає майже ідентичний спосіб реалізації для фонологічно протиставлених за зв'язністю–глухістю приголосних, а розрізнення актуальних зусиль (а не фонологічних ознак) бере на себе механізм ініціації разом з артикуляційним напруженням органів надгортанної зони (опис подано далі). Однак залишається питання щодо майже ідеального метрико-енергетичного розподілу в зімкнених сегментах слова фонаційних робіт. Невипадково з розвитком мовних технологій зацікавлення викликав саме зв'язок варіативності та її особливостей з реалізацією послідовних зусиль у слові, синтагмі, фразі. Так, для аналізу організованих дій, виконуваних мовними органами під час реалізації цілого слова, дослідники запропонували користуватися поняттями *артикуляторний жест, жестова партитура*¹⁶, чим була відкрита можливість ширше досліджувати виконавчий намір – джерело варіативності тимчасово поєднаних вимовними зусиллями фонетичних елементів системи. У нашому випадку має місце тимчасова подібність фонаційного механізму реалізації зімкнених приголосних – нестійкого з погляду системи і чітко вимірюваного у випадку дії в словоформі. Проаналізуємо фрагменти її партитури. Для цього варто звернутися до природного рівня субстанціальної організації як такого, що першим відбиває виконавчий намір мовця.

Дія функціональних механізмів складається з узгоджених між собою синергетичного режиму і кардинальних робіт і виявляється відповідними зусиллями органів у різних зонах. В аналізованому слові синергетичний режим регулює як силу напруженості всіх м'язових ансамблів, так і напруженість окремих ділянок. При помірному тонусі збереженої вокалічної синергетики спостерігаємо зміни в регуляції сили фокусованого вибуху як дію механізму ініціації. Природне тонічне підґрунтя дії механізму артикуляції простежується за частотними смугами формант (F). Так, для сегмента [д] у різних фазах

¹⁶ У дослідженні використано програму PRAAT, яка налаштована виділяти найширший діапазон проявів ЧОТ.

його реалізації, тобто з наявною ЧОТ і без неї "найдзвінкіша" друга форманта (F_2 на ділянці 1945–2055 Hz) має найбільш широку смугу. Реалізація [п] має нестабільні потужності: у голосовій фазі найширошою виявилася F_3 (ділянка 2900 Hz), а з утратою ЧОТ такі властивості переймає F_1 (ділянка 447 Hz). Реалізація [т] стабільно виявляє домінуючу F_4 (у ділянці 4300 Hz). Навантаження різних частот щодо проведення енергії сигналу корелює, на нашу думку, з підтримкою різних способів напруження органів надгортанної зони.

За природою кардинальних зусиль усі три сегменти приголосних мають спільну ознаку – зімкненість. У даному випадку це варто врахувати як основу пропріорецепції – сфокусованого увагою відчуття сигналів власного тіла. У слові тричі однорідно повторюються слабкі квазіперіодичні коливання, сила яких поступово згасає саме протягом фази зімкнення. Тому продовження ідентичних зусиль в гортанній зоні, а саме реалізація двох глухих сегментів як вокалізованих, є наслідком узгодженого координування ініціації та артикуляції з механізмом фонації також за кардинальними роботами: під час регуляції тиску повітря (ініціація) у фазі зімкнення (артикуляція) зберігається й часткова активізація голосових зв'язок (фонація). Генералізація спільних кардинальних робіт підтримується посиленою синергетикою.

Важливе місце рівню синергетики в ієрархічній організації рухів та їхніх мотивів відводить фізіолог М.О.Бернштейн¹⁷. Цей субкортикальний рівень синергії і штампів В (таламо-палідарна ділянка підкіркових ядер) організує процеси, які захоплюють великі м'язові масиви – "синергетичні хори"¹⁸. Рухові прояви цього рівня – рухові формули, синергії, візерунки або штампи (патерни), тобто **найнижчі автоматизми**. Цей рівень не зв'язаний зі слуховим або зоровим контролем. Найважливішими властивостями рівня В, за М.О.Бернштейном, є здатність підтримувати узгоджену роботу **десятьків м'язів одночасно**; здатність так само гармонійно організовувати рух у часі, забезпечувати правильне чергування, об'єднуючи в загальному ритмі цілі ансамблі м'язів. Отже, це **схильність до ритмічних, повторюваних, циклічних рухів** з різнорідними ритмічними візерунками. Цей рівень щодо ритмічної техніки й побудови рухів перевершує усі інші рівні. Схильність до штампів і повторюваності рухів рівня В, схожих один на одного, забезпечує реалізацію **динамічно стійких рухів**, найбільш економних, коли рух тече сам собою **без контролю та корекції**, що супроводжується зменшенням кількості силових (тетанічних) хвиль і помітним зменшенням їхніх амплітуд, тобто збільшенням коефіцієнта корисної дії¹⁷. Ураховуючи те, що у мовця вже сформовані вищі автоматизми рівня D, тобто типологічні вияви артикуляційної бази в актуальному виконанні як зв'язані послідовності дій, рівень В організовує ці послідовності економніше. Зусилля для зімкнених сегментів рівномірно розподілені, помірні завдяки пропріоцептивному контролю за дотиком язика до піднебіння та зімкненням губів. Повтори вимовних зусиль у складах з майже однаковою інтенсивністю безвідносно щодо наголошуваності спостерігаються упродовж реалізації слова і на-

віль продовжуються з певними відхиленнями у двох наступних глухих зімкнених сегментах [к] при продукуванні слів *яку кульку*. У першого зімкненого [к] збільшується загальна тривалість і тривалість вибуху з переходом у ціліну при збереженні у першій половині голосовій роботі, а в другого [к] вона перевертається, відновлюється і швидко втрачається.

Отже, в акті переходу суб'єктивного наміру в дію під час реалізації слова *відчепити* у фразі-питанні диктор активно реалізовує у своїх зусиллях найнижчий автоматизм, керований фоновим рівнем В. У наступних словах його дія поступово згасає, проте здійснюється це не на користь більш свідомих рівнів С (рівня просторового поля) або Е (рівня символів), що свідчить про загальне переважання у виконавчому намірі диктора звичних дій начитування з аркуша. Для даного диктора такий намір здійснюється шляхом поширення синергетики сегментів з однаковими рисами. Ця особливість є нормальною для діапазону психіко-статичної рухливості фонетичної свідомості носія української мови. Намір цього ж диктора донести сказане до слухача впливає на активізацію рівня просторового поля С і символічного рівня Е. Але це стосується вже не вокалізації, а фрикатизації зімкнених, яка теж не виходить за межі діапазону психіко-статичної рухливості.

Варіативність в аспекті динамічного зв'язку індивідуального наміру й виконання є малодослідженим предметом фонетичного аналізу і потребує зваженого онтологічного осмислення, але автори впевнені, що тонкі й плинні властивості цього актуального аспекту породження дозволять відкрити нові сторони мовленнєвої типології, озброїти мовні технології новими базами знань і більш адекватними підходами до проблеми автоматичного розпізнавання мовлення.

¹Бодуэн де Куртене́ И.А. Избранные труды по языковедению. – М., 1968. – Т.1. – С. 89; ²Morton K., Tatham M. Devoicing, Aspiration, and Nasality – Cases of Universal Misunderstanding? // Occasional Papers: Department of Language and Linguistics, University of Essex UK. – 1980. – No 23. – Pp. 90–103; ³Захаров Л. М. Проблемы создания аллофонной базы автоматического синтеза речи // http://art.bdk.com.ru/govorb/base_txt1.htm; Захаров Л.М. Акустическая вариативность звуковых единиц в русской речи // Труды Казанской школы по компьютерной и когнитивной лингвистике TEL-2000. Казань, 2001. – Вып. 5. // <http://isabase.philo.l.msu.ru/SpeechGroup/publications.html>; ⁴Бражнов В.М. Явища асиміляції в консонантизмі української мови. – К., 1970. – 102 с.; Тоцька Н.І. Вокалізація приголосних у висвітленні П.Г.Житецького // Українське мовознавство. – К., 1997. – Вип. 21. – С. 100–108; ⁵Бражнов В.М. Зазначена праця; ⁶Ladefoged P. A Course in Phonetics (second ed.). – San Diego – Toronto, 1982. – С.119–134; або Дудник З.В. Міжнародний фонетичний алфавіт: еективні приголосні // Мова та історія. Вип. 67. – К., 2004. – С. 80–81; ⁷Хоменко Л.М. Модифікація звонких і глухих слогов двусложных слов (по данным кинорентгенографирования русской речи): Автореферат дис... канд. филол. наук. – К., 1983. – 24 с.; ⁸Бернштейн Н.А. Физиология движений и активность. – М., 1990; Шульговский В.В. Физиология высшей нервной деятельности с основами нейробиологии. – М., 2003. – 464 с. і под.; ⁹Дудник З.В. Онтологічні та психолінгвістичні критерії інтерпретації кінорентгенографічних даних артикуляції // Українське мовознавство. – К., – 2001. – Вип. 23. – С. 87–96; ¹⁰Златоустова Л.В. Звуковые типы русской речи // Проблемы теоретической и экспериментальной лингвистики. Сборник статей. – М., 1977. – Вып 8. – С.146–159; Бондарко Л.В. Звуковая система языка и произносительная норма // <http://www.speech.nw.ru/regions/Articles/bondarko.html>; Гейльман Н.И. Тенденции изменения соглас-

ных в разговорной речи // *Слух и речь в норме и патологии: Сборник науч. статей.* – Л.: 1980. – Вып.3. – С. 16–25; ¹¹*Базмут А.Й.* Тенденція до втрати подовжених приголосних в українському літературному мовленні // *Слов'янські мови: і сучасний світ.* – К., 2000. – С. 45; ¹²*Tatham M.* Variability in Phonetics // *York Papers in Linguistics.* – 1975. – № 4. – p.53. ¹³ Там само. – p. 52; ¹⁴*Гилленрейтер Ю.Б.* Деятельность и внимание // *А.Н.Леонтьев и современная психология / Под. ред. А.В.Запорожца.* – М., 1983. – С. 165–177; ¹⁵*Бернштейн Н.А.* Зазначена праця; ¹⁶*Browman, C. P., Goldstein, L.* Articulatory gestures as phonological units. – *Phonology.* – 1989. – № 6. – Pp. 201–251; *Tatham M.* Articulatory phonology, task dynamics and computational adequacy // *Proceedings of the Institute of Acoustics.* – St.Albans, 1966. – Vol.18. – Part 9. – Pp. 375–382; ¹⁷*Бернштейн Н.А.* Зазначена праця. – С.69; ¹⁸Там само; ¹⁹Там само. – С. 74.

*Юлія Захарова,
Національна академія Служби безпеки України*

МЕЛОДИЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ РОЗПОВІДНИХ ТА ПИТАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ ЯК ОСНОВНА ДИФЕРЕНЦІЙНА ОЗНАКА ПРОСОДІЇ АНГЛІЙСЬКОГО МОВЛЕННЯ АРАБСЬКИХ ЖІНОК

Результати багатьох експериментально-фонетичних досліджень інтонації англійського мовлення, метою яких є класифікація носіїв мови за їх соціальними та територіально-діалектними особливостями, а також неносіїв за їх територіально-варіантними ознаками, показують, що провідним та найбільш інформативним компонентом інтонації є мелодика. Вітчизняні та зарубіжні фонетисти (А.Калита, Д.Брезіл, П.Ладефогед) пов'язують варіації мелодики з передачею різної інформації: екстралінгвістичної – про індивідуальні ознаки мовця (його стать, вік, соціальний статус тощо), про емоційний стан мовця (він спокійний, сердитий, щасливий, сумний тощо), лінгвістичної – про синтаксичні компоненти висловлювання, значення слів, їх граматичні функції, про смисл речення в цілому¹. Крім цього, мелодика є основною диференційною ознакою просодії носіїв різних територіальних варіантів англійської мови.

Пропоноване дослідження присвячене виявленню диференційних мелодичних характеристик розповідних та питальних речень в англійському дискурсі арабських жінок (*AW – Arab women*), які належать до вищого і середнього прошарків суспільства в країнах арабського світу (письменниці, журналістки, вчені, активістки жіночих рухів). Для проведення контрастивного аналізу були відібрані речення тих самих комунікативних типів у виконанні британських політичних діячок та журналісток – носіїв британської вимовної норми (*BW – British women*). Загальний експериментальний корпус складають 120 розповідних речень (244 синтагми) та 80 питальних речень (154 синтагми), записаних в умовах політичного інтерв'ю. Як свідчать результати нашої розвідки, найчастішими типами розповідних речень, що використовуються в умовах політичного інтерв'ю, є власне розповідь, повідомлення, заява та пояснення, а питальних речень – питання про нову інформацію (спеціальне, займенникове, част-

кове, *wh-question*), питання на підтвердження / заперечення відомої мовцєви раніше інформації (загальне, незайменникове, *yes/no question*), перепит (*interrogative repetition*) та риторичне питання (*rhetorical question*). Аналіз здійснювався на базі комплексного експериментально-фонетичного методу, що включає аудитивний, електроакустичний та статистичний види обробки мовного матеріалу, а також лінгвістичну інтерпретацію отриманих даних. При акустичному аналізі використовувалися комп'ютерні програми *Speech Analyzer Version 1.5 (1996-2002)* та *WaveSurfer 1.5.4*.

Як показують дослідження, типологічно важливою рисою інтонації *розповідних речень* в англійському мовленні *AW* та *BW* є схожий набір мелодійних шкал, найчастотнішими серед яких є рівна, поступово-спадна ковзно-спадна (Таблиця 1).

Таблиця 1. Частотність різних типів мелодійних шкал у розповідних та питальних реченнях *BW* та *AW*

Тип мелод. шкали		поступово-низхідна	низх. з порушеною поступовістю	ковзно-низхідна	скандентно-низхідна	поступово-висхідна	ковзно-висхідна	скандентно-висхідна	Рівна
Розп. реч.	<i>BW</i>	15%	8%	21%	1%	-	4%	-	51%
	<i>AW</i>	25%	11%	16%	-	9%	4%	6%	29%
Пит. реч.	<i>BW</i>	15%	-	37%	3%	13%	8%	-	24%
	<i>AW</i>	6%	5%	13%	-	9%	7%	16%	44%

Рисами, що відрізняють ці дві категорії мовців, є: 1) рівні шкали в наративах *AW* переважно мають характер ковзно-рівних (хвилеподібно-рівних), а в наративах *BW* – поступово-рівних (наголошені й ненаголошені склади розміщуються на одному тональному рівні); 2) мовлення *AW* характеризується більшою різноманітністю шкал, за рахунок висхідних (часте використання висхідних шкал у наративах не властиве британському варіанту англійської мови); 3) у розповіді *AW* частіше, ніж *BW*, використовують мішані шкали, наприклад, поступово-спадні, що переходять у поступово-висхідні, тобто шкали з порушеною поступовістю. Щодо частотності шкал у різних комунікативних типах наративів, то у *BW* спостерігається майже рівнозначний розподіл шкал у всіх чотирьох категоріях розповідних речень, з переважанням рівних, поступово-спадних та ковзно-спадних шкал у співвідношенні 2:1:1. Тоді як в *AW* таке співвідношення спостерігається тільки у власне розповідних фраззах. Пояснюють *AW*, послуговуючись однаково усіма типами мелодійних шкал, з невеликим переважанням хвилеподібно-рівних, а повідомляють та заявляють, використовуючи переважно поступово-спадні або ковзно-спадні шкали. Отже, у поясненнях, повідомленнях та заявах тип мелодійної шкали є диференційною рисою *AW* та *BW*.

У питальних реченнях мелодика набагато варіативніша, це, очевидно, пов'язано з різноманітністю мелодичних малюнків різних комунікативних типів інтерогативів. Як видно з Таблиці 1, для *AW* характерна більша варіативність шкал зі значним переважанням рівних. При цьому рівні шкали (ковзні та поступово-рівні у співвідношенні 3:4) використовуються поряд із рівними тонами, тому питальним реченням *AW* властивий монотонний характер, особливо це стосується питань про нову інформацію та питань на підтвердження відомої інформації. Ця властивість у поєднанні з уривчастим ритмом та досить вузьким діапазоном ЧОТ наближає вказані комунікативні типи інтерогативів до власне розповідних речень (Рис.1).

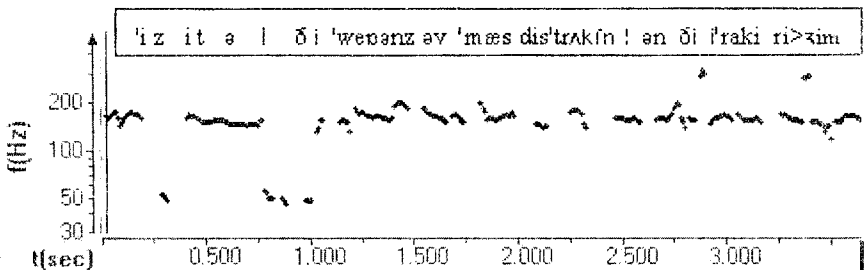

Рис.1: Інтонोगрама питання на підтвердження / заперечення відомої інформації
Is it er...the weapons of mass destruction and the Iraqi regime?

У мовленні *BW* навпаки, спеціальні та загальні питання характеризуються найбільшою варіативністю шкал з переважанням у спеціальних – спадних (ковзних, поступових і скандентних) та рівних шкал, а у загальних – ковзно-спадних, висхідних (скандентних і поступових) та рівних у співвідношенні 3:2:3.

У перепитах *BW* використовуються здебільшого поступово-спадні та поступово-висхідні шкали у співвідношенні 1:1, тоді як у перепитах *AW* переважають висхідні шкали (скандентні та поступові) та рівні (4:1). У *BW* вказані шкали поєднуються з низьким спадним та високим висхідним ядерними тонами в однаковій пропорції, а в *AW* превалює високий висхідний тон. Хоча високий висхідний тон є характерною рисою перепитів відповідно до британської норми, однак використання британками поряд з ним низького спадного тону свідчить про їхню більшу впевненість та визначеність щодо питання, яке вони уточнюють.

Найбільш різноманітні мелодійні шкали спостерігаються у риторичних питаннях *AW*, що зумовлено, очевидно, більшою емоційністю *AW* у порівнянні з *BW*, схвильованістю з приводу теми розмови (це переважно – боротьба за права жінок в арабських країнах, порушення прав людини у мусульманських

державих в цілому, війна в Іраку), більшим тиском на них з боку ведучого. Риторичним питанням *AW* характерні усі види спадних шкал, а особливо шкали з порушеною поступовістю (як і в розповідних реченнях), які не властиві риторичним питанням *BW*. Використовуються також ковзно-висхідні та рівні шкали. У *BW* спостерігаються частіше ковзно-спадні та рівні шкали, рідше – ковзно-висхідні.

Якщо у *розповідних реченнях AW* значні варіювання частоти основного тону відбуваються на шкалі, то у *BW* значні зміни ЧОТ відбуваються на ядрі. *BW* та *AW* найчастіше послуговуються низьким спадним, високим спадним та рівним термінальними тонами. Наративи *BW* вирізняються більшою варіативністю термінальних тонів та більшою частотністю використання складних та складених тонів (Таблиця 2). У наративах *AW* спостерігається одноманітніший мелодійний контур. На відміну від *BW*, *AW* використовують поряд з висхідними мелодійними шкалами різні типи висхідних тонів.

Таблиця 2: Частотність термінальних тонів у розповідних та питальних реченнях *BW* та *AW*

Тип терм. Тону		Low Fall	High Fall	Low Rise	High Rise	Fall-Rise	Rise-Fall	Rise+ Fall	Rise+ Fall	Level
Розп. реч.	<i>BW</i>	42%	14%	4%	-	6%	5%	8%	4%	17%
	<i>AW</i>	34%	18%	14%	8%	1%	2%	2%	5%	16%
Пит. реч.	<i>BW</i>	38%	25%	15%	13%	-	-	2%	-	7%
	<i>AW</i>	33%	18%	-	21%	2%	2%	9%	-	15%

В усіх комунікативних типах наративів *BW* та *AW* найчастіше реалізується низький спадний термінальний тон. Найбільш близькими за тональними характеристиками є пояснення обох категорій мовців, в яких реалізуються низький спадний, високий спадний та рівний тони у співвідношенні 2:1:1. Відмінною рисою є те, що в поясненнях *AW* не так часто, як у *BW*, використовується різка зміна тону, так званий спеціальний підйом (*Full Rise*). Найменша варіативність термінальних тонів у розповідних реченнях *AW* властива заявам. У них не спостережено реалізації двох тонів в одній синтагмі, чи використання спеціального підйому, як це можна побачити у заявах *BW*. У цих типах наративів *AW* не послуговуються складними та складеними тонами, тому доведення своєї точки зору до співрозмовника, переконання слухача в *AW* відбувається не так категорично та виразно, як у *BW*. Тоді як власне розповідь, яка у *BW* характеризується найнижчою варіативністю тонів (реалізуються переважно тільки спадний та рівний тони), і тому найбільшою монотонністю та рівномірністю, в *AW* – вирізняється найвищою варіативністю тонів, а отже, найбільшою виразністю та уривчастістю. Очевидно, це пояснюється низькою чинників: необхідністю обдумування та добору потрібних слів, інтерферентними явищами, екстралінгвістичною ситуацією (хвилююча тема розмови, перебування в іноземній країні, ґендерний фактор тощо).

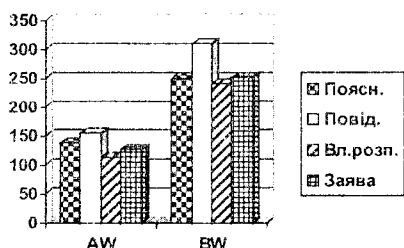
Хоча *питальним реченням АW* властива більша варіативність ядерних тонів, однак вона свідчить швидше про невпевненість *AW* у ситуації спілкування. Ця різноманітність тонів існує передусім за рахунок складних та складених тонів (спадно-висхідного, висхідно-спадного та спадного + висхідного), вживання яких нехарактерне для питань *BW*. Складний тон, особливо спадно-висхідний, у питальних реченнях може означати скептичне ставлення до предмету запитання, може надавати висловлюванню відтінків сумніву, вагання, замовчування, попередження про негативні наслідки, застереження, отже, в особи, яка має відповісти на запитання, може виникнути неприємне відчуття². Незнання таких особливостей вживання англійських ядерних тонів арабськими жінками та інтерферентний вплив їхньої рідної арабської мови можуть призводити і часом призводять до небажаного ефекту при комунікації. Використання складних тонів *AW* у риторичних питаннях створює враження різкої, настороженої позиції мовця, а в загальних та спеціальних питаннях – ефект невпевненості та вагання.

Питання про нову інформацію *AW* характеризуються вживанням майже всіх типів ядерних тонів. Велика частотність висхідних тонів пояснюється особливою ввічливістю цієї категорії мовців, часто навіть надмірною. Тоді як *BW* в умовах політичного інтерв'ю почуваються набагато впевненіше і спілкуються рішучіше. Звідси переважання у питаннях про нову інформацію *BW* низького спадного, високого спадного та рівного тонів. У питаннях *BW*, на відміну від *AW*, часто спостерігається поєднання двох тонів в одній синтагмі для додаткового виділення, підкреслення семантичного центру фрази. Поєднуються зазвичай високий спадний з низьким спадним – у перепитах, спеціальних та риторичних питаннях, а також два високих висхідних – у перепитах. У питаннях на підтвердження відомої інформації *AW* послуговуються переважно низьким спадним або рівним тоном, що справляє враження відсутності зацікавлення та ентузіазму в адресанта, а часто і – певної роздратованості чи суворості. *BW* у питаннях такого типу віддають перевагу низьким висхідним, високим висхідним та низьким спадним тонам.

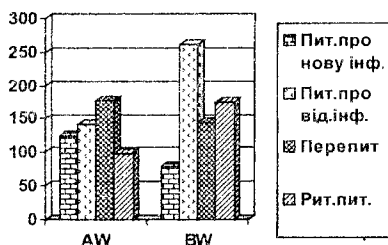
Основною диференційною рисою просодії *розповідних речень BW* та *AW* є діапазон ЧОТ, який у *BW* у два рази ширший, ніж у *AW* (Діаграма 1).

Як видно з діаграми, у наративах обох категорій мовців найвужчий діапазон має власне розповідь, а найширший – повідомлення. Заява та пояснення мають майже однакові діапазони. Середня ЧОТ власне розповіді *BW* варіює у межах 90 – 275 Гц, повідомлення – 71 – 273 Гц, заяви – 92 – 270 Гц, пояснення – 83 – 266 Гц, отже, повідомлення має найширший діапазон за рахунок нижнього регістру. Середня ЧОТ власне розповіді *AW* варіює у межах 154 – 322 Гц, повідомлення – 131 – 312 Гц, заяви – 159 – 349 Гц, пояснення – 134 – 305 Гц. Як видно, середні показники ЧОТ значно вищі в *AW*. Порівняння відповідних показників середньої ЧОТ *BW* та *AW* за критерієм Стюдента показало, що диференціювати досліджувані категорії мовців можна за показниками се-

редньої мінімальної ЧОТ у всіх чотирьох типах фраз, і тільки у заяві – за показниками середньої максимальної ЧОТ. Щодо показників максимальної ЧОТ на початку розповідних речень, то вони, безумовно, вищі в *AW* (60,4 – 63,6 пт), у порівнянні з *BW* (57,3 – 60 пт). За показниками максимальної ЧОТ початку фрази можна диференціювати *AW* та *BW* тільки за поясненням та заявою. Відмінності у показниках середньої ЧОТ фрази та максимальної ЧОТ на початку фрази *BW* та *AW*, зумовлені передусім інтерферентним впливом тональних характеристик рідної мови на англійську мову білінгва, а також, що цілком можливо, історично сформованими особливостями анатомічної будови голосових зв'язок досліджуваної категорії носіїв англійської мови.

Діаграма 1: Діапазон ЧОТ розповідних речень *AW* та *BW*, виражений у відсотках

Діаграма 2: Діапазон ЧОТ питальних речень *AW* та *BW*, виражений у відсотках

Що стосується показників ЧОТ *питальних речень* (Діаграма 2), то найтонше можна диференціювати *AW* за питаннями про нову інформацію та риторичними питаннями, діапазон ЧОТ у реченнях цього комунікативного типу в *AW* майже у 2 рази вужчий, ніж у *BW*, дещо вужчі також тональні інтервали початку та кінця речення, а також діапазон ЧОТ на ядрі. Однак, діапазон ЧОТ *AW* є ширшим у питаннях на підтвердження відомої інформації та перепитах. Це знову ж такі пояснюється наближенням питань *AW* до розповідних речень за просодичними характеристиками, та меншою впевненістю і категоричністю *AW*. Якщо діапазон ЧОТ *BW* в цілому є ширшим за рахунок нижнього регістру, то у питаннях на підтвердження відомої інформації та перепитах *BW* поступаються через те, що ставлять питання на підвищених тонах. Це зумовлює також вищі показники максимальної ЧОТ *BW* на початку питальних речень у порівнянні з розповідними (56,1 – 63,2 пт). Середня ЧОТ загального питання *BW* варіює у межах 167 – 285 Гц, спеціального – 89 – 278 Гц, перепиту – 103 – 252 Гц, риторичного питання – 129 – 328 Гц. Середня ЧОТ загального питання *AW* варіює у межах 141 – 291 Гц, спеціального – 142 – 327 Гц, перепиту – 135 – 359 Гц, риторичного питання – 156 – 293 Гц.

У розповідних реченнях повідомленню, власне розповіді та заяві у *BW* збіг тонального максимуму фрази з семантичним центром не властивий. Максимум ЧОТ спостерігається переважно на такті, у два рази рідше – на ядрі та складі з логічним наголосом. Тільки у поясненні максимум ЧОТ збігається з семантичним центром фрази – ядром. У наративах *AW* максимум ЧОТ розміщується переважно на ядрі – у поясненні та власне розповіді, і на такті – у повідомленні та заяві. У поясненні та власне розповіді максимум ЧОТ може також розташовуватися на складі з логічним наголосом, рідше – на такті.

Мінімум ЧОТ у наративах обох категорій мовців розміщується переважно на післятакті, рідше – на ненаголошених складах у середині синтагми, також може зосереджуватися на останньому ненаголошеному складі перед ядром та передтакті. Тільки у власне розповіді *AW* мінімум ЧОТ дістають ненаголошені склади у середині синтагми, це зазвичай склади перед паузами хезитації, коли мовець понижує голос, обдумуючи, що сказати далі.

У питальних реченнях *BW* тональний максимум зосереджується на ядрі у загальних питаннях і перепитах, і на такті – у спеціальних та риторичних питаннях. Тоді як в *AW* тональний максимум отримують у загальних питаннях – склади з логічним наголосом та наголошені склади у середині синтагми, у спеціальних – переважно ядро, рідше – такт, у перепитах і риторичних питаннях розміщення тонального максимуму аналогічне до *BW*. Для диференціації двох категорій мовців з точки зору місця розташування тональних максимумів і мінімумів найбільш показовими є питання на підтвердження відомої інформації, адже тільки у реченнях цього типу тональний мінімум зосереджений здебільшого на передтакті – такті у *BW*. В інших типах інтерогативів *BW*, як і в усіх типах інтерогативів *AW*, тональний мінімум дістає післятакт, рідше – ненаголошені склади у середині синтагми.

Щодо тональних інтервалів початку фрази та кінця фрази (Таблиця 3), то вони майже однакові для усіх типів *наративів* в *AW*. У *BW* тональний інтервал кінця фрази у 1,5 – 2 рази ширший за інтервал початку фрази, що пояснюється різким падінням термінального тону в кінці фрази. Тональні інтервали початку фрази у двох категорій мовців майже однакові, однак інтервали кінця фрази у *BW* у 1,5 – 1,7 рази ширші, ніж в *AW*. Як показують дослідження, за цими показниками можна диференціювати дві категорії мовців тільки за повідомленням. За діапазоном ЧОТ на ядрі можна відрізнити *AW* та *BW* за поясненням, повідомленням і власне розповіддю, адже діапазон ЧОТ на ядрі у цих типах наративів *AW* у 2–2,5 разів вужчий від аналогічного показника *BW* (Таблиця 3).

Таблиця 3. Інтервали ЧОТ на початку та в кінці фрази, діапазон ЧОТ на ядрі у різних типах *нарративів* BW та AW, виражені у півтонах

Категорія мовців	Пояснення			Повідомлення			Власне розповідь			Заява		
	Поч. фр.	Кін. фр.	ядро	Поч. фр.	Кін. фр.	ядро	Поч. фр.	Кін. фр.	ядро	Поч. фр.	Кін. фр.	ядро
BW	8,2	12,7	11,7	7,1	14,9	11,6	5,9	8,6	11,1	8,6	12,7	9,7
AW	4,9	7,7	4,8	5,7	8,7	6	5	5,7	5,5	6,3	7,4	5,6

Отже, результати експериментів доводять, що мелодичний компонент є справді показовою диференційною ознакою просодії такої категорії носіїв англійської мови, як арабські жінки. У різних комунікативних типах *розповідних речень* усі мелодичні складові реалізуються як характеристики саме цього територіального варіанту інтонації англійського мовлення. У *питальних реченнях* вирізняються такі мелодичні диферентори, як мелодична шкала, ядерний тон, діапазон ЧОТ висловлення, мінімальна ЧОТ висловлення, максимальний показник ЧОТ початку речення та місця розташування тональних максимумів і мінімумів у фразі.

¹Див. напр.: *Калита А.А.* Фонетичні засоби актуалізації смислу англійського емоційного висловлювання. – К., 2001; *Brasil D.* The Communicative Value of Intonation in English. Cambridge University Press. – UK, 1997; ²*Ek J.A. van, Trim J.L.* Vantage, Council of Europe. – Cambridge University Press. – P. 185.

Ольга Затайдух,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДО ПРОБЛЕМИ УКЛАДАННЯ ПРОТОТИПНОЇ БАЗИ СКЛАДІВ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ

Створення прототипної бази складів має на меті укладання реестру вихідних одиниць, узгоджених з акустичною базою для програми конкатенативного синтезу української мови. Склад обрано одиницею синтезу, оскільки саме він є елементарною вимовною цілісністю в українській мові, що при синтезі частково забезпечує наближення до природного звучання. Вказана проблема є частиною наукової теми "Теоретичні передумови створення синтезатора українського мовлення" в лабораторії експериментальної фонетики Київського національного університету імені Шевченка і спирається на нові, розроблювані в ній підходи.

Укладання зазначеної бази складів викликало низку теоретичних питань щодо встановлення межі складу у дво-, три-, чотириккомпонентних інтервокальних сполуках приголосних. За даними літератури, для української мови детально розроблені правила для двокомпонентних сполук¹ і загальні правила для усіх інших². Перевірка цих правил на матеріалі усних текстів пока-

зала, що частина двокомпонентних сполук має варіативні рішення, пов'язані також з темпом мовлення³, а наші власні дослідження виявили, що деякі типи сполучень не описано взагалі.

З'ясування стану проблеми складоподілу на матеріалі інших мов, проведене в ЛЕФ, дозволило взяти за основу два рівні складоподілу – органогенетичний і типологічний – і намітити такі етапи дослідження, які передбачають: а) визначення частотних характеристик сполучень як бази для з'ясування типологічних особливостей складоподілу; б) вироблення системи опису й анотації субстанціальних (органогенетичних) ознак сегментів; в) з'ясування регулярних параметрів реалізації цих ознак на межі та в межах складу; г) артикуляційно-акустичний аналіз варіативних правил і неописаних сполучень.

У сучасній фонетиці існує багато теорій, що визначають природу складу з різних позицій: організацію складу і, відповідно, складоподілу описують за ознаками сонорності, м'язового напруження, експіраторного зусилля. Очевидно, вони взаємно не виключають одна одну, понад те, вони природно поєднуються.⁴ Така передумова дає можливість описати склад в усіх субстанціальних, а саме сегментно-просодичних ознаках. Проблема, однак, полягає в тому, що досі не створено системи ознак, які поєднали б ці вияви складу в аспекті породження. Навіть на сегментному рівні склад описується на основі релевантних (узагальнених фонологічних) характеристик аспекту функціонування. Деякі дослідження контурно-енергетичної організації складу спираються на окремі субстанціальні параметри⁵.

Створенню прототипної бази складів українського мовлення передували етап опрацювання правил складоподілу, запропонованих В.М. Брахновим, і етап кількісного підрахунку інтервокальних сполучень приголосних. На першому етапі було з'ясовано, що такі сполучення, як *зг, бдж, бдз, ддз* і подібні, не були спеціально описані ні як звукосполучення у слові, ані у вигляді правила. Було також виявлено випадки варіативного складоподілу, які потребують спеціального інструментального дослідження. Наприклад: сполучення дзвінкого зімкненого чи щілинного та сонорного, глухого щілинного та сонорного, глухого щілинного та глухого зімкненого, оскільки тут варіативність може бути наслідком іншого способу складоподілу.

З метою виявлення всіх можливих для української мови двокомпонентних консонантних сполук в інтервокальній позиції було укладено перехресну матрицю сполучуваності приголосних. Враховуючи м'які та напівпом'якшені приголосні, виявлено 1024 таких можливих комбінацій. Одержані в результаті цього сполуки було поділено на дві групи.

1. Групи сполук, де обидва приголосні належать до наступного складу:

➤ сполуки щілинного дзвінкого із сонантом або щілинним дзвінким (для початкового опису сполучень використано характеристики, за якими укладено правила В.М. Брахнова);

➤ сполуки зімкненого дзвінкого із сонантом або щілинним чи зімкненим дзвінким;

➤ сполуки зімкненого або щілинного глухого з наступним зімкненим чи щілинним глухим, сонантом або глухою африкатою;

➤ сполучення африкати з будь-яким наступним приголосним.
2. Групи сполук, у яких приголосні належать до різних складів:

➤ сонант з будь-яким наступним приголосним;

➤ зімкнений дзвінкий з наступним зімкненим чи щілинним глухим приголосним або африкатою;

➤ щілинний дзвінкий з наступним зімкненим дзвінким, африкатою або зімкненим чи щілинним глухим.

До групи, де дзвінкий зімкнений разом з подальшим приголосним відходить до наступного складу, входять такі двокомпонентні консонантні комбінації:

б/д'/д/г' + б/д'/д/г'; й/р'/р/л'/л/н'/н; м/в; з'/з/ж/г (у межах словоформи: *заглада, кобзарю, мідних, одморозила, підгигало*; у межах фонетичного слова: *від нас, об землю, над містом*).

дзвінкий зімкнений відходить до попереднього складу:

б/д'/д/г' – п/т'/т/к; с'/с/ш/ф/х; ч/ц'/ц (у межах словоформи: *хребтів, нащадків, звідти, відчус*; у межах фонетичного слова: *перед тим, об полустанок*).

За трансформованими текстами Л. Костенко, розміченими у вигляді 10 тис. фонетичних слів і ритмічних груп (матеріали ЛЕФ), виявлено близько 500 типів консонантних двокомпонентних сполучень – ПП – в усіх позиціях слова. Аналіз матеріалу показав, що в першій інтервокальній позиції засвідчено 392 типи сполучень, а в другій – 282. У фонетичному слові інтервокальні позиції приголосних рахуємо, починаючи з позиції після першої голосної.

Для опису в межах статті обрано 50 найчастотніших сполучень із зазначених інтервокальних позицій (відповідно 29 з першої групи і 21 з другої). За частотою вживання у тексті вони становлять приблизно половину від загальної кількості виявлених у вибірці консонантних сполучень.

Група, в якій за правилами складоподілу обидва компоненти належать до наступного складу (у дужках – абсолютна кількість сполучень в 1-й і 2-й інтервокальних позиціях): ст (194), ск (82), зн (81), дн (79), сн (70), пр (69), т'с' (60), пл (56), тр (56), сл (52), чн (51), нн' (50), гр(47), чк (46), бл (46), бр (44), кр (43), ст' (43), хт (42), св' (41), тт' (40), кн (36), тн' (35), тк (34), см' (34), дн' (32), зд (31), гл (29), сн' (28).

Для зручного звернення до графічного запису використано спрощену фонетичну транскрипцію.

Група, в якій за правилами складоподілу перший компонент належить до попереднього складу: рн (83), нк (71), нц' (64), рк (58), л'к (57), вс' (57), вж (49), вн (48), рт (47), нц (38), зк (35), н'к (35), рн'(35), дк (32), нт (31), йд (30), вч (30), мл' (29), вс (29), л'н (28), рб (27).

Правила, пропоновані для складолоділу, використовують певну диференційну ознаку, при цьому, як ця ознака співіснує з іншими ознаками в сегменті приголосного, не береться до уваги. Однак це важливо для створення акустичної бази складових елементів. У пошуках повнішого опису сегментів на межі складу, а також з метою поєднання теорій експіраторної, сонорної і теорії м'язового напруження ми скористалися розробленими в лабораторії експериментальної фонетики субстанціальними характеристиками опису сегментів. Вони відображують кардинальну і синергетичну роботу трьох механізмів – артикуляції, фонації та ініціації. Однак, за текстовим матеріалом доступними для аналізу є лише кардинальні ознаки. Механізм артикуляції описаний за пропонованою Л.Г. Скалозуб класифікацією укладів (A – I, II, III), а саме:

I – предорсальний приголосний;

II – дорсальний задній,

III – дорсальний передній.⁶

Механізм фонації (Ф – S, V, D) позначено традиційно за трьома голосовими режимами для приголосних:

S – сонанти ;

V – дзвінкі;

D – глухі.

Механізм ініціації (I – 1, 2, 3) позначено за способами експірації при творенні приголосних:

1 – зімкнені (переривання виходу повітря);

2 – щілинні (пропускання фокусованого потоку повітря);

3 – комбіновані.

Наприклад: приголосний ж позначається / V 2h, а приголосний к – II D 1.

Отже, тепер правила для двокомпонентних сполук, описані В.М. Браховим, мають такий вигляд:

Таблиця 1

ГП ₁ -П ₂ Г	Г-П ₁ П ₂ Г
III V 1 – III D 1, I D 1, III D 1, II D 1 I V 1 II D 2 III V 1 III D 2, I D 2h, I D 2c, III D 2c II V 1 I D 3h, I D 3c, III D 3c I V 3c, III V 3c	III V 1 + I S 3, III S 3, I V 1 S 3n, III S 3n III V 1 III S 2, III S 2, II V 1 III S 3, I V 2c, III V 2c, I V 2h, II V 2 III V 1, I V 1 III V 1, II V 1

Результати кількісного розподілу в першій групі поданих вище сполук за трьома субстанціальними характеристиками вміщено у таблиці 2.

Таблиця 2. Г-ППГ

Перший компонент						Другий компонент					
А	к-ть	Ф	к-ть	І	к-ть	А	к-ть	Ф	к-ть	І	к-ть
І	17	Д	20	І	13	І	17	Д	8	І	8
ІІ	9	В	8	2	13	ІІ	3	В	1	2	2
ІІІ	3	С	1	3	3	ІІІ	9	С	20	3	19

Результати кількісного розподілу в другій групі сполук за трьома субстанціальними характеристиками подано у таблиці 3.

Таблиця 3. ГП-ПГ

Перший компонент						Другий компонент					
А	к-ть	Ф	к-ть	І	к-ть	А	к-ть	Ф	к-ть	І	к-ть
І	12	Д	0	1	1	І	10	Д	13	1	10
ІІ	6	В	2	2	7	ІІ	7	В	3	2	3
ІІІ	3	С	19	3	13	ІІІ	4	С	5	3	8

Обрахунки частотного розподілу субстанціальних ознак виявили в ПП наїтипівіші для складової структури тенденції. Аналіз результатів опису засвідчує, що в сполуках, де обидва компоненти належать до другого складу, першому приголосному властиві такі характеристики, як предорсальність (59%), глухість (69%) і зімкненість та щільність (45% і 45%), для другого – предорсальність (59%), сонорність (69%) і комбінованість (66%). У сполуках, де компоненти належать до різних складів, першому приголосному властива предорсальність (57%), сонорність (90%) і комбінованість (62%), для другого – предорсальність (48%), глухість (62%) та щільність (48%).

Таким чином, на першому етапі дослідження було визначено випадки варіативного складоподілу, а також встановлено інвентар і частотність сполучень, серед яких залишилися комбінації, не описані в літературі правилами складоподілу. Другий етап передбачає акустичний аналіз недосліджених сполук і створення алгоритму складоподілу на основі інвентаря та частотних показників.

¹Брахов В.М. Склад // Сучасна українська літературна мова / Під ред. І.К.Білодда. – К., 1969. С.352-354; ²Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія. – К., 1981. 183 с.; ³Дудник З.В. Складоподіл в українському мовленні у зв'язку з цілісною організацією складу і слова // Українська мова і література в Київському університеті: Збірник наукових студій, присвячених 80-річчю кафедр україністики. – К.: Просвіта, 1999. – С. 92-98; ⁴Трофимоза Е.Б. Очерк теории фонетического и интуитивного слогоделения. Автореф дис. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1972. – 19 с.; ⁵Плевако Н.Г. Статистическое исследование структуры слога в украинском языке. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Харків. – 1974. – 18 с.; ⁶Бондарко Л.В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи – Л., 1981.– 200 с., ⁷Армаш Н.В. Сопоставительный анализ структуры слога в современных немецком и украинском языках. Автореферат дис. канд. филол. наук. – Одесса, 1991. – 16 с.; ⁸Скалозуб Л.Г. Артикуляторная динамика речеобразования (экспериментально-фонетическое исследование на материале русского языка): Автореферат дис. на соискание науч. ст. доктора филол. наук. – К., 1980. – 44 с. (С. 18).

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ТРАНСКРИПЦІЇ І ТРАНСЛІТЕРАЦІЇ

*Маргарита Карпенко, Олена Маймескул,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ПРОЦЕС ВКРАПЛЕННЯ НЕТРАНСЛІТЕРОВАНІХ ІНШОМОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ЯК ФОРМА МІЖМОВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Серед теоретичних питань, що мають вагоме значення для широкого кола лінгвістичних проблем, зокрема дотичних до міжмовної взаємодії в її загальному та конкретному висвітленні, важливе місце належить проблемі **запозичення**, яке є найбільш виразною й поширеною формою взаємодії мов – процесом перенесення елементів однієї мови (джерела) до іншої (реципієнта) в результаті активних міжмовних контактів, інтенсивність котрих у сучасному світі дедалі посилюється.

Менш поширеними є інші форми – процес **калькування** (творення мово-реципієнтом нових слів, словосполучень за відповідними моделями мови-джерела) і така специфічна й відносно мало вивчена форма, як процес **вкраплення**. Всі ці форми взаємопов'язані, взаємодіють, але кожна з них заслуговує пильної уваги, їх дослідження не втрачає актуальності в наш час, у багатомовній світовій спільноті.

І.П. Сунцова в середині 50-х років ХХ ст. писала з цього приводу: "Вивчення явищ взаємопроникання мов являє собою одне з важливих завдань мовознавства. Все зростаюче спілкування між державами сприяє зростанню взаємодій між окремими мовами".¹ Її насамперед цікавили орфоепічні питання – вимова в німецькій літературній мові тих запозичень, інтернаціональних слів і власних імен, джерелом яких була російська мова, зокрема вимова голосних, приголосних, а також складподіл і словесний наголос запозичень, вимова яких "ще не цілком усталилася".² Водночас підкреслено: як один з аспектів теми, співвідношення "правил вимови" і "правил читання" закономірно "сполучається з питаннями графіки, орфографії, транслітерації і транскрипції запозичених слів".³ Це безпосередньо, але по-різному стосується тих лексичних та фразеологічних одиниць (ЛО та ФО), які пов'язані з процесом запозичення, а також тих одиниць, що пов'язані з процесом вкраплення; щодо калькованих ЛО та ФО написання та вимова регулюються мовою-реципієнтом.

Майже всі дослідники процесу запозичення відзначають, що його "відкладеннями" в різних мовах стали переважно **запозичені слова**; запозичення звуків, морфем (словотвірних), фразеологізмів або синтаксичних конструкцій спостерігається не так часто. Для запозичених слів характерною рисою

є їх засвоєння мовою-реципієнтом, на чому наголошують автори статей, зокрема в енциклопедичних виданнях: "Запозичення пристосовуються до системи мови, що їх запозичила, й часто настільки нею засвоюються, що іншомовне походження таких слів не відчувається носіями цієї мови й може бути виявлене лише за допомогою етимологічного аналізу"⁴; "Запозичені слова – іншомовні слова, цілком засвоєні мовою, що їх запозичила. Запозичені слова не сприймаються мовцями як чужорідний елемент і не потребують пояснень щодо форми і значення"⁵.

Визначають різні джерела запозичення, різні його канали (усний або письмовий), шляхи (прямі, безпосередні або непрямі, опосередковані), різні ступені засвоєння, його ознаки. При взаємодії мов, відмінних за графічними системами, головною з таких ознак виступає **транслітерація**, "літерна передача текстів і окремих слів, записаних за допомогою однієї графічної системи, засобами іншої графічної системи"⁶.

Транслітерація тісно пов'язана з процесом запозичення, є одним з об'єктивних сигналів про те, що запозичення і засвоєння відбулося, тобто певною мірою реалізовано перехід слова (повністю – при наявності також усіх інших ознак засвоєння, неповністю – при відсутності деяких із них) з однієї мовної системи до іншої. Саме транслітерація виступає необхідним і достатнім показником процесу запозичення при взаємодії мов з різними графічними системами, писемно фіксуючи перший етап засвоєння запозиченого слова, словосполучення. Як коментує А.В. Суперанська, "у російській практиці транслітерацією іноді іменують практичну транскрипцію іншомовних слів засобами російської графіки"⁷.

Якщо для процесу запозичення необхідна *наявність* транслітерації (отже засвоєння) мовних одиниць, що переходять з однієї мовної системи до іншої, то для процесу вкраплення характерною рисою є *відсутність* транслітерації таких одиниць. Розмежування (й зіставлення) цих форм міжмовної взаємодії за їх результатами, "відкладеннями" базується саме на функціонально-процесуальній опозиції: **транслітеровані** іншомовні елементи (при запозиченні) – **нетранслітеровані** іншомовні елементи (при вкрапленні).

Демонструючи різні співвідношення контактуючих мов, процес запозичення і процес вкраплення певною мірою пов'язані між собою завдяки можливим перетворенням вкраплених нетранслітерованих іншомовних елементів (НІЕ) на транслітеровані, запозичені: наприклад, *consortium* (лат.) – *консорціум* (укр.), *консорциум* (рос.); *corps de ballet* (фр.) – *кордебалет* (укр.), *кордебалет* (рос.).

Водночас між цими процесами є суттєва відмінність за моделлю, типом співвідношення контактуючих мовних систем – мови-джерела і мови-реципієнта, а також за характером тих лексичних, фразеологічних, текстових одиниць, які беруть участь, формуються в цих процесах. Так, активно функціонуючи в текстах іншої мовної системи, НІЕ повністю зберігають свою на-

лежність до мови-джерела, тобто суттєво відрізняються від запозичених ЛО та ФО, які при засвоєнні набувають характерних рис мови-реципієнта, послаблюючи або зовсім втрачаючи свої первинні ознаки, а тим самим – належність до мови-джерела.

Не випадково Л.А. Булаховський, який одним із перших звернувся до систематизованого опису російської лексики за її походженням, фіксує в ній "значний домішок іноземної", докладно розглянув не лише запозичені російською мовою іншомовні елементи з різним рівнем адаптації, а також кальки, але й НІЕ, і тим самим у фундаментальній праці "Русский литературный язык первой половины XIX века" (1941) привернув увагу до специфічної форми міжмовної взаємодії. Отже, "поруч із такими традиційно прийнятими формами, як *запозичення, калькування*, накреслені основні виміри ще однієї форми, визначеної терміном *вкраплювання/вкраплення*, що можна вважати лінгвістичною інновацією Л.А. Булаховського кінця 30-их – початку 40-их років ХХ століття".⁸ Термін цей згодом, у 60 – 70-і роки, набув поширення (О.О. Леонтьєв, 1966; Л.П. Крисін, 1968; В.С. Гімпельман, 1970; В.П. Берков, 1973 та ін.), але, на жаль, без посилання на Л.А. Булаховського. Цим значною мірою було знівельовано концептуальний підхід до проблеми в її зв'язку з теорією мовних контактів, міжмовної взаємодії, іншими важливими аспектами характеристики процесу вкраплення.

В інтерпретації Л.А. Булаховського цей багатоплановий процес, що реалізується на стику мов і культур, постає як традиційний щодо таких сфер російського мовлення, як епістолярні, мемуарні, художні тексти, де знайшла відбиття активна взаємодія російської мови в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. з латинською і західноєвропейськими мовами, переважно французькою, а також англійською, німецькою, італійською; серед слов'янських – з польською.

Співвідношення різних мовних систем, їхньої графіки, фонетики при вкрапленні НІЕ в російський поетичний текст дослідник демонструє прикладами з пушкінського "Евгения Онегина", в яких "досить рельєфно" відбито специфіку англійських НІЕ: "Цей прошарок ще іншомовних, чужих російській мові слів, їх ще пишуть англійською і пропонують для них іноземну вимову, ср.: "Как dandy лондонский одет", "Пред ним roast-beef окровавленный...", "Никто бы в ней найти не мог того, что модой самовластной В высоком лондонском кругу Зовется vulga".⁹ Словники згодом фіксують запозичення цих англійських слів, їх засвоєння російською (*денди, ростбіф, вульгарний*) й українською (*денді, ростбіф, вульгарний*) мовами.¹⁰

Показово, що йдеться саме про поєднання "правил вимови" і "правил читання" з питаннями графіки, орфографії, транслітерації. Судження І.П. Сунцової про подібне поєднання сприймається на цьому фоні як творчий відгук на коментар Л.А. Булаховського, що є цілком ймовірним завдяки особистим творчим контактам двох учених, які з середини 40-х до початку 60-х

років ХХ ст. співпрацювали на філологічному факультеті Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, в руслі Київської історико-філологічної школи.

Поняття вкраплення як процесу пов'язане у Л.А. Булаховського з мовними й мовленнєвими характеристиками, які свідчать про актуальність цього процесу й ефективність використання НІЕ для розв'язання ситуації "лексичного дефіциту" (У. Вайнрайх) за рахунок міжсистемної взаємодії контактуючих мов, що дозволяє забезпечити потреби носіїв мови-реципієнта, як індивідуально-авторські, так і колективні.

Для російських текстів ХІХ – ХХ ст. НІЕ є поширеним явищем. О.М. Бабкін і В.В. Шендецов, підкресливши, що "російська мова, подібно до інших мов світової культури, має значний запас іншомовних виразів і слів, які вживаються без перекладу і зі збереженням графіки й орфографії мовиджерела"¹¹, презентують створений ними спеціальний словник, виданий двічі (1966, 1994) як "упорядковане зведення" таких іншомовних одиниць на базі картотеки – понад 100 тисяч вибірок з наукової, публіцистичної, художньої, мемуарної та епістолярної літератури "від пушкінської пори до нашого часу". Отже, кількісні виміри НІЕ для російської мови є значними, як і для українських текстів цього періоду, в такому плані менш вивчених.

Ідіостилі російських і українських письменників ХІХ – ХХ ст. надають переконливий матеріал для дослідження процесу вкраплення. У багатьох із них існують певні прошарки мовленнєвих одиниць НІЕ з широким "рольовим" діапазоном використання в поетичних, прозових, драматичних текстах і виразною індивідуально-авторською специфікою щодо вибору НІЕ (за мовою-джерелом, обсягом НІЕ, їх функціями, співвідношенням з образною системою твору, з ЛО і ФО основного тексту тощо), мотивації та функціонально-естетичної доцільності їх введення.

Подібні фрагменти існують у мовленнєвих системах таких російських письменників, як О. Пушкін, М. Лермонтов, М. Гоголь, Ф. Достоєвський, Л. Толстой і багато інших.¹² У творах українських письменників – Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Винниченка, М. Хвильового, В. Підмогильного та інш. – вони представлені досить виразно¹³. За російськими джерелами НІЕ отримали певне висвітлення в спеціальній літературі, аналіз українських джерел у цьому ракурсі розпочато недавно. Він свідчить, що дослідження НІЕ та процесу вкраплення як певного етапу ("до-запозичення") й форми взаємодії української мови з іншими мовами є доцільним і перспективним.

Вивчення НІЕ за творами російських і українських письменників підтверджує їх вагомість в ідіостилях, а також продуктивність вкраплення як процесу, що віддзеркалює мовні й культурні контакти. У сучасних умовах вони поширюються, поглиблюються, набувають різноманітних форм, виходять у нові сфери спілкування, зокрема сферу масмедіа. Отже, дослідження процесу вкраплення та статусу НІЕ – основної реалізованої ним мовленнєвої одиниці

– не втрачає актуальності ні для науки про мову, ні для мовленнєвої практики, культури мови при її взаємодії з іншими мовними системами.

Тема статті пов'язана з лінгвістичними ідеями І.П. Сунцової її свого часу, в середині 1970-х років, схваленою підтримана. Публікацію підготовано на знак глибокої пошани до життєвого подвигу людини, яку по праву можна віднести до університетської еліти, яка належить до однієї з славетних науково-педагогічних династій й уособлює найкращі риси науковців і педагогів Київської історико-філологічної школи, міцний зв'язок поколінь.

На тихій алеї Лук'янівського кладовища (з 1994 року Державного історико-меморіального заповідника) – скромний пам'ятник на могилі Ірини Петрівни, де вона похована поруч із матір'ю Інною Сергіївною та дідом Сергієм Миколайовичем Реформатським, видатним вітчизняним вченим зі світовим ім'ям, який заснував наукову школу хіміків-органіків у Київському університеті, брав активну участь у створенні Київського політехнічного інституту.¹⁴ У 170-річній історії Київського університету з цими іменами пов'язані славні сторінки.

¹ Сунцова І.П. Про вимову російських слів у сучасній німецькій літературній мові // XIII наукова сесія КДУ. Тези доповідей. Секція філології. – К., 1956. – С. 15; ² Там само; ³ Там само. – С. 16; ⁴ Добродомов И.Г. Заимствование // Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1990. – С. 158; далі – ЛЭС; ⁵ Ткаченко О.Б. Запозичені слова // Енциклопедія "Українська мова". Співголови редколегії Русанівський В.М., Тараненко О.О. – К., 2000. – С. 179. ⁶ Суперанская А.В. Транслитерация // ЛЭС. – С. 518-519. Див.: також: Реформатский А.А. Транслитерация русских текстов латинскими буквами // Вопросы языкознания. 1960, № 5; Суперанская А.В. Теоретические основы практической транскрипции. – М., 1978; ⁷ Там само. – С. 519; ⁸ Карпенко М.А., Маймескул Е.А. Из терминологических инноваций Л.А. Булаховского: *вкрапливание* как форма межязыкового взаимодействия в русских художественных текстах (к 40-летию со дня смерти Л.А. Булаховского) // Мова і культура. Вип. 3. Т. IV. – К., 2001. – С. 332; ⁹ Булаховский Л.А. Русский литературный язык первой половины XIX века. Т. I. – К., 1941. – С. 201; ¹⁰ Див.: Словарь современного русского литературного языка в 17 томах. – М. – Л., 1950-1965.; Словник української мови в 11 томах. – К., 1970-1980; ¹¹ Бабкин А.М., Шендецов В.В. Предисловие // А.М. Бабкин, В.В. Шендецов, Словарь иноязычных выражений и слов, употребляющихся в русском языке без перевода. В двух книгах. – М. – Л., 1966. Кн. I. – С.3; ¹² Див.: Карпенко М.А., Щербак Е.А. Нетранслитерированные иноязычные элементы и их функции в произведениях Л.Н. Толстого // Материалы Толстовских чтений. – Тула, 1974; Маймескул Е.А. Французский язык в художественной прозе Л.Н. Толстого. АКД. – К., 1981; Карпенко М.А., Маймескул Е.А. Речевой образ и межъязыковые взаимодействия: нетранслитерированные иноязычные элементы в «Евгении Онегине» А.С. Пушкина // А.С. Пушкин и проблемы мировой культуры. Т. 2. – К., 1999; Карпенко М.А., Маймескул Е.А. На стыке культур: нетранслитерированные иноязычные элементы в идиллии Н.В. Гоголя // Мова і культура. Вип. 1. Т. IV. А – К. К., 2000. Текстобразующие функции нетранслитерированных иноязычных элементов в художественной прозе Ф.М. Достоевского // Достоевский и XX век. Вип. II. – К., 2000; ¹³ Див.: Карпенко М.О., Маймескул О.А. Нетранслитеровані іншомовні елементи в ідістилі Івана Франка: до проблеми розв'язання ситуації "лексичного дефіциту" творчої особистості // Іван Франко і творення української суверенної держави. – К., 1996; Карпенко М.О., Маймескул О.А. Нетранслитеровані іншомовні елементи в ідіолекті Лесі Українки: до проблеми лексичного дефіциту творчої особистості // Язык и культура. Т.2. – К., 1997; ¹⁴ Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. Вид. 2. – К., 1998. – С. 51.

Яна Ільницька,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ФОНЕТИКО-ГРАФІЧНА АДАПТАЦІЯ ГРУЗИНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

При входженні в українську мову грузинських слів відбувається їх адаптація на фонетичному, граматичному та семантичному рівнях. Проблема функціонування в українській мові грузинської лексики досі не була предметом лінгвістичного аналізу. Проте, зважаючи на досить велику кількість грузинських лексичних одиниць в українських текстах (і, відповідно, в українській графіці), важливим видається уточнити і впорядкувати принципи їх передачі. Фонетична адаптація зумовлена різницею фонологічних систем грузинської та української мов. Розглянемо цей процес на матеріалі творів грузинської літератури, перекладених українською мовою.

Для системи зімкнених та афrikативних приголосних грузинської мови характерна кореляція за дзвінкістю/глухістю та глоталізованістю/ неглоталізованістю, для фрикативних – тільки за дзвінкістю/глухістю.

Подамо систему грузинського консонантизму у вигляді таблиці.¹ Жирним курсивом позначаємо фонему, відсутні в українській мові, у квадратних дужках – фонему, відсутні в грузинській мові, але наявні в українській.

	зімкнено-проривні	афrikати	фрикативні	сонорні
лабіальні	b p p'		[f]	m v
дентальні	d t t'	dz c c' dʒ č č'	z s ž š	n l r
задньоязикові	g k k'		y x	
фарингальні	q'			
ларингальні			h	

Бачимо, що в українській мові відсутні 8 грузинських приголосних фонем, а в грузинській – 1 українська (не враховуючи відсутньої у грузинській мові кореляції за твердістю / м'якістю).

Розглянемо, як грузинські слова передаються в українських текстах. У грузинській графіці слова перевірені за словниками², подаються у латинській транскрипції³

При фонетико-графічній адаптації грузинських слів в українській мові звуки, відсутні в останній, замінюються артикуляційно (чи акустично) найближчими, а на письмі передаються відповідними літерами. Грузинські глоталізовані передаються українськими глухими, як і грузинські глухі:

mutaka мутака – кругла подушечка. *Проведи лжежнягину в хижку і дай їй килим, мутаку та постелю.*⁴

t'urpa turpa – гарний, чудовий. *Життя і щастя тобі, мій турпо*.⁵
derepani derepani – коридор, широкий балкон по всьому фасаду одноповерхової оселі з піддашком. *Чистий, охайний, він весь, од дерепані до ворит, поріс буйною зеленою травою*.⁶

sar'alne sapalne – 1. в'юк; 2. міра вина, бл. 5 гектолітрів. *Казали, що і в найбільш неврожайні роки вдова продавала не менш як три сапалне вина*.⁷

Грузинський глухий лабіальний /p/ може передаватися українським фрикативним ф, особливо в словах, які в грузинській мові є запозиченнями зі зміною оригінального /f/ на /p/:

mapraši mapraš або *mapraša* – великий лантух з килимової тканини. *Все це вона згорнула спочатку в гаптоване синє покривало, потім у килим і перев'язала мотузками, немов мафраш*.⁸ *Георгій глянув на постелю, доріжки, вашкарани, мапраші, келихи китайські й іранські вази*.⁹

pirmani firman (перс.) – указ султана. *Є там один чоловік, слово якого для Мосе Гдзеладзе все одно що фірман*.¹⁰

Таким чином, адаптація може відбуватися за одним із двох принципів: за фонологічним (передавати грузинські звуки найбільш артикуляційно близькими українськими – тоді дві грузинські лабіальні фонемі передаватимуться однією українською) або за системним (для трьох серій грузинських лабіальних фонем використовувати три серії українських: грузинській дзвінкій /b/ відповідатиме українська дзвінка /b/, грузинській глоталізованій /p'/ – українська глуха /p/, грузинській глухій /p/ – українська фрикативна /f/). При цьому набувається можливість одно-однозначних відповідностей між грузинськими та українськими лабіальними приголосними, але зменшується фонологічна подібність). Для дентальних фонем одно-однозначних відповідностей досягти неможливо.

Особливої уваги заслуговують грузинські задньоязикові. Три грузинські фонемі (/k/, /k'/ і /q'/) передаються найбільш артикуляційно близькою українською фонемою /k/ (графічно – к), об'єднуючись за ознакою "недзвінкості":

kalbat'ono kalbatono – шанобливе звертання до жінки. *Дай вам Боже вік довгий, калбатоні*!¹¹

kvevri kvevri – великий глек, у якому зберігають у землі вино. *Усе село заходилося мити, чистити, шкребти і квеври і давильні*.¹²

k'aba kaba – верхній одяг. *Хай Бог зганьбить і вас, і вашого палавана! – знову повернувся обурений пан [...] і, вимахуючи [...] чорно-синім рукавом своєї каби, кидав в обличчя всім свій гнів і прокльони*.¹³

k'ok'a koka – 1. великий глек; 2. міра вина у 1.5-2 відра. *Починаючи роботу, Арсен устиг передати вдові золотий і звелів їй купити два барани й три коки вина, а решту залишити собі*.¹⁴

За допомогою літери г передаються грузинські /ɣ/ та /g/:

goti gomi – різновид проса; кашу з гомі споживають у Грузії замість хліба. *Над вогнем висів казанок з гомі, з якою стирчала копытка, поруч із нею дерев'яна ложка*.¹⁵

ymertmani **гмертмані** – їй-богу. *Гмертмані*, не можу змовчати.¹⁶

godori **годорі** – висока циліндрична плетена корзина. *То були не чоботи, а справжні годорі, і мала Пацурія могла б у один з них залізти по шию.*¹⁷

gamardžoba **гамарджоба** – вітання; буквально: "Бажаю тобі перемоги!" *Хай під тим гризном, що втрапив самолюбство, западеться земля, хай він не почує товариського "гамарджоба"!*¹⁸

genašvale **генацвале** – ласкаве звертання; дослівно: нехай я заміну тебе (в біді). *Масток, господарство, генацвале. всюди потрібні око та вухо.*¹⁹

Грузинський /g/, на наш погляд, слід передавати українською літерою **ґ**, тобто: *ґодорі, ґамарджоба, ґенацвале*. Якщо питання передачі у словах, записаних з індоєвропейських мов, українським **ґ** звука, який позначається літерою /g/, є досить неоднозначним, у випадку грузинської мови маємо іншу ситуацію.

У більшості сучасних індоєвропейських мов наявні три серії задньоязикових звуків: найбільш поширеною є система дзвінкий (/g/), глухий (/k/), фрикативний (у більшості мов глухий /x/, у деяких, як, наприклад, у чеській, дзвінкий /ɣ/), у грецькій мові система глухий *κ* /k/, фрикативний дзвінкий *γ* /ɣ/, у російській мові система глухий *х* /x/ – теж триелементна. Система ж українських задньоязикових приголосних – чотириелементна: 2 проривних (дзвінкий *г* /g/, глухий *к* /k/) та 2 фрикативних (дзвінкий *г* /ɣ/, глухий *х* /x/), але один із елементів (дзвінкий проривний) перебуває на периферії фонологічної системи. Тому є можливість передавати іншомовні слова або за фонологічним принципом (найбільш артикуляційно близьким звуком, використовуючи всі чотири серії), або за етимологічним принципом (й описувати триелементні іншомовні системи за допомогою трьох українських, які не мають обмежень у самій українській мові).

У питанні передачі українською мовою грузинської лексики цієї проблеми нема, оскільки у грузинській мові наявні всі чотири українські задньоязикові фонемні, і крім того, ще 2 недзвінкі глоталізовані і ще одна фрикативна.

Глоталізовані африкати /čʃ/, /cʃ/ теж не відрізняються в українській мові від глухих /č/, /c/:

čustʃi **чусті** – легке, м'яке шкіряне взуття. [...] *грузини – в коротких чохлах, на ногах – обмотки й легкі чусті* [...].²⁰

čari **чарі** – 1. міра рідин, приблизно 18 літрів; 2. такого ж розміру водоніс, великий глиняний глек. *А так чого мені ще треба: пузо у мене – як на доброго п'яницю, ввійде й чотири чарі вина.*²¹

mčʃadi **мчаді** – кукурудзяний корж. *Подоїв козу, розпалив вогнище, спік мчаді.*²²

pašvali **пацвалі** – помічник старшини на селі. *До неї в двір не смів поткнутися ні пацвалі, ні осавул, ба навіть у важливій справі.*²³

sašʃaxeli **сацнехелі** – дерев'яне корито, в якому чавлять виноград. *В одному кутку підвалу стояв величезний сацнехелі.*²⁴

Таким чином, складність фонетико-графічної адаптації грузинської лексики в українській мові зумовлена як внутрішньомовними чинниками (різницею фонологічних систем), так і відсутністю опрацювання лінгвістичних принципів цієї адаптації.

¹Дзидзигури Ш., Чанишвили Н. Грузинский язык // Языки мира: Кавказские языки / Отв. ред. М. Алексеев. – М., 2001. – С. 20 – 59; Чикобава А.С. Грузинский язык // Языки народов СССР. – М., 1967. – Т. IV. Иберийско-кавказские языки. – С. 29 – 61; ²Ахведиани Г.С., Топурава В.Т. Грузинско-русский словарь. – Тбилиси, 1990; Голетиани Г.Г. Грузинская лексика у русском языке. – Тбилиси, 1982; Русско-грузинский словарь: В 3-х т. – Тбилиси, 1956, 1958, 1959; Adamiš N. Georgisch-deutsches Wörterbuch. – Tbilisi, 1963; ³Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры: в 2-х ч. – Ч. I. Структура общеиндоевропейского языка. – Благовещенск, 1998. – 428 с. ⁴Чавчавадзе И.Г. І це людина? Вдова Отарашвілі: Повість / Пер. О. Синиченка. – К., 1964. – С. 95; ⁵Там само. – С. 24; ⁶Там само. – С. 154; ⁷Там само. – С. 156; ⁸Там само. – С. 195; ⁹Гамсахурдіа К. Правиця великого майстра / Пер. О. Синиченко. – К., 1971. – С. 183; ¹⁰Чавчавадзе И.Г. – С. 75; ¹¹Там само. – С. 34; ¹²Там само. – С. 212; ¹³Джавахишвілі М. Арсен з Марабди / Пер. О. Сороки та Г. Наморадзе. – К., 1971. – С. 18; ¹⁴Там само. – С. 264; ¹⁵Кіачелі Л. Гварді Бігва / Пер. С. Голованіський. – К., 1969. – С. 117; ¹⁶Джавахишвілі М. – С. 189; ¹⁷Лордкіпанідзе К.О. Безсмертя. Повість та оповідання / Пер. О. Синиченка. – К., 1978. – С. 148; ¹⁸Коркія р.К. Зелене шатро / Пер. Г. Наморадзе. – К., 1963. – С. 139; ¹⁹Чавчавадзе И.Г. – С. 20; ²⁰Джавахишвілі М. – С. 120; ²¹Чавчавадзе И.Г. – С. 148; ²²Кіачелі Л. – С. 147; ²³Чавчавадзе И.Г. – С. 147; ²⁴Хундадзе Н.Т. На бистрині: Роман та оповідання / Пер. О.Н. Мушудіані. – К., 1985. – С. 32.

**Владислав Ярошинський,
Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова**

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСЛІТЕРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ТЕКСТІВ У SMS-ПОВІДОМЛЕННЯХ

Проблема органічного включення української культури в загальну систему світових цінностей, можливостей здійснення спілкування українців з представниками інших культур на всіх рівнях стала зараз однією з найбільш актуальних. У розв'язанні цієї проблеми віддзеркалюється сутнісний взаємозв'язок мови, суспільства та суспільної свідомості, відзначений ще В.Гумбольдтом.

В останні роки багато досліджень присвячено особливостям перекладу художніх текстів, когнітивній еквівалентності окремих слів та висловлювань. Але, якщо розпочинати знайомство з нацією, її свідомістю із вивчення географії, культури, політики тощо, треба звернутися до такого унікального для кожного народу досвіду, який втілюється в принципі передачі звукового мовлення за допомогою графічних знаків різного типу.

Традиційно в лінгвістиці розрізнявали різні типи транспозиції похідного тексту однієї мови за допомогою графічних засобів іншої, причому головним був принцип спільності графічної основи двох мов.

Перший тип транспозиції – збереження оригінального написання з передумовою, що всі носії мови-адресата володіють правилами перекодування графічної форми у звукову форму мови-адресанта. Цей принцип прийнято в усіх країнах з латинською абеткою. Його порушення зазвичай призводить до комічного ефекту: наприклад, герой відомої чеської кінокомедії "Лимонадний Джо" в титрах був позначений за допомогою оригінального англійського оніма Joe, але протягом дії, вербалізованої чеською мовою, йменувався як [joe].

Другий тип транспозиції притаманний мовам з різними основами алфавіту – транслітерація. Це підбір можливих еквівалентів з опозитивних графічних наборів. На практиці, наприклад, для працівників пошт ця проблема не є заважкою: вони спираються на поширену думку, що європейська графіка фонематична, тобто кожному звуку відповідає певна графема і навпаки. Але, як відомо, абетки різних мов не збігаються за обсягом та складом, а тому подекуди проста заміна букв одного коду на букви інших кодів буває неможливою. До того ж усвідомлення важливості усного спілкування підвищило значущість не написання, а саме звучання, тобто конкурентом транслітерації стала практична транскрипція.

Практичне транскрибування дає можливість не лише відтворити графічний вигляд слів, але й – що є найголовнішим – наблизитися до оригінального звучання безеквівалентної лексики.

На жаль, системи української транскрипції та транслітерації досі недостатньо розроблені. Існує багато варіантів латинізації, але кожен має свої недоліки¹. Радянський стандарт зорієнтований лише на російську мову²; український додаток до ISO датовано 1995-м роком³, а новий варіант 2002-го року поки не прийнято⁴, але й він не є безперечним через вільне варіювання "традиційних" західно- та центральноєвропейських літер. Через ці розбіжності нас "не бачать" і не знають, а тому і зараз можна зустріти на поштових пакунках з Європи щось на зразок ZAPOROGHYE та вже звичне Kiev замість Kyjiv або хоча б Kyiv.

Сучасний рівень розвитку цивілізації, який можна характеризувати як зорієнтований на швидкість отримання інформації, глобалізацію світу та юніоризацію (омолодження) суспільства, вимагає нових технологій транспозиції кириличної та латинської абетки. Ця потреба зумовлена розвитком новітніх технологій комунікації, – зокрема комунікацій за допомогою комп'ютерів та мобільних телефонів (МТ). Більш дослідженим є спілкування за допомогою комп'ютерів. І це зрозуміло: вони з'явилися раніше, стали поширеними серед населення завдяки поліфункціональності. Але навіть при спілкуванні однією мовою не завжди можна скористатися на окремих комп'ютерах потрібною національною абеткою (окрім, звісно, латинки). Хоча й у цьому випадку отримати, наприклад, листа не завжди можна в тому вигляді, у якому його надіслано адресатові – треба вміти налаштувати свій комп'ютер потрібним чином, тому саме для них були уніфіковані відповідні стандарти обміну інформацією (ASCII

– American Standard Code for Information Interchange⁵). Але ж і після того, як ми отримали текст у відомій матриці графічного перекодування, його нерідко важко зрозуміти через наявність особливостей синтагматики графем, їхньої варіативності щодо закріпленого звучання в різних мовах. Наприклад, угорський кореспондент, що пише листа російською мовою, напише російське "вчєра" як vcsєra, а англомовний респондент – як vsєra тощо.

У наш мінливий час домашній або офісний комп'ютер залишається предметом статичним, незмінним, а для деяких людей все ще й коштовною річчю. Похідним від комп'ютерного спілкування став обмін повідомленнями за допомогою мобільних телефонів. Так звані SMS-повідомлення (SMS – short message service) є зараз найбільш поширеним та дуже зручним засобом дистанційного або "прихованого" спілкування серед молоді, через те, що мобільні розмови коштують дорожче, ніж короткі повідомлення.

У нашій країні МТ не виробляють, а тому багато цих моделей не мають кирилиці – виключно латинська абетка із класичними 26-ма літерами без діакритичних знаків. Телефони європейського походження можуть до того ж ще мати грецьку абетку (наприклад, літери П, Λ, Γ, Φ), французькі літери (наприклад: Æ, Ê, Î, Ú), північногерманські умляути (наприклад: Ë, Ü, ß, Ø) тощо. Але цим і обмежені всі можливості мобільних телефонів. Лише новітні мобільні телефони вже передбачають використання кирилиці.

Нами було проведено дослідження вживання різних типів передання російського тексту за допомогою МТ, що мають клавіатури з обмеженою кількістю клавіш (близько 12 базових), які дозволяють передати лише літери латинської абетки.

Проведене дослідження використання МТ із клавішами (котрі передбачають використання латинської графіки) носіями російської мови (усього проаналізовано 60 повідомлень) виявило факт усвідомлення того, що однією латинською літерою не завжди можливо позначити один російський звук, та викликало спробу залучити до системи літерних графем графеми нелітерні, – тобто ті, що позначають різні математичні, логічні символи, пунктуаційні знаки у різних нестандартних поєднаннях, які навіть спроможні передати іконічні зображення.

Цю тенденцію можна пояснити як лінгвістичними, так і екстралінгвістичними причинами: по-перше, українська молодь взагалі не володіє системою практичної транскрипції та транслітерації, по-друге, вступає в дію тенденція економії зусиль – у даному разі кінетичних.

Було з'ясовано, що сучасна молодь найчастіше вживає математичні символи для імітації кирилических букв: цифра 3 замінює букву З, цифра 4 відповідає літері Ч, а 6 – б. Крім того, носії російської та української мови, що володіють англійською, дуже швидко зорієнтувались, що W чимось нагадує кирилическе Ш, Y – У, b – ь, не кажучи про те, що деякі літери збігаються за написанням, але мають різну фонетичну реалізацію (X, P, B, H, C). Пошире-

ним серед молоді є вживання математичних символів: поєднання символу "слеш" з великою літерою І дає можливість відтворити кириличну Л, дві квадратні дужки зі слешем дає И, зірочка множення "*" (ближчим за виглядом у МТ є символ "•") вживається замість Ж.

Такий принцип написання національних текстів за допомогою мішаної системи абетки іншої мови (саме латиною) та спеціальних символів ми назвали "трансграфікою".

Одним із перших проявів трансграфіки можна вважати назву американського фільму із А.Шварценеггером "Червона спека" – в оригіналі назву було подано як ЯЕD НОТ (з нібито оберненою літерою R) – для підкреслення "радянськості" головного героя. У нашій країні на офіційному рівні це явище було видно по автомобільних номерах після запровадження європейського стандарту, коли можна було використовувати лише кириличні літери, які збігаються за формою написання із латинськими – серед них знову була літера Я.

В електронному листуванні – комп'ютерному та телефонному – існує американська традиція передавати свої емоції за допомогою спеціальних графем – "смайликів". При цьому зазвичай використовують декілька наборів символів. Найбільш поширені з них, крім загальновідомих перевернутих зображень облич з посмішкою або з виразом смутку (наприклад, :-) – "радість", :(– "смуток"), можна назвати символи типу: 8-U – "здивування". Вісімка – символ розплющених очей, літера U – символ звукового вигуку. Їхня поява обумовлена використанням омофонії як мовної гри у сучасному англomовному суспільстві: C U l8r – [si: ju | _eit_er] see you later – "зустрінемося пізніше", b4 – [bi: fo:] before – 'перед, до', u2 – [ju: tu:] you too – 'ти також', та відоме ОК – [ou keɪ] "all correct" – 'все вірно'⁶.

Нами було знайдено декілька десятків варіантів "трансграфем", реальні приклади яких наводимо (шрифти усіх МТ різні і лише частково нагадують Arial): GRIWA, ZA 4AS DO ZAWITĪ MO*NO LIW' GOVORĪT, 4TO VSĚ BUDET XOROWO... VSĚ, 4TO V NAWIX SILAX, 4TOBI ZAWITĪT SEY4AS... U*E ZNAJU, 4TO NUZNO DELAT? (ГРИША, ЗА ЧАС ДО ЗАЩИТЫ МОЖНО ЛИШЬ ГОВОРИТЬ, ЧТО ВСЁ БУДЕТ ХОРОШО... ВСЁ, ЧТО В НАШИХ СИЛАХ, ЧТОБЫ ЗАЩИТИТЬ СЕЙЧАС... УЖЕ ЗНАЮ, ЧТО НУЖНО ДЕЛАТЬ?); 6A*AEMO ZDOPOB'R, LLL A C T R TA / I IO 6 O B I (БАЖАЄМО ЗДОРОВ'Я, ЩАСТЯ, ЛЮБОВІ);]3 Ъ X O D]/[4 E P E 3 4 A C H A Y / I]/[LL Y (ВИХОДИ ЧЕРЕЗ ЧАС НА УЛИЦУ).

Вважаємо, що вивчення принципів трансграфіки надасть можливість не тільки встановити особливості синтезу українських та російських текстів із загальноживаною системою літерного кодування інформації, але й виявити специфіку сприйняття носіями російської та української мов латинографічного світу.

⁶Вакуленко М.О. Українська латиниця як засіб представлення державної мови в міжнародному спілкуванні: Документи <http://www.hostmaster.net.ua/docs/UL.html>, <http://translit.ndivision.net/nicy.dll?moreover>;

Відтворення українських власних назв (антропонімів і топонімів) іноземними мовами. Міжнародна наукова конференція – К., – 1995, – 175 с.; ГОСТ 16876-71 (Ст. СЭВ 1362-78). Правила транслітерації букв кирилового алфавіта буквами латинського алфавіта. – М., 1981; Державний стандарт України транслітерування українських літер латинськими. Проект. – К. – 2002.; Сулеранская А.В. Транслітерація // Лингвистический энциклопедический словарь, – М., 1990. – С. 518–519; Реформатский А. А. О стандартизации транслітерації латинськими буквами руских текстів // Научно-техническая информация. – 1972. – № 10. – С. 32–36.; ISO 9:1995 Information and Documentation – Transliteration of Cyrillic characters by Latin characters – Slavic and non-Slavic Languages (Інформація і документація – Транслітерування кирилических літер латинськими – Слов'янські та неслов'янські мови);²ГОСТ 16876-71 Зазнач. праця; Täubert H. Geographische Namen – richtig ausgesprochen. – Dresden, 1990; ³ISO 9:1995 Зазнач. праця; ⁴Державний стандарт України транслітерування українських літер латинськими. Проект. – К. – 2002; ⁵Фигурнов В.Э. IM PC для пользователя. – М., 1999. – С. 191–193; ⁶Емельянов Е. В. В помощь начинающим // Mobile News Украина. – 2003. – № 4/4. – С. 8–11.

Роман Синишин,
Київський університет імені Тараса Шевченка

ФОНЕТИЧНА ТА ГРАФІЧНА АДАПТАЦІЯ КОРЕЙСЬКИХ ЛЕКСИЧНИХ ЕЛЕМЕНТІВ В УКРАЇНСЬКИХ ТЕКСТАХ

При вживанні корейських слів в українських текстах спостерігаються різноманітні розбіжності між власне корейським звучанням слова і звучанням тієї форми, яка є запозиченою в українську мову. Розбіжності спостерігаються і в написанні. Причини таких невідповідностей криються, природно, у відмінностях звукових та графічних систем обох мов. Інакше кажучи, корейська мова як у вокалізмі, так і в консонантизмі має низку звуків, що не знаходять точних відповідників у фонетичній системі української мови і тому не можуть бути адекватно передані українською графікою.

Специфічно корейськими звуками серед голосних є, зокрема, [ɔ], а серед приголосних – напружені та придихові, а також фонологічно нерозрізновані [t] та [l], що виступають у корейській мові позиційними варіантами однієї фонемі (на це явище вперше в українському мовознавстві звернула увагу Л.Г.Скалозуб).

Проаналізуємо фонетико-графічні особливості тієї корейської лексики, контексти вживання якої досліджені нами в попередніх публікаціях¹, використано також новітні лексикографічні джерела². Щодо практичної транскрипції корейської лексики, то вона розроблена в окремій публікації³.

Корейськ. *ttɔk* "паровий рисовий хлібець" в українському перекладі роману Лі Гі Єна "Рідний край" передається як *тток*; корейськ. *sɔm* "міра об'єму, ~0,18м³" у тому самому творі передано у формі *сом*; корейськ. *takköllı* "рисова брага" (в оповіданні Ха Кінчхана "Лихоліття двох поколінь") подане у

формі *макколлі*; корейськ. *čhalttōk* "паровий хлібець із клейкого рису" в перекладі роману Лі Гі Єна "Земля" подане як *чальток*.

Корейськ. *kimčhi* "перчена засолена капуста зі спеціями" в українських текстах передається як зі збереженням придиховості приголосного (*кімчхі*), так і без збереження цієї диференційної ознаки (*кімчі*). Сказане стосується і поширеного спортивного терміна, відомого далеко за межами корейського мовного простору: при освоєнні українською мовою слова *thekwondo* "вид бойового мистецтва" (буквально "шлях порожнього кулака") придиховість початкового приголосного може передаватися (*тхеквондо*) або не передаватися (*теквондо*). Питання про правильність передачі цих двох термінів українською мовою має певну вагу, оскільки обидва вони є культурними символами – основною національною стравою та національним видом спорту.

В українському освоєнні корейських слів не передається задньоязиковий характер носового приголосного. Наприклад, *hjangga* "пісні рідної сторони" (поширений літературознавчий термін на позначення перших відомих корейських віршованих творів) традиційно передається у формі *хянга*.

Привертають увагу варіанти передачі в українських текстах корейської міри довжини, що дорівнює 0,393 км. В одних українських перекладах термін подається у формі *лі*, в інших – у формі *рі*. Справа ускладнюється діалектними відмінностями в межах самої корейської мови. Як відомо, діалектна база літературної мови в Корейській Народно-Демократичній Республіці (Північній Кореї) відрізняється від діалектної бази літературної мови Корейської Республіки (Південної Кореї): у першому варіанті має місце орієнтація на пхеньянський діалект, у другому – на сеульський. Корейське *лі* на Півночі так і вимовляється, тоді як на Півдні звучить [ʀ]. Традиційна передача цієї міри довжини в українській мові, як і в російській, – *лі*. (До всього слід додати, що це слово запозичене з китайської, де взагалі немає звука [ʀ]).

У перекладах 1950-х років (як українських, так і російських) існувала традиція передавати корейський звук [ʃ] українським [δ]. Так, наприклад, корейськ. *kanžan* "гострий соевий соус із перцем" подавалось у формі *кандян*. З часом ця традиція порушилася.

При визначенні правильності передачі корейських слів засобами української мови подекуди слід урахувувати й історичну фонетику корейської мови. Зокрема, корейськ. *toi* [twe] "міра сипучих тіл ~ 1,8 л" нині вимовляється так, як зазначено у квадратних дужках, але раніше вимовлялося так, як пишеться (у формі перед квадратними дужками). При цьому губний приголосний ледве чутний. В українських текстах слово передається у формі *твє*. Однак поширене корейське прізвище *Чхве* (корейськ. *čhol*) і в українських, і в російських текстах традиційно подається як *Цої*, що не відбиває сучасної вимови, але наближується до написання і давньої вимови.

Іноді спостерігаються звичайні помилки при передачі твердості / м'якості приголосного. Так, корейськ. *sidžo* "класична форма корейського вірша" в

українських текстах уживається не лише у правильній формі *сиджо*, а й у неправильній – *сиджьо*.

Як бачимо, питання фонетичної та графічної адаптації корейської лексики в українських текстах потребують глибокого дослідження і в перспективі можуть бути використані при розробці теоретико-методичної бази словника лексичних корейзмів українських текстів.

¹Мосенкіс Ю.Л., Синишин Р.І. Відбиття корейсько-українських культурних контактів у лексиці української мови // Українське мовознавство. – К., 2003. – Вип. 26. – С. 19–23; Мосенкіс Ю.Л., Синишин Р.І. Корейські лексичні елементи українського перекладу роману Лі Гі Єна "Земля" як матеріал до спецкурсу "Мовні контакти" // Мова та історія. – К., 2003. – Вип. 65. – С. 29–36; ²Корейсько-руський словарь / Под ред. Ко Хёна. – Пхеньян; М., 1994; Корейско-русский словарь / Сост. Ю.Н.Мазур, В.М.Моздыков, Д.М.Усатов. – М., 2000; Русско-корейский словарь. Изд. 2-е, испр. – М., 1998; Русско-корейский словарь / Сост. Тон Ван, Ким Хак Су. – Сеул, 1987; Segudǒ sadǒn. Li Gi Mun kamsu. – Seoul, 1998. [Новий тлумачний словник. За ред. Лі Гі Муна. – Сеул, 1998. Кор.мовою]; Sin yǒngǒ so sadǒn. – Seoul, 1999. [Малий англо-корейський та корейсько-англійський словник. – Сеул, 1999. Кор. мовою]; ³Мосенкіс Ю.Л., Синишин Р.І. Проблема походження корейської мови. – К., 2002.

Валерій Чемес,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПОНТАННОГО УСНОГО МОВЛЕННЯ ВЧИТЕЛІВ-УКРАЇНЦІВ У РУМУНІЇ

За умов, коли особа послуговується рідною мовою в іншомовному середовищі, виникає багато проблем різного характеру, з-поміж яких – власне лінгвістичні, психолінгвістичні, етичні тощо, що знайшло відповідне відображення в застосовуваних соціолінгвістами прийомах і техніках, описаних у науковій літературі останнього часу.¹

У квітні 2003 року ми провели опитування з метою укладання так званих *моєвих біографій*² частини учасників Семінару-навчання вчителів української мови з різних повітів Румунії (*Банат, Марамуреш, Сучава, Караш-Северін*), організованого в Києві Товариством зв'язків з українцями за межами України "Україна – Світ", Міністерством освіти і науки України та Київським національним університетом імені Тараса Шевченка. Окрім основного питання – мовне самовизначення і мовне буття осіб української національності в регіонах з мішаним населенням Румунії у нових соціально-політичних умовах, отриманий матеріал записаних на магнітофонний носій зразків усного українського мовлення дозволяє здійснити аналіз і власне мовних його особливостей. З-поміж останніх винятковий інтерес становить фонетичний бік цих особливостей.

Українська мова в Румунії, як відомо, має неповну функціональну парадигму: вона вживається у сфері родинного спілкування, частково початкової і середньої освіти, є мовою творів українських письменників Румунії, а також пев-

ною мірою – мовою передач місцевого радіо. На відміну від інших країн балканського регіону в Румунії мовно-етнічні проблеми не набрали загрозливих форм. Утім українській молоді в сучасній Румунії доводиться вирішувати питання своєї національної і мовної ідентичності у доволі складних умовах унітарної держави, де переважну більшість, природно, складають румуни. Певні позитивні зрушення останнього десятиліття щодо можливостей застосування рідної мови національних меншин зумовлені, зокрема, і приєднанням Румунії до Європейської хартії регіональних мов та мов національних меншин.³

Велика роль у плеканні рідної мови і культури, безперечно, належить молоді. З'ясування мовно-етнічних пріоритетів саме цього соціального страту може бути досить показовим при моделюванні актуальної мовної ситуації та прогнозуванні можливих тенденцій її розвитку. Особливо це стосується української вчительської молоді в Румунії, оскільки саме вчитель є, доволі часто, єдиним носієм "ідеології" плекання рідної культури, мови у тих переважно сільських поселеннях, де проживають українці. Як відомо, українці проживають у Румунії в кількох повітах різних частин Румунії і не утворюють уповні компактних поселень чи своєрідного мовно-культурного острівного масиву, що пов'язане з відомими історичними чинниками позамовного характеру (дисперсне розселення українців Мараморощини і південної Буковини, інтенсивні асимілятивні процеси тощо), що, безперечно, ускладнює процеси етнокультурної консолідації румунських українців. Утім проблеми у навчанні рідної мови є спільними для українців з усіх регіонів країни. Найголовніші серед них: необов'язковість навчання рідної мови і рідною мовою, малочисельність учнівських класів, почасти факультативний пообідній характер навчання рідної мови, відсутність нових підручників з опорою на мову навколишнього середовища (румунського), неминучий значний інтерференційний вплив румунської мови на місцеву українську, діалектний характер мовлення більшості місцевих українців у Румунії, відсутність жвавих культурних контактів місцевих українців з Україною, малодоступність радіо і телепрограм з України тощо.

Принагідно подамо деякі фрагменти оцінки мовної ситуації самими молодими вчителями-українцями. При наведенні цитат із текстів "біографій" учасників розмови позначимо відповідно: репліки автора опитування – *I*; опитувані: *P* (29 років, учитель, повіт Банат; шлюб мішаний: українець – румунка), *K* (26 років, учителька, повіт Сучава, шлюб батьків моноетнічний: батьки – українці), *Y* (21 рік, учитель, повіт Марамуреш; шлюб батьків моноетнічний: батьки – українці), *M* (26 років, учитель, повіт Тіміш; шлюб мішаний: українець – сербка, шлюб батьків опитуваного – моноетнічний – українці). Всі опитувані визначили рідною мовою українську.

1. Різна оцінка ступеня володіння рідною мовою при його суб'єктивній оцінці, причому критерієм еталону може виступати як літературна українська, так і літературна румунська. Пор.:

1) суб'єктивне бажання вдосконалення володіння українською мовою на зразок мовлення власне в Україні (своєрідний пієтет стосовно "материкової" української мови): *У: [...] я думаю, що я добре володію українською мовою, але ще краще би було, тому що я абись бив [sic!] [міг] так розмовляти, як розмовляють тут, на Україні. [...] / думаю, що потрібно по...поробити...і потрудитися – І: Попрацювати... – У: Да, попрацювати, і я зроблю цього;*

2) об'єктивна оцінка бажаного кращого володіння румунською порівняно з українською і уявлення про одну з об'єктивних зовнішніх причин такого стану – відсутність мовного середовища: *М: Здається, менше, ніж румунською. – І: Це Ви об'єктивно себе оцінюєте... – М: Так, тому що не маю засобів сприйняття української мови, я знаю, тільки по Інтернету, по радіо... А мені треба багато читати книг, щоби я... – І: Чи можна так сказати, що не вистачає того комунікативного середовища [...], так? – М: Так-так, так.*

2. При розміркуваннях про те, що б вони хотіли покращити у володінні рідною мовою, респонденти зосереджуються не на змісті, а на засобах цього можливого покращення, переводячи проблему з особистісної, внутрішньої площини у переважно соціо-культурну, зовнішню:

1) причина проблем етно-мовного буття – відсутність зв'язку з українським мовним материком: *Р: Є багато щодо покращення моєї рідної мови. Тому що ми там залишилися як на якомусь острові і... ми не маємо зв'язків з українською літературною мовою, яка зараз розвивається, і... наша мова залишилася законсервована, така, як вона сто років тому назад була;*

2) брак мовців, що практикують літературну мову, як вагома перешкода у поліпшенні знань літературної мови: *К: Там [в Румунії – В.Ч.] немає з ким говорити літерарно..., і там люди говорять діалектом і не маю з ким спілкуватися...;*

3) брак знань, що виходять за межі основної проблематики повсякденного дискурсу: *У: Я думаю, що досить добре я володію українською мовою і також розбивався і на літера... і по літературі, але ще краще хотів би я вивчити історію України. Це для мене таке бажання;*

4) окрім браку комунікативного середовища і відповідно – проблем, зокрема і з літературною вимовою, і брак як друкованих, так і електронних українськомовних засобів мовно-культурологічного спрямування: *М: Я думаю, що тут і перебування [в комунікативному середовищі – В.Ч.] мають великий вплив, тому що [...] слухаючи рідну мову, появляються навички, [...] я [...] чув різні акценти, які я засвоїв як щось похибне, і тут [в Україні – В.Ч.], слухаючи правильну українську мову, розумію, що так, потрібно...[...]. / Інший аспект: читаючи багато, не маю змоги читати українською мовою, тільки по Інтернету, а там досить малий обсяг матеріалів..*

3. Чітке усвідомлення наявних проблем у функціонуванні рідної мови і в період після грудневої революції 1989 року:

1) усвідомлення проблеми необов'язковості вивчення рідної мови за наявності цього предмета у школі, розташованої у місцевості з переважанням населення цієї (української) національності, і як результат – 2) провокування ситуації, відомої за радянських часів і в Україні – формування негативного стереотипу свідомості про зайву переваженість учня, який мусить вивчати додаткову, "непрестижну" і непотрібну для подальшого навчання у вищій школі мову. Пор.: Р: *... все ж таки є проблеми. [...] викладання української мови в школах не є обов'язкове для учнів... Це значить, що батьки повинні писати заяву, щоб їхні діти вивчали українську рідну мову. [...] Але ось як батьки не захотять – їхні діти, вони не будуть ходити на уроки з української мови. [...] І можна зрозуміти, є й румуни, які не хочуть [цього – В.Ч.], але це приводить до того, що ось [...] приходять дитина: я на сьогодні не вивчив вірш. – Чому? – Тому що казала мама, що нащо мені ця українська мова, я й так іспити [вступні – В.Ч.] не буду складати з української мови, де я піду з нею, і це настроює тих інших учнів, щоб і вони ставилися так пасивно... до вивчення. [...]* Хоча взагалі-то по закону ці заяви непотрібно.

4. Обережний оптимізм щодо перспектив функціонування рідної мови надалі в Румунії:

1) суб'єктивне уявлення про певне поліпшення (відновлення) національного середнього і вищого шкільництва у місцевості, де проживає опитувана особа. Пор., напр.: К: *... Бо і діти... вивчають українську мову, і знають нові слова..., і у нас там і телебачення українське можна... [дивитися – В.Ч.], і вони розуміють, так вони вже й розуміють – дивляться, цікавляться, як там...; К: Думаю, що є перспективи, бо у нас в Сучаві є... і в університеті є відділ української мови, і студенти навчаються – цього року буде перший випуск студентів...; Y: [...] трохи рівень вивчення української мови у нас, говорячи, на Мараморощині, підвищився (sic! – В.Ч.)... підвищився, тому що в тищу дев'яност дев'яност дев'яност сьомому році там у нас [у м. Сірет – В.Ч.] заснувався український лицей, і тому ми вже могли вивчати українську мову на вищому рівні;*

2) відчуття історичного покликання молодого покоління свідомих українців – місцевої етнічної еліти для збереження національної мови і культури. Пор.: М: *Так, знаючи, що ґрунт існує вже і коріння глибоко встромлені, потрібно, правда, щоб гілки розвивалися. А це означає, що майбутнє покоління... [...] ми зараз, це покоління, яке на середині десь знаходиться, якщо в нас немає [...] волі закорінити це все і передати наступному поколінню, здається, що мова занепаде. Але [...], суб'єктивно теж кажучи, багато наших українців з Румунії мають і волю, і [...] знання, які можуть передати майбутнім поколінням і, здається, що мова розвинеється у перспективі.*

Функціонування двох ідіомів з різними демографічними, комунікативними, функціональними статусами, а саме так можна схарактеризувати співвідношення української та румунської мов і в умовах сучасної постсоціалістичної Румунії, неминуче призводить до явищ мовної інтерференції. Причому маємо справу, як правило, лише з одностороннім впливом "сильнішої" мови на "слабшу". Тож, природно, що у мовленні молодих осіб зазначеного соціального страту румунських українців знаходимо результати такого впливу. Однак відразу слід зауважити, що українське літературне мовлення румунських українців з погляду його невідповідностей "материковому" стандарту літературної мови являє собою своєрідний вектор, у якому співіснують явища двох стихій: окрім власне румунських фонетичних впливів (1), явища, що відбивають проникнення в усне літературне мовлення діалектної вимовної і фонетико-морфологічної стихії (2).

Таким чином, залежно від індивідуального досвіду мовної соціалізації – регіон (повіт), тип шлюбу батьків чи власного у молодих осіб (моноетнічний, мішаний), специфіка індивідуальної психомоторики мовлення особи тощо – власне й маємо певні індивідуальні фонетичні особливості українського мовлення поряд з "універсальними", характерними для всієї умовної референтної групи. Загалом варто відзначити цілком достатній рівень володіння зазначеними особами нормами сучасної української літературної мови – більшість із них здобували вищу філологічну освіту в Чернівецькому державному університеті у пострадянський час – відтак у їхньому літературному мовленні відбулися зміни, які сприяли його відчутному зближенню з материковим стандартом усного літературного мовлення, зокрема й у сфері фонетичного його складника.

Розглянемо типові фонетичні особливості досліджуваного мовлення, які своєю наявністю у свідомо контрольованому діалозі (розмова з інтерв'юєром) свідчать про їхню стійкість, непоборність і спонтанну відтворюваність.

1. Ненормативність наголосу:

1. Зміщення наголосу на наступний склад (з основи на закінчення) в іменниках чоловічого роду у формі родового (зі значенням називного) множини або середнього роду у формі знахідного (зі значенням називного) множини у сполучці з кількісним числівником: *Ні, я так рахував, коли був від чотирнадцять ро[с]і[в], було десь двадцять і три рази, двадцять і чотири рази.* (М) при норм. *чотирнадцять р[о]к[і]в*; *Є там іще в нашому повіті чотири українські с[е]л[я].* (Р) при норм. *чотири українські сел[я]*. Подібні явища трапляються, очевидно, через нерозрізнення функціональних пар варіантів наголошування іменників залежно від того, з яким залежним членом словосполучення поєднується відповідним чином наголошуваний іменник. Пор. *рік – ро[с]і – ро[с]ів, але два р[о]ки, п'ять р[о]ків.*⁴

2. Зміщення наголосу з основи на закінчення у формах орудного множини іменників чоловічого і середнього роду: *Вдома, в сім'ї, по дорозі, всюда*

[sic!], з *дру[з'á]ми...* (Y); викладання української мови е-е в *школ[á]х* не є обов'язкове для учнів (P). Однією з причин подібних явищ є, очевидно, гіперкоректне "відштовхування" від відмінкових форм румунської мови, де наголос у подібних випадках не падає на закінчення.

3. Перенесення наголосу в іменниках чоловічого роду у формі називного відмінка однини з кореня на префікс як аналогічне вирівнювання за зразком інших спільнокореневих слів: *На Марамороціні [...] був приблизно вільний пр[ó]хід...*(M) при норм. *прохід*⁵. Пор. при цьому *в[і]хід, з[á]хід*, але *перехід* (!).⁶

4. Аналогічне вирівнювання акцентної парадигми прикметників у формі середнього роду шляхом перенесення наголосу з основи на закінчення: *там все було шт[у]чне, тобто, я знаю, було привабливе, але штучн[é]* (M), пор. норм. *шт[у]чне*.

2. Порушення норм у вживанні (не вимовлянні!) приголосних, що утворюють корелятивну пару *твердий – м'який*, які втім мають різну мотивацію, зокрема:

1. Діалектне, характерне для окремих південно-західних говірок, ствердіння кінцевих м'яких приголосних у дієслівній флексії третьої особи множини теперішнього часу: *Швидше вони мене розуміють* [sic!], да. (Y); *вони розмовляють* [sic!] *тільки угорською мовою.* (Y); *В нас є початкові класи. Вони маут* [мають – В.Ч.] *відділ іх* (M).

2. Недотримання норм чергування *твердий – м'який* ([н] – [н']) в кінцевому приголосному основи: *у рідне село* (Y); *що є недоступне будь-якому туристові* (M). Пор., напр., норм. *рідний, рідне*, але – *рідні* (!).

3. В останньому з наведених у попередньому пункті прикладів маємо ще одне цікаве явище – втрату епентетичного [й] основи, що призводить до зяiania, досить поширеного в румунській мові (пор., напр., румун. *am auzit* – 'я почув'), а крім того цей процес, очевидно, стимулюється й таким явищем, як наявність у впливаючій румунській мові серії дифтонгів, зокрема й [au], пор. напр., *ascultau* '(вони) слухали'. Пор. ще: *я думаю, що тут і перебування мають великий вплив, тому що, я [знау]* [= 'знаю' – В.Ч.], *слухаючи рідну мову, появляються навикі...*(M). Але пор. при цьому також і зворотний приклад – появу епентетичного [й] у лексемі *радіо*: *великий вплив мало і телебачення і [радію] на мене.* (M), що можна вважати свідченням протистояння двох фонетичних явищ – зближення (нем'якість [д] у позиції перед [і]) і розходження з фонетичними закономірностями домінантної мови, яка при усному мовленні в даному разі психолінгвістично "підпорядкованою" їй мовою спричиняє в останній подібні спонтанні відхилення від вимовних норм (пор. норм. [rad'io]).

4. Гіперкоректне вимовляння (за правилом "дев'ятки", як у словах *директор, дисплей* тощо) інтернаціональної за функціональним статусом основи, а саме – заміна м'якого [д'] твердим: *а цим вже більшим читаю або ставлю аудіокасету і вони слухають* (M); пор. також уже згадуваний приклад з

лексемою *радіо*, яка вимовляється за румунським зразком – *д*, за яким слідує *і*, не пом'якшується: [rádio], пор. вимову румун. *radio, studio* тощо.

5. Тиск артикуляторного і графічного образу, чи, сказати б, фонетико-морфологічного образу румунського корелята інтернаціонального слова призводить до зміни морфологічного статусу цього слова в мові українській. Пор., напр.: *Так, з усього повіту – і проводять там спектакли [sic!] про с... по футболу, українські пісні, українські танці – різні... фестивалі.* (У). Але в цьому ж реченні, як бачимо, вжито *фестивалі* з *і*-флексією (пор. румун. *festival, -uri; spectacol, -e* – обидва іменники середнього роду, але з різними флексіями форм множини). Одна із "версій" тут – неусвідомлюване протиставлення в самій румунській мові сегментів *-lu(n)* і *-le* як таких, що і в мові українській мають відповідники з кінцевими [л] і [л'] відповідних основ через відому більшу "палаталізуючу" потенцію голосних переднього ряду (в даному разі – [e]) на відміну від голосних заднього ряду (в даному разі – [u]).

6. Про хисткість вимовних навичок українського мовлення та їхню проникливість з боку румунських показово свідчать спонтанні вимовні комплекси, які можна було б умовно назвати *похибка – поправка*. Пор., напр.: *Думаю, що так. Бо і [d'it'u]... [d'it'u] вивчають українську мову, і знають нові слова, вони вже... і у нас там і телебачення українське можна... [дивитися – В.Ч.], і вони розуміють... (К).*

3. **Порушення норм уживання історичних різновидів (варіантів) одного й того самого кореня з відповідним чергуванням приголосних:**

задньоязиковий щілинний – передньоязиковий щілинний. Йдеться про явище, очевидно, зумовлене насамперед характером творення (не відтворення, як це буває при бездоганному володінні мовою) граматичних форм мовцем. Він спочатку активізує фонетико-морфологічний образ слова у більш частотній (звичній, відтак більш автоматизованій) формі і навіть починає його озвучувати, і лише на цьому етапі здійснює відповідну корекцію, відкидаючи "невдалий" початковий сегмент відповідної граматичної форми, утворюючи контекстуально доречно. Напр., : *Я... пішов з... коли я перех... перейшов там викладати українську мову (У);*

2) **зімкнений – щілинний.** Пор. приклад, у якому подібної до попереднього випадку фонетико-морфологічної корекції не відбулося: *треба заохочити українців наших за кордоном (М) при норм. заохотити.*

4. **Труднощі з дотриманням чергування приголосних при вживанні суфікса т. зв. "множинного іменника" -оц-⁷**, де маємо, на відміну від раніше наведених прикладів (3. – 1, 2), феномен *негативної корекції* – початковий правильний фонетико-морфологічний варіант слова замінено на неправильний: *різні ситуації – розчарування, опісля радощ... сті (М).*

5. Ще одне показове явище, не пов'язане із впливом домінантної мови, яке можна було б умовно назвати **семантико-фонетичним ехом** – коли за вимовною інерцією попереднє слово відповідної фонетичної структури й асоціативно-

семантичного поля стосовно позиційно наступного слова у конструкції справляє "асимілятивний" вплив, що виявляється у спотворенні останнього аж до форми квазіслова. Напр.: *По́за мо́ю думко́ю, трохи ріве́нь вие́чення украї́нської мо́ви у нас, гово́рячи, на Ма́раморо́щині, підвие́ччя... підвие́ччя... (У)*. Своєрідними каталізаторами для сформування квазіслова *підвие́ччя* виступають контекстуально повторювані зімкнений губний в (в – в), африката ч (ч – ч – шч); пор. також приклад морфологічної інерції, що призводить до спотворення нормативного фонетичного вигляду слова: *тримаю́ так зв'язки́ із мої́ми ...одногруппника́ми, однокурсника́ми, ...друга́ми (Р)*. У магнітофонному записі відповідні паузи засвідчують моменти вагання при "конструюванні" остаточного фонетичного вигляду слова.

Таким чином, Рунетиці особливості спонтанного усного мовлення вчителів-українців у Румунії полягають у відхиленнях від літературної норми української мови, обумовлених багатьма чинниками. Основну роль при цьому відіграє універсальний психолінгвістичний механізм, який при породженні висловлення рідною мовою працює в режимі конфронтації з домінантною мовою двомовного середовища. Фонетичний складник такого мовлення як матеріалізований корелят мовної психомоторики виявляється у подібній ситуації найбільш вразливим.

¹Див., напр.: *International Journal of the Sociology of Language*. – Issue 134. 'Singles' Issue. Language Choice Issues, Florian Coulmas. – Berlin – New York, 1998, *Labov W.* The Study of language in its social context // *Advances in the Sociology of Language* / Ed. By J. Fishman. – The Hague : Mouton, 1971; *Белл Р.Т.* Социолінгвістика: Цели, методы и проблемы: Пер. с англ. – М., 1980. – 318 с.; *Быховец Н.Н., Гаркавец А.Н., Держанбаева И.Т. и др.* Языковые ситуации и взаимодействие языков / Ин-т языковедения им. А.А.Потебни / отв. ред. Ю.А. Жлуктенко – К., 1989. – 204 с.; *Жлуктенко Ю.О.* Органічність мови як соціолінгвістичний параметр багатомовної ситуації // *Мовознавство*. – 1987. – №4. – С.13-19; *Масенко Л.Т.* Мова і політика. – К., 1999. – 100 с.; *Мечковская Н.Б.* Языковая ситуация в Беларуси: Этические коллизии двуязычия // *Russian linguistics*. – Dordrecht, Boston, 1994. – Vol.18. – №3. – С.299-322; *Семчинский С.В.* Динамика взаимодействия внешних и внутренних стимулов в развитии языка // II Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания "Диалектика развития языка". Тезисы докладов. – М., 1980. – С.168-170; *Сигуан Мизуэль, Макки Уильям Ф.* Образование и двуязычие [пер. с фр.]. – М., 1990. – 180 с.; ²Див. *Fix, Ulla.* Das Generationengedächtnis und Sprachwandel. Sprachbiographisches Erinnern als Methode zum Erfassen von Sprachgebrauchswandel // Lerchner, Gottard, Marianne Schröder, Ulla Fix (Hrsg), *Historische, areale und situative Varietäten des Deutschen in der Sprachhistoriographie.* Festschrift für Rudolf Große. – Frankfurt am Main, Bern, 1995. – S.31-38; *Fix, Ulla.* Sprachbiographien. Sprache und Sprachgebrauch vor und nach der Wende von 1989 im Erinnern und Erleben von Zeitzeugen aus der DDR. Inhalte und Analysen narrativ-diskursiver Interviews. Mit Dagmar Barth, unter Mitarbeit von Franciska Beyer. – Frankfurt am Main – Berlin – Bern, 2000; ³Див., напр., *М.Сербиова-Вуца.* Language Legislation Development in Democracy: the Case of Romania // *Вопросы филологии.* II Международная научная конференция "Язык и культура". – М., 2003. – С.603-604; *Р. Сербас.* Language Legislation in Romania // *Вопросы филологии.* II Международная научная конференция "Язык и культура". – М., 2003. – С.604-605; ⁴Див. *Українська літературна вимова і наголос.* *Словник довідник*. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 557; ⁵Див. *там само*. – С.535; ⁶Див. *там само*. – С. 436; ⁷Див. *Сучасна українська літературна мова.* *Морфологія*. – К.: Наукова думка, 1969. – С.38.

*Елеонора Лисенко,
Академія адвокатури України*

РОЛЬ ПАРАМЕТРІВ ФАРИНКСА ТА ОТВОРУ ГУБІВ У ФОРМУВАННІ ТЕМБРУ НІМЕЦЬКИХ ГОЛОСНИХ

Сутність механізмів утворення голосних фонем, здається, вперше була висловлена Й.Вінтелером у його "Die Kerenzer Mundart"(1876). Він чітко визначив два артикуляторні фактори, які беруть участь в утворенні голосних: продукування голосового тону і формування характерного для звука тембру. Ця думка Й.Вінтелера була пізніше уточнена й конкретизована Е.Сіверсом і покладена в основу сучасних визначень механізмів утворення голосних: необхідною умовою творення голосних звуків є голосовий тон, розлиття напруженості мовного апарату і "наявність певного положення органів мовлення у надгортанних порожнинах, тобто різниця між голосними залежить від налаштування цих порожнин".¹

При цьому роль окремих мовних органів, а також частин мовного резонатора неоднакова в утворенні різних голосних, тому визначення цієї ролі є найпершим завданням фонетики при вивченні системи голосних будь-якої мови.

Роль гортані в утворенні голосних є начебто найбільш зрозумілою: тут народжується необхідний для утворення голосного голосовий тон. Як він народжується -- у цьому немає єдиної думки, більше того, існують кардинально протилежні погляди на характер фонаційної діяльності гортані.

Але для утворення голосного врешті-решт не має значення -- виникає голосовий тон як наслідок коливань голосових зв'язок під дією повітряного потоку, чи коливається сам повітряний потік (два традиційних розуміння), чи, може, ці коливання підпорядковані регульовальним механізмам центральної нервової системи і є власне нейромоторним явищем (Р.Юссон). Важливою є наявність голосового тону.

Первинний звук, який так чи інакше виник, потрапляє далі у надгортанні порожнини фаринкса і рота, можливо, і носа, набуваючи при утворенні голосних саме в цих порожнинах своїх характерних особливостей, мовленнєвих формант, які дозволяють охарактеризувати його як той чи інший звук мови.

Характер виникнення формант також трактується по-різному, але для фонетиста є важливим визнання того факту, що виникають форманти у надгортанних порожнинах, тобто, що формування тембру, характерного для кожного звука, цілком залежить від положення периферійних мовних органів, від певного їх налаштування.

Розпізнання залежностей між укладом мовних органів і акустичним результатом цього укладу означало б з'ясування ролі різних ділянок мовного тракту у вимовлянні звуків мови, зокрема голосних.

Функції резонаторів, які беруть участь у звукоутворенні, виконують надгортанні порожнини: нижній, середній і верхній фаринкс, ротова порожнина з модифікуючим її язиком, маленьким язичком і губами і носова порожнина.

З'ясування значення різного налаштування цих порожнин, неоднакового значення самих порожнин для утворення голосних досить ускладнюється тим фактом, що голосні не мають локалізованого фокусу творення. Особливо це стосується голосних заднього ряду. Яка частина резонатора є визначальною для даної голосної фонемі, а яка лише певною мірою модифікує її? Що є вирішальним в утворенні даного тембрального класу – положення язика, губів чи, може, фаринкс? Якщо фаринкс, то яка його частина? Усі ці питання торкаються природи утворення голосних і досі залишаються нез'ясованими, про що свідчить і відсутність єдиних принципів класифікації голосних звуків.

Щодо природи творення голосних звуків заднього ряду в залежності від участі в цьому процесі одного з названих вище резонаторів або органів мовлення у літературі існують різні погляди. Всі їх можна звести до трьох основних точок зору.

Згідно з першою точкою зору, яка належить Х.Гольдшмідту (1892), головна роль у творенні голосних заднього ряду належить рухам губів, а саме – різному їх округленню; рухи язика лише надають звуку більш тонких модифікацій. Ця думка не знайшла підтримки у жодного з наступних дослідників і є явно неспроможною. Губні артикуляції справді найчастіше супроводжують голосні заднього ряду, але існують і неогублені голосні заднього ряду.

Друга точка зору: головна роль в утворенні голосних заднього ряду належить фаринксу. Спинка язика, губи лише незначною мірою модифікують звучання цих голосних. Ця точка зору заслуговує на увагу. Вперше вказав на можливість впливу модуляцій фаринкса на різні відтінки голосних і на диференціацію самих голосних американський вчений Г.Рассел, відомий своїми глибокими дослідженнями резонаторів голосних у різних мовах.

При утворенні голосних, за спостереженнями Г.Рассела, верхня порожнина фаринкса має тенденцію звужуватися, і нижній фаринкс прогресивно збільшується від [с] до [ш]². Для утворення [а] повинне відбуватися стиснення між епіглоттисом і стінкою фаринкса. Г.Рассел звертає особливу увагу на роль надгортанника, а саме – на важливість рухів між епіглоттисом і фаринксом для диференціації якості голосних. Він схильний навіть приписувати фаринксу особливо важливу роль у диференціації голосних заднього ряду. Його докази в основі своїй збігаються висновками Б.Хала про необхідність 2-ої глоткової форманти для диференціації голосних.³

До подібного висновку прийшов і Ф.Камоді, вивчаючи рентгенограми голосних німецької мови. Він впевнений у тому, що відмінності між голосними заднього ряду лежать не в порожнині рота, а в діаметрі фаринкса безпосередньо перед другим і третім хребцями (варіюється при передніх і задніх рухах кореня язика).⁴

Пізніші дослідження, виконані за допомогою більш досконалої апаратури, підтвердили деякі із спостережень Г.Рассела. Зокрема Х.Венглер, спостерігаючи німецькі голосні на рентгенограмах, відзначив, що звуження у порожнині середнього фаринкса при голосних заднього ряду відповідає розширенню у нижньому фаринксі. І, навпаки, при звуках [а] звуження у нижньому фаринксі (у Г.Рассела – між надгортанником і стінкою фаринкса) відповідає відомому розширенню у середньому фаринксі. Вихідною точкою цього руху Х.Венглер називає область надгортанника і кореня язика.

Дослідження ролі фаринкса (глоткової трубки) займає одне з центральних місць у відомій праці Н.І.Жинкіна "Механизмы речи". Автор робить висновки про декілька функцій фаринкса.

Однією з цих функцій проф. Н.Жинкін вважає певну його роль у диференціації закритих і відкритих варіантів голосних: у зв'язку зі зміною об'єму глоткової трубки відбувається зміна спектрів, які характеризують той чи інший звук; розширення глоткової трубки є характерною для закритого варіанту ознакою.⁵ Участь фаринкса у диференціації голосних, різних за рядом, а в середині ряду – за тембром, автор розглядає у нерозривному зв'язку з діяльністю порожнини рота. Зокрема, при утворенні голосних заднього ряду [а, о, у] відбувається зміна об'ємів ротового і глоткового резонаторів у зворотному порядку: ротовий резонатор з кожним звуком на один ступінь зменшується, а глотковий резонатор – на один ступінь збільшується. Висновок, до якого приходять Н.Жинкін, збігається з найбільш поширеною у літературі думкою про роль різних резонаторів в утворенні голосних: "Таким чином, можна встановити загальне положення: форма ротового і глоткового резонаторів різна для різних звуків мови...Це означає, що характеристичний резонанс...звуків мови...виникає у всій надставній трубці, яка є єдиним цілим".⁶

І, нарешті, третя точка зору: головну роль в утворенні всіх голосних – і переднього, і заднього ряду – відіграє положення язика у ротовій порожнині. Його складні рухи модифікують ротовий резонатор і є причиною виникнення різних мовленнєвих формант. Цей погляд є традиційним і найбільш розповсюдженим.

Експериментальне дослідження німецьких голосних, виконане нами на матеріалі кінорентгенівських знімків і даних спектрального аналізу, дозволило, як нам здається, уточнити погляди на роль різних ділянок мовного апарату в утворенні голосних заднього ряду.

Вивчення типових артикуляцій досліджуваних голосних, а також їх модифікацій дало можливість встановити характерні для кожного тембрального класу голосних модуляції фаринкса, що дозволяє залучити цей параметр поряд з традиційними параметрами ряду, підйому і положення губів для визначення характерних артикулювань цих голосних.

Розмір діаметра нижнього фаринкса характеризує німецькі голосні заднього ряду як вузькофарингальні [а: і а] і широкофарингальні [э, о:, u, u:] (рис. 1).

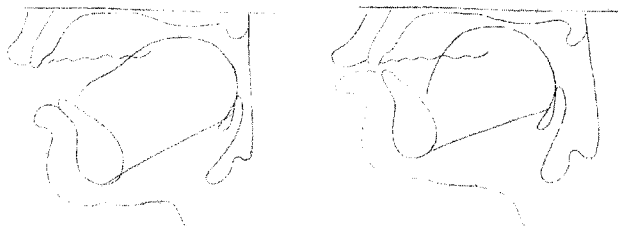
[a:] в слові *Рарен*[u:] в слові *Руре*

Рис. 1

Сталість цього параметра і значення його для ідентифікації і диференціації голосних заднього ряду могли бути доведеними лише в процесі вивчення модифікацій цих голосних, у процесі з'ясування відношення між поняттями "фонема" і "відтінок фонему" в артикуляторному й акустичному плані.

У яких межах відбуваються коливання в артикуляціях і у спектральній структурі різних звуків? Чи об'єднуються відтинки однієї голосної фонему якимись спільними ознаками – артикуляторними і фізичними?

Зіставлення між собою різних відтінків однієї голосної фонему і однакових відтінків різних фонем показало досить значну відмінність в артикуляційній і акустичній картині різних відтінків однієї фонему і, навпаки, перетин (збіг) дуже суттєвих для класифікації голосних параметрів у відтинках різних фонем.

Наприклад, артикуляційний образ трьох різних відтінків – лабіального, дентального і палатального – короткого [ʊ] дуже різниться перш за все конфігурацією спинки язика і її положенням щодо піднебіння: ступенем підняття, просунутістю вперед чи назад (рис.2). І в той же час майже повна ідентичність спостерігається у конфігурації спинки язика в усіх трьох фазах звуків [ʊ] і [ɔ] між губними приголосними (типові відтинки) (рис.3).

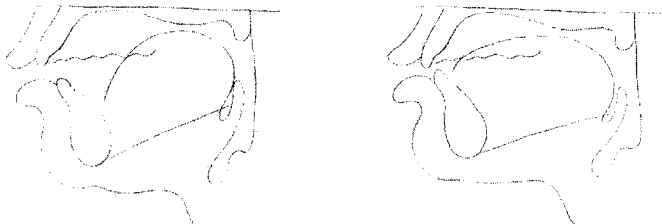
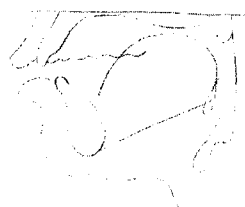
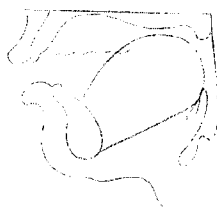
[ʊ] в слові *Purre*[ʊ] в слові *tufra*

Рис. 2

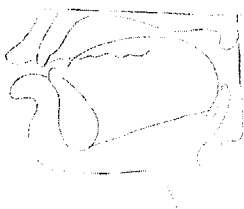

[ʊ] в слові *Puppe*

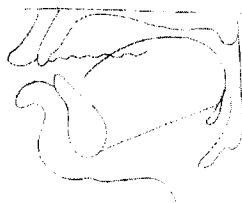

[ɔ] в слові *Poppe*

Рис. 3

[ʊ] в слові *tutta*

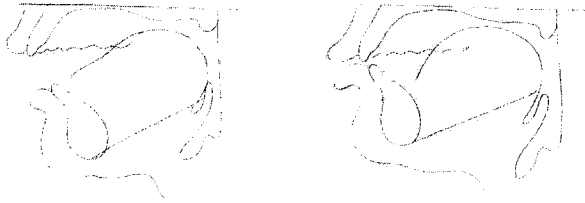
[ɔ] в слові *totto*

Рис. 4

Цікавим видається спостереження характерної ділянки дентального відтинку короткого [ʊ]. За ознаками ряду і підняття, цих традиційних параметрів, які характеризують належність голосного до того чи іншого класу, основна фаза дентального [ʊ] збігається з основною фазою також дентального [ɔ]. Повністю збігається рисунок конфігурації спинки язика для обох голосних, тобто спостерігається збіг, здавалось би, найважливіших параметрів різних голосних (Мал.4).

Інший приклад: місце максимального підйому спинки язика, яке характеризує ряд утворення голосного або просунутість його вперед чи назад в середині ряду, має точки збігу у різних відтінків [a:] і [o:], а саме, однією цифрою характеризується довжина переднього резонатора для лабіального (найбільш відсунутого назад) відтинку [a:] в слові *Papen*; таку ж віддаленість язикового артикулювання має найбільш передній (дентальний) відтінок [o:] в слові *Tote* (Мал.5). Зіставні схеми демонструють дуже подібну конфігурацію спинки язика, однаковий підйом її для всіх фаз дентальних відтінків фонем [ɔ] і [a] (Мал.6). Чи існують якісь артикуляторні ознаки, які дозволяють визначити, з одного боку – віднесеність таких близьких між собою дентальних відтінків [ʊ] і [ɔ] до різних фонем, а, з іншого боку, належність лабіального і дентального відтінків [ɔ] ([ʊ]), які дуже відрізняються між собою за язиковою ар-

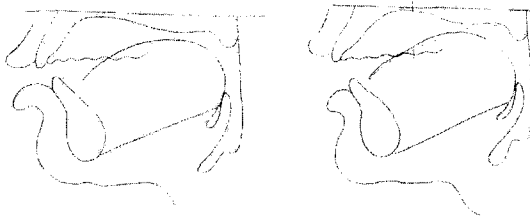
тикуляцією, до однієї фонемі? (Мал.7). Аналіз відповідних кінорентгенограм свідчить, що такі ознаки є. Параметрами, які не мають точок збігу у межах різних фонем заднього ряду і залишаються в той же час незмінними для різних відтінків однієї голосної фонемі, є 1) діаметр середнього і нижнього фаринкса; і 2) розмір губного отвору.

[a:] в слові *Papen*

[o:] в слові *Tote*

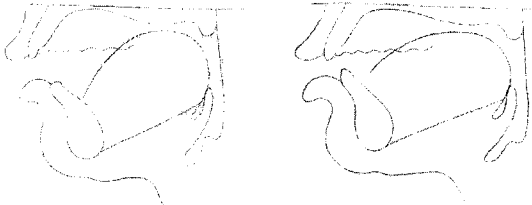
Рис. 5

[ɔ] в слові *totto*

[a] в слові *tattern*

Мал. 6

[ɔ] в слові *Porpe*

[ɔ] в слові *totto*

Мал. 7

Параметри язикових артикуляцій перетинаються у різних відтинках голосних і не дозволяють прийняти жоден з них (у тому числі параметри ряду і підняття) як такі, що диференціюють різні фонемі цього ряду. Рухи спинки язика у порожнині рота лише тією чи іншою мірою модифікують звучання голосних в

залежності від їх комбінаторних умов. Це спостереження дозволило нам зробити висновок про важливість у першу чергу параметрів фаринкса і губного отвору для диференціації і ідентифікації голосних заднього ряду.

Проведений паралельно спектральний аналіз усіх відтінків голосних заднього ряду також дав цікаві висновки відносно важливості тих чи інших частин спектру для диференціації відтінків і фонем. Він показав, що так звана "ротова" форманта (F_2) перетинається у різних відтінках різних голосних, не дозволяючи зробити висновок про належність тієї чи іншої частоти до того чи іншого тембрального класу голосних. Наприклад, частота $F_2 = 975$ гц характеризує лабіальний відтінок [u:] і палатальний відтінок [o:]; частоту $F_2 = 1000$ гц має дентальний відтінок [o:] і палатальний відтінок [u]; частоту $F_2 = 1050$ гц має палатальний відтінок [a:] і дентальний відтінок [u:] і т.п. Але існує частина спектру, яка має частоти в межах різних голосних, які не перетинаються. Це перша форманта. Частоти F_1 мають свої власні для кожного тембрального класу значення (а: – 750 гц, о: – 410 гц, u: – 300 гц), що і дозволяє вважати їх, очевидно, важливими для диференціації голосних фонем заднього ряду.

Якщо зіставити цей висновок з нашими артикуляторними спостереженнями, то стане очевидною їх повна узгодженість: у диференціації різних голосних фонем заднього ряду основну роль відіграють рухи кореня язика і надгортанника, які змінюють об'єм і форму нижнього і середнього фарингального резонаторів і валекули, а також величину губного отвору. Язикові артикуляції більшою мірою модифікують різні відтінки голосних. Відповідно у спектральній структурі голосних заднього ряду F_1 диференціює їх, а F_2 є результатом модифікації цих голосних.

Все сказане стосується всіх голосних заднього ряду, але співвідношення переднього і заднього резонаторів, відповідно F_2 і F_1 дещо інші для класу [a] – з одного боку, і [o] і [u] – з іншого.

При [a] значно модифікується також і F_1 , можливо, тут додається велика варіативність у величині губного отвору для різних відтінків голосного. Голосні [o] і [u] мають стійку F_1 для всіх відтінків.

Аналіз різних точок зору на механізми утворення голосних фонем заднього ряду приводить до думки, що, по-перше, вирішальна роль в утворенні різних голосних одного ряду належить неоднаковим ділянкам мовного апарату; по-друге, причиною виникнення тих чи інших мовних формант є всі згадані ділянки і органи мовного апарату в сукупності, вони лише у певному розумінні варіюють, приймаючи на себе то одне, то інше основне навантаження у диференціації голосних; по-третє, систематизація голосних фонем, без сумніву, повинна містити і дані про модуляції фаринкса.

¹Зундер Л.П. Общая фонетика, – Л., 1960, – С. 196; ²Russell G.O. Speech and Voice, –New-Jork, 1931; ³Hala B. Zur Frage der Anzahl der Vokalformanten. Z.f.Phon., Jg. 12, 1959, H. 1-4; ⁴Carmody F.J. Radiographs of thirteen German vowels, – California, 1936; ⁵Жинкин Н.И. Механизмы речи. – М., 1958, – С. 229; ⁶Там же, – С. 214.

*Тетяна Бобкова,
Київський національний лінгвістичний університет*

ПРИНЦИПИ СТВОРЕННЯ ЗВУКОВОГО СУПРОВОДУ ЕЛЕКТРОННИХ НАВЧАЛЬНИХ СЛОВНИКІВ

З-поміж усіх словників, що використовуються в навчальному процесі, окрему групу становлять навчальні словники. На відміну від звичайних, основне призначення навчальних словників (друкованих, електронних, комбінованих) – активізація мовного матеріалу. Ефективність сприйняття й засвоєння мовного матеріалу особливо на початкових етапах навчання іноземної мови залежить від того, наскільки навчальний словник відповідає певним методичним і дидактичним вимогам¹. Що стосується електронних навчальних словників, то доцільним є включення ілюстративних додатків і звукового супроводу словникової статті^{2,3}. Причому програмне забезпечення електронних навчальних словників має бути простим, доступним для користувачів, а вимоги до апаратного забезпечення – не надто жорсткими.

На початкових етапах навчання іноземної мови ефективність сприйняття на слух й оволодіння новими артикуляційними рухами насамперед залежить від належної організації звукового супроводу електронного навчального словника. Наявні на сучасному ринку електронних продуктів навчальні словники з базовою українською мовою або укладені аматорами, або являють собою переклад словників з базовою російською мовою і не завжди відповідають вимогам до навчальних словників. Диктори таких електронних навчальних словників, як правило, обираються з їх укладачів.

Існує декілька варіантів організації звукового супроводу електронного навчального словника:

Звуковий супровід демонструє нормативну вимову реєстрових слів тільки у початковій формі. Наповнення реєстру словника залежить від того, який принцип було покладено в добір лексичного мінімуму: тематичний, сполучваність слова, стилістична нейтральність слова, його частотні характеристики і т.і. Для активізації мовного матеріалу найбільш доцільним вважається добір лексичного мінімуму на основі критерію частотності.⁴

За результатами статистичних досліджень різних мов встановлено, що на всіх рівнях мови діє закон переваги, який полягає в тому, що невелика кількість одиниць (фонем, морфем, слів, словосполучень, словозмінних форм, синтаксичних конструкцій) "вживається частіше і становить більшість текстів"⁵. Таким чином, принцип частотності, покладений в основу добору лексичного мінімуму, уможливує засвоєння найуживаніших слів, а значить, і оволодіння типовими для артикуляційної бази цієї мови рухами.

Відомо, що найуживаніші слова вимовляються швидше, оскільки ці артикуляційні рухи є найбільш звичними і "напрацьованими" для мовця –носія

мови. В електронних навчальних словниках серії Macmillan подано відомості про важливість і частоту вживання реєстрових слів: 'star rating' (найуживаніші необхідні слова); the most common and basic words, такі як *easy, go, have* (найпоширеніші слова й основна лексика); very common words – *behave, friendly, occasionally* (дуже поширені слова); fairly common words – *campaign, local* (слова з невисокою частотою вживання); і відповідно до цього демонструється вимова слів у звуковому супроводі.⁶

У випадку використання звукового супроводу тільки для демонстрації нормативної вимови реєстрових слів можливе застосування синтезованого супроводу, який дозволяє обирати диктора (чоловік, жінка) і регулювати такі параметри його вимови, як темп, тональні характеристики та ін. Однак можливість використання такого синтезованого супроводу значно обмежується невеликою кількістю мов (наприклад, італійська) з незначним ступенем редуції голосних і подібними явищами коартикуляції.

2. Звуковий супровід ілюструє словникову статтю в цілому: не тільки вимовляння початкової форми реєстрового слова, а й уживання цього слова в найчастотнішому оточенні – приклади словосполучень, приклади речень, ідіоми. У другому варіанті організації звукового супроводу застосування синтезованого супроводу є практично неможливим через значній відсоток змін звуків у потоці мовлення. Однак перевагою такої організації реєстрового слова є можливість показати вживання різних варіантів. У будь-якому випадку електронні навчальні словники мають свого конкретного адресата й можуть бути використані як для аудиторної роботи, так і для самостійного вивчення іноземної мови, якщо звуковий супровід цих словників відповідає таким відомим принципам:

А. Звуковий супровід електронного навчального словника має демонструвати нормативну вимову, тобто створюватися за відповідними вимогами до дикторів – носіїв мови.

В. У навчальному словнику повинні бути представлені принаймні два диктори, які ілюструють чоловічу й жіночу вимову.

С. Електронний навчальний словник має подавати всі варіанти вимови іноземної мови, як, наприклад, американський і британський варіант англійської мови.

Д. Навчальний словник повинен демонструвати чітку ізольовану вимову кожного реєстрового слова. Чітке вимовляння реєстрового слова з називною інтонацією дозволяє уникнути наслідків коартикуляції під час запису.

Е. Як транскрипція, так і звуковий супровід навчального словника мають відображати позиційні варіанти вимови реєстрового слова, залежні від його оточення й позиції у реченні: *again* – [ə'gen], [ə'gein]; *anywhere* – [ˈeniweə(r)] і т.і.

Звичайно, практика створення звукового супроводу в кожному конкретному випадку вимагає суттєвих змін теоретичних положень. Прикладом практичного досвіду створення звукового супроводу електронного словника

може служити укладання в лабораторії комп'ютерної лінгвістики Київського національного лінгвістичного університету "Англо-українського навчального словника" системи "Глоса"¹. Навчальний словник першого рівня призначений для учнів старших класів середніх шкіл і другого – для студентів перших і других курсів навчання у вищих навчальних закладах. Електронний навчальний словник першого рівня містить 2,9 тисячі словникових статей, кожне слово має звуковий супровід.

Відомо, що рідна мова дуже впливає на процес оволодіння новими навичками, характерними для артикуляційної бази іноземної мови. Урахування потреб і, головне, можливостей користувача – учнів середніх шкіл – показало необхідність залучення до створення звукового супроводу такого диктора, який має практичний досвід викладання англійської мови як іноземної. Він може свідомо акцентувати увагу користувача на такі фонетичні явища англійської мови, на які слід звертати увагу носіям української мови.

Під час створення звукового супроводу навчального англо-українського словника першого рівня укладачі свідомо відмовилися від представлення двох варіантів вимови через необхідність формування у користувача образу нормативної – англійської вимови. Оскільки навіть досвідчений диктор не усвідомлює природного членування мовлення, тому за допомогою нескладних прийомів (як, наприклад, закривання рота після вимови кожного реєстрового слова) необхідно було натренувати диктора вимовляти кожне реєстрове слово окремо. Інакше артикуляція попереднього слова накладається на наступне і перешкоджає його правильному сприйняттю, наприклад, у такій послідовності реєстрових слів, як bush [bu] – business ['biznəs] – busy ['bizi] та ін. Запис повного реєстру навчального словника першого рівня (2,9 тис. слів) триває близько 20 годин. Тому, як показує досвід, для збереження постійного темпу й тональних характеристик мовлення диктора бажано застосовувати спеціальні пристрої (мікшер) і обов'язково робити перерви в читанні, для настроювання під індивідуальні характеристики використовувати мікшер.

Програмне забезпечення укладеного навчального англо-українського словника дозволяє переглядати реєстр словника, статтю окремого реєстрового слова зі звуковим супроводом чи без, і вживання слова в інших статтях словника.

¹ *Перебийніс В.І.* Принципи построения учебного словаря // Лексика и лексикография. Сборник научных трудов. Вып. 7. – М.: Институт языкознания РАН, 1996. – С. 86-91; ² MacMillan Essential Dictionary for Learners of English + CD-ROM, Bloomsbury Publishing Plc 2003; ³ Oxford Student's Dictionary of English + CD-ROM. Oxford University Press, 2003; ⁴ *Перебийніс В.І.* Лексикографічне забезпечення навчального процесу з іноземної мови // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія Філологія, 1999. – Т. 2. № 1. – С. 15-16; ⁵ Там само. – С. 16; ⁶ MacMillan Essential Dictionary for Learners of English + CD-ROM, Bloomsbury Publishing Plc 2003; ⁷ *Назаров С.М., Перебийніс В.І., Партико З.В.* Проект "Глоса": система комп'ютерних навчальних перекладних словників // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія Філологія, 2003. – Т. 6. № 2. – С. 33-42.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ МОВНІ ОДИНИЦІ В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

У сучасній лінгвістиці окремі групи мовних одиниць інтенсивно досліджуються, з одного боку, як системні утворення літературної мови, а з другого, – як польові структури етнокультурного змісту. Вивчення мовних явищ на тлі традиційних етнокультурних реалій – звичаїв, вірувань, обрядів – стало *актуальною проблематикою* сучасних лінгвістичних досліджень. Різні мовознавці (О.Потебня, М.Сумцов, М.Толстой, А.Грищенко, Й.Дзєндзелівський, О.Тищенко, В. Жайворонок) у різний час і з різних точок зору підкреслювали необхідність вивчення мови у зв'язку з матеріальною і духовною культурою етносу. Цінний матеріал для цих досліджень почерпуємо з народних обрядодій. За І.Огієнком, етнографію, етністорію чи етнокультуру пранароду можна вивчати не лише за допомогою предметів матеріальної культури, знайдених унаслідок археологічних розкопок, а й через слово.¹

Розробляючи новітні методи концептуального аналізу, дослідники (Н. Арутюнова, А.Вежбицька, О.Кубрякова, Ю.Степанов, Г.Яворська та ін.) сконцентровують увагу на мовному матеріалі, що найтісніше пов'язаний з традиційною культурою народу та найяскравіше відбиває специфіку його колективної свідомості. Метою цього дослідження є виокремлення та лінгвокультурний опис кількох асоціативно пов'язаних концептів, характерних для українського мовного соціуму*. Ілюстрацією для теоретичних висновків послужили обрядові тексти, записані польовим методом, а також зібрання паремійного матеріалу, дані фразеологічних та етимологічних словників, матеріали етнографічних експедицій.

К о н ц е п т людина < [здоров'я, очищення, сила, оберіг, щастя] > **вогонь**. В обрядовому мовленні вогонь здавна постає одним з ключових елементів, оскільки як невід'ємна частина людського буття набуває у світосприйманні народу також магичних особливостей. Не випадково в народному мовленні виявляємо традиційні сталі сполуки *живий вогонь, вогненне слово, вогонь душі, родинне (домашнє) вогнище, цар вогонь, цар неба, святий вогонь, жива ватра*. За твердженням В.Скуратівського, "дані вислови зберігають віру наших предків у священність вогню. Навіть після того, як люди навчилися його легко добувати, він продовжував виконувати духотворну функцію ритуального оберігача людини"².

За давніми віруваннями українців, *вогонь* і *вода* були основами творення світу, а тому кажуть: "*Цар – вогонь, а цариця – водиця*". У давніх язичників богом вогню, блискавки і грому (а також і каральною силою) був Перун. Цим,

¹ Цей напрямок етнолінгвістичних досліджень розробляє В.Жайворонок; див. його праці: Українська етнолінгвістика: деякі аспекти дослідження // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48-64; Українські обрядові формули на етнокультурному тлі // Слово. Фраза. Текст. – М., 2002. – С. 182-195.

напевно, і можна пояснити наявність у народному мовленні численних сталих сполучень-прокльонів: *Бодай тебе Перун побив!*, *Най тебе Бог (Перун) поб'є за скосне!*, *Перун би тя розтаскав*. До речі, відгомонам минулого є й українське прізвисько *Перун*.

З часом під впливом християнської релігії покровителем грому і блискавки почали вважати святого Іллію. Місяцем вогню в народі називають листопад, а святого Михайла, покровителя Землі Руської та її столяного града Києва, зображують з вогненным мечем у руках. Не випадково й святкування дня Архистратига Михайла збігається з часом пошанування давніми українцями бога грому і блискавки, володаря неба – Перуна³.

Вогонь виконував функцію охорони. На Гуцульщині вівчарі, вигнавши на полонини у весняний день Святого Юрія отари овець, *"викручували (запалювали) живу ватру"*, яка мала горіти все літо, аж до Покрови. Не можна було допустити, щоб вогонь погас, бо це віщувало нещастя. Вираз *жива ватра* побутує в народному мовленні у різних варіантах: *жива ватра*, *живий вогонь*, *живий огонь*, пор. також стійкі словосполучення – *натерти живу ватру*, *крутити живої ватри*, *запускати живу ватру*. Як бачимо, поклоняючись богіві вогню, наші предки вірили, що вогонь живий, дає людині життєве тепло, оберігає від нещастя.

Разом з тим вогонь виступає і магічним засобом, що підтверджують юріївські звичаї. Він мав забезпечувати здоров'я та силу домашнім тваринам, тому худобу проганяли через попіл від юріївської ватри, який потім розсівали по полю, де пається худоба, – "щоб давала багато молока і швидко розмножувалася".

Живий вогонь добували гуцули і на Святвечір. Сам процес видобування *"нового вогню"* був досить цікавим. Господиня діставала з кокутя кремінні кресало, які останні дванадцять днів лежали під образами, хрестила їх тричі і, ставши обличчям до сходу сонця, викрещувала новий вогонь. Потім цим вогнем розпалювала в печі дванадцять полін, які сушилися протягом дванадцяти днів останнього місяця. Можна припустити, що число дванадцять у цьому разі символізує річний цикл.

Вогонь є святим, на нього, за народними віруваннями, не можна плювати, бо на язиці вискочить *"всгник"*. Як зазначає І.Огієнко, при вогні не прийнято говорити непристойностей. Не прийнято вимітати під хатнім віником. Запалюючи вогонь у печі, господиня тут же ставила горщик з водою як своєрідну жертву йому⁴. Здавна вогонь називають *святим*, *Божим*, *праведним*, бо за його допомогою чинили Суд Божий, вірячи, що невинний у вогні не згорить. Можливо, звідси і пішли приповідки: *На злодію шапка горить*, *Проїшов вогонь і воду*. Приказки цього типу можна вважати відгомонам віри предків в очищувальну силу вогню. Бо, як зазначає О.Потебня, "запалювання вогнищ і стрибання через них має на меті звільнення від ворожої сили, хвороби, смерті і пов'язаних з нею міфічних істот"⁵. Це, можливо, й породило давній звичай *"гнуздвання вогню"*.

На Святого Юрія розкладали вогнище і перестрибували через нього. Такий самий звичай існує здавна і під час купальського обряду, коли через вогонь перескакують з очищувальною метою. *Купальський вогонь*, вірили, має очисну, апотропеїчну та запліднювальну силу (це підкреслює О.Потебня) саме тому, що зображає сонце. Щоправда, дехто з дослідників, зокрема М.Костомаров, схильні вважати, що перескакування через вогонь – це шлюбні обряди стародавніх слов'ян – язичників, які пізніше були замінені на вінчання в церкві. Як аргумент на підтримку цієї версії М.Костомаров наводить архаїчний весільний обряд, коли наречені перескакували через купу підпаленої соломи⁶. Підтвердженням цієї думки можна вважати і слова купальської пісні: *Ой, слуги ж мої вірненькі, Крешіте вогні ясененькі, Будем шукати царівночку*. Проходження молодих пар через вогонь та воду виступає межовим знаком при переході від одного стану в інший.

Надзвичайно цінним атрибутом лікувальної та шкідливої магії був попіл *купальського вогнища*. А тому вогнище охоронялося всю ніч, щоб якісь злі сили не запозичили собі з нього попелу⁷. На Буковині перестрибування через "купальський вогонь" на свято Івана Купала ще вважалося оберегом від блискавки, аби вона не впала на село. Цей звичай можна вважати відгомном язичницьких жертвоприношень богові вогню Перуну.

На Буковині та в Галичині зафіксовано обряд очищення від вогню на Різдва. На другий його день здійснювали обрядодію "*спалювання діда*". При цьому вважали, хто перестрибне через вогонь, той буде здоровим. До речі, цей звичай і досі існує на Тернопільщині і зветься "*палити дідуха*". На Буковині ж виконання зазначеної обрядодії символізувало, за спостереженням О.Курочкіна, завершення обряду Маланки⁸. При цьому іноді спалювали і маски ряджених, бо вважалося, що вони асоціювалися з потойбічним світом, що було небезпечним для людей. Це підтверджує думку Л.Виноградової, що зближення обрядодійств зі спаленням діда-дідуха і масок маланкарів узгоджується з трактуванням святочних ряджених як втілення душ померлих предків⁹. Використання вогню та його символів з очищувальною метою спостерігаємо у весільній обрядовості Буковини. Коли весільний поїзд наближається до воріт, то перед ними розкладають багаття або спалюють трохи соломи. Цей звичай і досі побутує у гірських та передгірських селах краю¹⁰. Його зафіксовано і у працях П.Чубинського.¹¹

Звичай палити вогнище раніше існував і на Великдень. У великодню ніч парубки на горбі за селом або на майдані коло церкви розпалювали вогнище. Наші предки так пояснювали очисну магію великоднього вогню: *Вогнище під Великдень – то так, як Ісусові сонце присвічувало, коли він мав воскреснути* (з польових записів).

Давні народні обряди передбачають звичай "*гріти діда*", який відбувався напередодні Великодня. Ватру розкладали на городах або коло церкви і через неї тричі перестрибували. З цим обрядом пов'язували майбутній уро-

жай, здоров'я членів родини, а також віру в те, що дух "діда", тобто померлого предка, захистить їх від нещастя. Звідси і пішов обряд вшанування "дідів" на цвинтарі – *"вечеря для дідів"* на місці захоронення праху.

Дуже часто народні порівняння священну силу вогню переносили на людину. Властивість вогню яскраво горіти порівнювали з людською працелюбністю. Можливо, звідси походить вислів *"робота в руках горить"*. Вогонь має здатність оберігати людину від усіляких хвороб, наврочень. А тому й сьогодні люди схиляються перед ним. Так, наприклад, зберігається обряд обкурювання хворого, який перелякався. Одним з різновидів запалення шкіри у народі називають *вогником* або *рожею*. Можливо, звідси й постали прокляття: *Нехай тебе вогонь візьме!, Щоб ти в огні згорів!*

Через усвідомлення таких властивостей вогню, як здатність зігрівати все живе, освітлювати, надавати силу, стимулювати ріст, він (вогонь) поступово стає символом життя, яке сприймається вогнем, запаленою свічкою. Звідси в мові вислови: *Без вогню народився; Гасне, як свічка; Горить, мов свічка*.

Вогнева символіка *здоров'я, сили, очищення* тісно пов'язана і з символом свічки. Її образ у давнину символізував сонячне світло, проживу богам, які наділяють життєдайною силою землю. Свічка завжди була невід'ємним атрибутом при обрядодіях, вона супроводжувала людину від народження до смерті. А тому, як зазначає С.Килимник, її запалювали "при кожній okazії чи великому святі в час обіду, а то і цілу ніч, світили обов'язково свічки на Різдво під час Святої вечері, на Водохрещі, при куті; на Зелені свята; на Великдень; за обідом у весільний день, христинний, у час похорону й т.д."¹². Свічку, запалену на Святвечір, не можна гасити, бо це символ життя, *"праведного сонця"*, вона має догоріти до кінця. Якщо ж хтось випадково загасить її, то в хаті цього року буде мрець.

Використання свічки у весільній обрядовості також свідчить про шанобливе ставлення до вогню. На Буковині й досі під час вінчання молодих існує звичай запалювання свічок вінчальними батьками. Потім ці свічки зберігають в оселі на видному місці. При цьому існує повір'я, що коли вінчальні свічки горять яскраво, не гаснуть, то життя у молодій парі буде щасливим, довговічним.

Вогонь свічки у народних звичаях виконує функцію зв'язку з потойбічним світом, особливо яскраво це проявляється у поховальних обрядах. Коли помирає людина, запалюється свічка, яка очищає і освітлює дорогу душі померлої людини на "той" світ. Відповідно ця свічка називається *покійницькою*. Її символіка могла породити евфемістичні вислови: *Його свічка вже догоряє; Тане, мов свічка; Свічка вже його згоріла; Згас, як свічка*. Вогонь у поховальних обрядах був присутній не лише в полум'ї свічки. У давнину під час похорону на подвір'ї влаштовували ігрища, в тому числі і перестрибування через багаття.

Взагалі кожна свічка залежно від того, яку роль вона виконує в обряді або складником якого виступає, має свою назву, пор.: *хрищенницька, вінчальна, покійницька, страсна, трійця, громнича (громава), громадська*.

Символіка здоров'я, очищення, щастя чітко відбивається в обряді "**женіння свічки**", пор. контекст: *Хрещатий барвіночок Свічечці на віночок Зелене зілля Свічечці на весілля*¹³. Обрядодія відбувалася на Семенів день. До хати сходилися всі родичі, сусіди. Свічку квітчали квітами, засвічували, ставили на столі і починали святкувати. Наступного дня святкували вже в іншій хаті. При цьому вірили, що шанобливе ставлення до свічки принесе успіх та удачу. Деякі дослідники зафіксували згадку старожилів про обрядодії "**женити лучника**", "**женити каганця**", "**женити комина**" як регіональні різновиди зазначеного вище обряду, пор.: *Посвіти ж нам, коминку біленький, Ми ж тебе квітами убрали, Барвіночком-рутою оперезали, Ми ж тебе будемо женити, Горілочку, мед-пиво пити* [Там само].

Як бачимо, традиційний магічний зв'язок людини з вогнем породжує не лише ту чи ту обрядодію, але й позначається на вербальному її коді та відбивається в мові загалом.

Отже, в етнокультурному контексті народних обрядодій в тій чи іншій мовній одиниці спостерігаємо нашарування нового культурного смислу. Виявити це можна, лише заглибившись у надра народної культури й пізнавши сакральний образ реалії та відповідної мовної одиниці в контексті її використання у народному обрядовому мовленні. На прикладі окремих етнокультурних концептів простежуємо широке відображення в них народних звичаїв та обрядів, які становлять цілісну систему етнокультурного простору. У вербальних текстах обрядового мовлення спостерігаємо перетворення ритуального предмета на ритуальний образ, а через словесне вираження втілення сакралізованого смислу мовної одиниці і значення слова-знака. Сакральний смисл предмета і значення слова узвиразнюються відповідним контекстуальним оточенням. Разом з тим не всі ознаки реалії можуть бути передані за допомогою лише мовних знаків, оскільки культурологічну інформацію передають різні засоби вираження. Дослідження обрядової лексики і фразеології сакральні-міфологічного характеру якраз і підтверджують це.

¹Іларіон, митрополит (Огієнко І.І.). Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1995. – С. 272; ²Скурлатівський В. Вінець. – К., 1994. – С. 125; ³Іларіон, митрополит (Огієнко І.І.). Звнач. праця. – С. 99; ⁴Там само. – С. 31; ⁵Степанов Ю. Константы. Словарь русской культуры. – М., 1997. – С. 3; ⁶Костомаров М. Слов'янська міфологія // Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К., 1994. – С. 6; ⁷Матеріали етнографічної експедиції. – Чернівці, 1988. – С. 17; ⁸Курочкін О. Буковинська новорічна "переберія" // Народна творчість та етнографія. – 1992. – №3. – С. 30; ⁹Виноградова Л. Зимня календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования. – М., 1982. – С. 231; ¹⁰Матеріали етнографічної експедиції. – Чернівці, 1988; ¹¹Чубинський П. Ангели на сході неба: народні повір'я та забобони. – К., 1992. – С. 174; ¹²Кулинич С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: В 2-х книгах. – Кн.1, 2. – К., 1994. – С. 272. ¹³Ілюстрації беремо з праці: Рутковська О. Забуті свята вересня// Краснзнавство. Географія. Туризм.–1997.– № 34.–С.4

ІРИНА ПЕТРІВНА СУНЦОВА
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

1. СТАТТІ

1. Фонема. Історичний нарис і спроба визначення поняття. – Мовознавство. – К., 1934. (2,1 друк. арк.).
2. Елементи фонетики у початковому періоді навчання англійської, французької і німецької мови в інститутах і на факультетах іноземних мов. – Наукові записки Київського державного університету, Т. V, Вип. 1. – 1946. (1,5 друк. арк.)
3. "Видатний радянський лінгвіст". До 60-річчя з дня народження дійсного члена АН УРСР професора М.Я. Калиновича. – "За радянські кадри", № 33, 16. X. 1948. (0,3 друк. арк.)
4. "К вопросу об экспериментальном изучении интонации". – Філологічний збірник Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, № 2, 1948. (1 друк. арк.)
5. "Кабинет фонетики". – "За рад. кадри", № 16, 20. УІ. 1951. (1,5 друк. арк.).
6. "Трансформация графической записи в графическую кривую". – Сборник памяти академика Льва Владимировича Щербы. – Изд-во ЛГУ., 1951. (1 друк. арк.)
- 7 "Обладнання кабінету фонетики". – "За рад. кадри", № 18, 3. ІХ. 1951.
8. "Михаил Яковлевич Калинович". – Наукові записки Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Філологічний збірник, № 8. – К., 1955. (0,5 друк. арк.).
9. Про вимову нових російських запозичень в мовах світу. – Вісник Київського університету. – № 2. Серія філології та журналістики, Вип. 2, 1959.

Друкується за рукописом І.П.Сунцової, який зберігається в лабораторії експериментальної фонетики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

10. О произношении русских слов в современном немецком литературном языке. – Научные записки, Т. XVIII, Вып. VIII. Сборник филологического факультета 15. КГУ, 1960, (2 друк. арк.)
11. Про написання українських географічних назв засобами російської графіки // Збірник "Питання топоніміки та ономастики". Ін-т мовознавства АН УРСР. – К., 1962. (0,5 друк. арк.)
12. Статті, надруковані в УРЕ (Українська Радянська Енциклопедія, томи. Т. II, 1960; Т. XV, 1964; XVI, 1964); "І.О. Бодуен де Куртене" в першому і другому виданнях УРЕ, "Фізіологія звуків мови", "Фонація", "Фонема", "Фонетика", "Фонетичні закони", "Фонологія", "Л.В. Щерба".
13. Лабораторія експериментальної фонетики до 50-річчя Жовтня (у співавторстві з Н.І. Тоцькою) // Вісник Київського університету, Серія філології, № 9. – К., 1967.
14. Методика викладання фонетики у Київському університеті (у співавторстві з М.Я. Дем'яненко). – Вісник Київського університету, Серія іноземної філології, № 1. – К., 1967.
15. Общеязыковедческие предпосылки методических идей в трудах Л.В. Щербы. // 36. "Теория языка, методы его исследования и преподавания". – Л.: Наука, 1981.
16. Л.В. Щерба. – УСЭ, УРЕ, изд. 2-е (на русск. и укр. яз.), Т. 12. – К., 1985.
17. Академік М.Я. Калинович – учений, педагог, людина (до 100-річчя з дня народження). (У співавт. з Ю.О. Жлуктенком і О.С. Мельничуком). – "Мовознавство", № 5, 1988. с. 3-8.

2. ПІДРУЧНИКИ І НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

1. Упражнения по фонетике немецкого языка для студентов-германистов. – Литогр. изд. ЛИФЛИ, Ленинград, 1936.(1,5 друк. арк.)
2. Короткий нарис фонетики німецької мови // Навч. посібник. – Видання науково-методичного Кабінету заочної педагогічної освіти Управління Вищої школи Міністерства освіти УРСР. "Рад. школа". – К., 1950. (3,8 друк. арк.)

3. "Вводный курс фонетики немецкого языка" для филологических факультетов университетов и педагогических институтов // Учебное пособие. – Издание Киевского государственного университета им. Т.Г. Шевченко. – К., 1951. (7,5 друк. арк.).
4. Вступний курс фонетики німецької мови // Навч. посібник для філологічних факультетів університетів і педагогічних інститутів. – К.: "Рад. школа", 1952. (7,5 друк. арк.).
5. Програма з курсу "Фонетика сучасної німецької мови" (для педагогічних інститутів і факультетів іноземних мов). – К.: "Рад. школа", 1954. (2 друк. арк.).
6. Вводный курс фонетики немецкого языка // Учебное пособие. – Изд. 2-е. Издательство литературы на иностранных языках. Москва, 1958. (10,8 друк. арк.).
7. Вступний курс фонетики німецької мови. – Вид 2-е (українською мовою), перероблене і доповнене. – К.: "Рад. школа", 1960. (11,8 друк. арк.).

3. ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ І ПОВІДОМЛЕННЯ

1. Основные вопросы преподавания фонетики русского языка для других национальностей. – Тези доповідей на IX науковій сесії КДУ. – К., 1952. (1,6 друк. арк.).
2. К вопросу о применении шлейфового осциллографа в экспериментально-фонетических исследованиях (совместно с преп. КГУ Л.И. Прокоповой и лаб. КГУ В.А. Скворцовым). – XII Наукова сесія. Тези доповідей. Секція філології. – К.: Видавництво КДУ. 1955. (0,2 друк. арк.).
3. Про вимову російських слів у сучасній німецькій літературній мові. – XIII наукова сесія. Тези доповідей. Секція філології. – К.: Видавництво КДУ, 1956. (0,25 друк. арк.).
4. Повідомлення "Рентгенографування мовних артикуляцій" (у співавторстві з канд. мед. наук Ф.І. Лапідусом, інженером М.С. Овощниковим) (Київський інститут рентгенології і онкології) ст. викладачем Л.І. Прокоповою, викладачем Л.Г. Скалозуб. – Науковий щорічник КДУ за 1956 р. К.: Видавництво КДУ, 1957. (2 друк. арк.).

5. Про написання українських географічних назв засобами російської графіки. – Тези доповідей 1 республіканської топонімічної наради. – К.: Ін-т мовознавства АН УРСР, Київ, 1959.
6. Застосування технічних засобів при викладанні мови. – Тези доповідей. – К.: КДУ, 1961 (на ротаторі).
7. Выступление на IV Международном съезде славистов. – Материалы дискуссии. – Т. 2. – М.: Изд-во АН СССР, 1962.
8. Фонетика і усна мова як аспекти викладання іноземної мови у вищій школі // Матеріали республіканської наукової конференції з питань романо-германської філології і методики викладання іноземних мов. – К., 1968.
9. Проблемы изучения явлений акцентуации в современном русском языке. // Материалы межвузовской научно-методической конференции Университета дружбы народов им. П. Лумумбы. – М.: 1973.
10. Анализ и синтез в методологии и методике экспериментально-фонетических исследований. // Сб. "Всесоюзная научная конференция. Анализ и синтез как взаимообусловленные методы экспериментально-фонетических исследований речи". – Минск, 1978.

4. ПЕРЕДМОВИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

1. Рецензія на книгу И. Презента "Происхождение речи и мышления". – Записки іст-філол. відділу ВУАН, 1929, Т. XXI – XXII. (0,5 друк. арк.).
2. Рецензія на книгу О.М. Никонової "Фонетика немецкого языка" (Л., 1938). – "Иностранный язык в школе". № 3. – 1940, (0,5 друк. арк.).
3. Рецензія на книгу: П.А. Данилов, Р.И. Бигаев. Беседы по языкознанию. – Ташкент, 1953. – "Українська мова в школі". № 2. 1955. (0,25 друк. арк.).
4. Передмова до книги: Л.Г. Скалозуб "Сопоставительное описание согласных современных корейского и русского языков". // Работы кабинета фонетики, выпуск первый. К.: – КДУ, 1957.
5. Передмова до книги: Л.І. Прокопова "Приголосні фонемі сучасної української літературної мови". // Праці кабінету фонетики, випуск другий. – К.: КДУ, 1958.

6. Передмова до посібника: Э.И. Лысенко. Вводный фонетико-графический курс немецкого языка для неязыковых вузов и факультетов. // Работы лаборатории экспериментальной фонетики. Вып. 4. – К.: КДУ. 1963. (ротапринт).

7. Передмова до посібника: Е.І. Лисенко. Вступний фонетико-графічний (корективний) курс німецької мови для немовних вузів і факультетів. – К.: "Рад. школа". 1964.

8. Вступна стаття до книги: М.Я. Дем'яненко. Вступний фонетико-графічний (корективний) курс французької мови. (Для немовних вузів і факультетів). – Ч. I. II. // Роботи лабораторії експериментальної фонетики КДУ. Вип. 5. – К., 1966. (0,75 друк. арк., ротапринт).

9. Вступна стаття до книги: М.Я. Дем'яненко. "Вступний курс фонетики французької мови" (для немовних вузів і факультетів). – К.: "Вища школа", 1971.

10. Про вступний фонетичний курс при вивченні іноземної мови в немовних вузах. // Вступна стаття до книги Е.І. Лисенко "Вступний курс фонетики німецької мови", 2-ге вид. – К., 1975.

5. РЕДАГУВАННЯ

1. Редагування, доповнення стор. 142-156 книги: К.О. Ганшина. Методика викладання французької мови. – К.: "Рад. школа", 1954 (переклад російського видання).

2. Відредагувала близько 100 робіт, написаних при лабораторії експериментальної фонетики КДУ викладачами, аспірантами і лаборантами Київського університету імені Тараса Шевченка.

НЕОПУБЛІКОВАНІ ПРАЦІ:

1. "Іван Франко та Індія". – 2,5 друк. аркушів.

2. "Сергей Николаевич Реформатский. Жизнь. Научная и педагогическая деятельность. Воспоминания" (в соавт. с проф. В.Я. Починком). – 1,2 друк. аркушів.

100-РІЧНОМУ ЮВІЛЕЮ
ІРИНИ ПЕТРІВНИ СУНЦОВОЇ
ПРИСВЯЧУЄМО

<i>Вітальне слово професора Ніни Іванівни Тоцької</i>	5
<i>Лариса Прокопова, Юрій Мосенкіс</i>	
Ірина Петрівна Сунцова: Людина в історії науки.....	9
<i>Оксана Бас-Кононенко</i>	
Лабораторія експериментальної фонетики: історія, сучасність та перспективи розвитку.....	12
<i>Іван Ющук</i>	
Фонетичні закони й орфоєпія.....	16
<i>Наталія Бардіна</i>	
Лінгвістична фоноскопія як новий напрямок прикладної лінгвістики.....	22
<i>Поліна Вовк</i>	
Фонема як одиниця мови.....	26

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ФОНЕТИКИ
ТА ФОНЕТИКИ ОКРЕМИХ МОВ

<i>Лариса Скалозуб, Світлана Яцюк</i>	
Л.В.Щерба та І.П. Сунцова про мову і мовлення. До питання про єдність загального і окремого в цілісних сегментах мовлення.....	32
<i>Алла Багмут</i>	
Українська інтонологія: проблематика досліджень.....	36
<i>Елеонора Лисенко</i>	
"Вступний курс фонетики" як початковий етап вивчення іноземної мови.....	41
<i>Тамара Міщенко</i>	
Фразовий наголос в українській мові.....	45
<i>Надія Плющ</i>	
Питання української орфоєпії у фонетичному доробку Івана Зілінського.....	47
<i>Людмила Хоменко</i>	
Структура українського складу та вимова.....	52
<i>Людмила Українець</i>	
Дзвінкість приголосних як засіб милозвучності української мови.....	57
<i>Анатолій Безпаленко</i>	
Етюд про суміжність, або помітити зародження зміни.....	62
<i>Ірина Козленко</i>	
Живі (фонемні) чергування в морфології українського дієслова.....	66
<i>Ірина Прожогіна</i>	
До проблеми визначення функцій інтонації.....	71
<i>Віра Берковець</i>	
Фоностилема як одиниця фоностилістики.....	79
<i>Антоніна Артеменко</i>	
Інтонаційні властивості перепиту в англійській мові.....	82
<i>Павліченко Олександр</i>	
До питання щодо поглядів на природу організації складу як мовленнєвої цілісності.....	86

Наталія Комах

Закономірності сегментної організації складів су з початковим предорсальним, дорсальним заднім і дорсальним переднім приголосними (статистика функціонування за контрастом якісних і модальних ознак) 90

Наталія Єлькіна

Восприятие функціонального аспекта паузації носителями мови (на матеріалі англійської усної наукової мови) 94

Олександр Петренко, Данута Храбскова

Редукція голосних як один із чинників зміни фонологічних одиниць 103

Юстина Марціняк

Фаукалізація і латералізація в різних лінгвістичних школах 106

Дмитро Терясе

До проблеми співвідношення акустичних та артикуляційних аспектів мовлення 110

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ФОНЕТИКИ**Людмила Зубкова**

На пути к целостной теории речеобразования 114

Оксана Зубань

Автоматизована навчальна система з фонетики української мови 118

Ольга Водовозова, Зоя Дудник

Варіативність реалізації дзвінких і глухих приголосних українського мовлення крізь призму координаційного потенціалу субстанції 124

Юлія Захарова

Мелодичне оформлення розповідних та питальних речень як основна диференційна ознака просодії англійського мовлення арабських жінок 134

Ольга Затайдох

До проблеми укладання прототипної бази складів українського мовлення 141

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ТРАНСКРИПЦІЇ І ТРАНСЛІТЕРАЦІЇ**Маргарита Карпенко, Олена Маймескул**

Процес вкраплення нетранслітерованих іншомовних елементів як форма міжмовної взаємодії 146

Іна Ільницька

Фонетико-графічна адаптація грузинської лексики в українській мові 151

Владислав Ярошинський

Особливості транслітерації українських та російських текстів у SMS-повідомленнях 154

Роман Синишин

Фонетична та графічна адаптація корейських лексичних елементів в українських текстах 158

Валерій Чемес

Фонетичні особливості спонтанного усного мовлення вчителів-українців у Румунії 160

Елеонора Лисенко

Роль параметрів фаринкса та отвору губів
у формуванні тембру німецьких голосних 168

Тетяна Бобкова

Принципи створення звукового супроводу електронних навчальних словників .. 175

Марія Філіпчук

Концептуальні мовні одиниці в етнокультурному контексті..... 178

Ірина Петрівна Сунцова. Бібліографічний покажчик..... 182

Наукове видання

Українське мовознавство

Випуски 32-33

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Кі № 3745 від 25.03.99. кафедра сучасної української мови. Головний редактор А.К.Мойсієнко. Адреса: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут філології: 01030, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 126. ☎ (38044) 239 3349

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Підписано до друку 20.12.04. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 707. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 100. Ум. друк. арк. 15,2. Зам. № 24-2324.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01030, Київ, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 234 0105.
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво внесено до державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.